

УКРАЇНСЬКИЙ
ІНСТИТУТ
НАЦІОНАЛЬНОЇ
ПАМ'ЯТІ

НАШ КРИЛД

неросійські історії
українського півострова

НАШ КРИМ:

**неросійські історії
українського півострова**

УДК 821.161.2'06-92:94(477.75)
ББК 84(4Укр)6-44+63.3(4Укр-6Крм)
НЗ7

НЗ7 Наш Крим: неросійські історії українського півострова : зб. ст. /
упоряд. та вступ С. В. Громенко. — Київ : К.І.С., 2016. — 315 с.

ISBN 978-617-684-153-1

© Український інститут національної пам'яті, 2016.

Міф про Крим як про «ісконно русскую землю», що «завжди належала Росії» став наріжним каменем пропагандистської кампанії Москви як у переддень анексії півострова, так і сьогодні — задля виправдання своїх дій. Пропонований вашій увазі збірник української історичної публіцистики підважує тези російської пропаганди. Автори цієї книги, відомі науковці та публіцисти, не ставлять за мету замінити російський історичний міф іншим — українським чи кримськотатарським, — а прагнуть показати минуле півострова у всій його складності та різноманітності. Матеріали охоплюють період від становлення Кримського ханства і до відновлення української незалежності у 1991 році.

Для істориків, політологів, журналістів та всіх, кому не байдуже минуле і майбутнє Криму.

УДК 821.161.2'06-92:94(477.75)
ББК 84(4Укр)6-44+63.3(4Укр-6Крм)

- © Авторський колектив: Ярослав Антонюк, Гульнара Бекірова, Петро Вольвач, Владислав Грибовський, Сергій Громенко, Вадим Джувага, Андрій Іванець, Олеся Ісаюк, Вахтанг Кіпіані, Богдан Короленко, Олена Любовець, Максим Майоров, Ростислав Пилявець, Ярослав Тинченко, Віктор Трегубов, Станіслав Цалик, текст, 2016 текст, 2016
- © С. Громенко, упорядкування, вступ, підбір ілюстрацій, 2016
- © К.І.С., оригінал-макет, 2016

Зміст

Історія Криму між міфом та реальністю 6

Розділ 1

Кримський ханат і його сусіди

XV ст. — 1783 р.

<i>Сергій Громенко</i> . Як козаки з кримськими татарами від турків Крим боронили	11
<i>Владислав Грибовський</i> . Ханська Україна	16
<i>Владислав Грибовський</i> . Запорожці та завоювання Криму Російською імперією	21
<i>Вадим Джувага</i> . Одна з перших депортацій імперії. Як кримськими греками заселили Дике Поле	26
<i>Богдан Короленко</i> . «Принуждение к союзу»: як Крим став «ісконно руським»	36
<i>Станіслав Цалик</i> . «Решилися Мы взять под державу Нашу полуостров Крымский».	44
<i>Богдан Короленко</i> . Шагін-Гірей. Сокіл, впольований двоголовим орлом	50

Розділ 2

В тіні двоголового орла

1783–1917 рр.

<i>Станіслав Цалик</i> . Росії заборонили мати флот на Чорному морі.	63
<i>Ростислав Пилявець</i> . Севастополь — місто української слави. Про українців у Кримській війні	69
<i>Гульнара Бекірова</i> . Левко Симиренко: «У Криму я ніби знайшов свою другу батьківщину»	83
<i>Гульнара Бекірова</i> . «Великий вчитель». Ісмаїл Гаспринський.	87
<i>Станіслав Цалик</i> . Дерев'яний паркан відділяв чоловічий пляж від жіночого	93

Розділ 3.
**У вихорі революції
1917–1920 рр.**

<i>Сергій Громенко. Ant Etkenmen (Я Поклявся): Номан Челебіджіхан</i>	101
<i>Гульнара Бекірова. Джафер Сейдамет</i>	112
<i>Ярослав Тинченко. Український флот і кримське питання у 1917–1918 роках</i>	117
<i>Олеся Ісаюк. Операція «Флот для України»</i>	125
<i>Андрій Іванець. Українсько-кримськотатарський союз революційного часу</i>	131
<i>Андрій Іванець. Проти «Єдиної і Неділимої». Українське підпілля в армії Врангеля</i>	152

Розділ 4
**Міжвоєнне двадцятиліття
1921–1941 рр.**

<i>Гульнара Бекірова. «... Населення, особливо сільське і головним чином татарське, відчуває сильну нестачу і майже приречене на голодну смерть»</i>	163
<i>Гульнара Бекірова. Кримська АРСР</i>	168
<i>Гульнара Бекірова. Велі Ібраїмов</i>	176
<i>Гульнара Бекірова. Розстріл 17 квітня 1938 року</i>	181

Розділ 5.
**Кривава земля, спустошена земля
1941–1954 рр.**

<i>Ярослав Антонюк, Сергій Громенко. Тризуб над півостровом: ОУН у Криму</i>	187
<i>Гульнара Бекірова. «Изгнали всех бессудно и бесправно...»</i>	201
<i>Сергій Громенко. Кримські татари — ціна війни, ціна миру</i>	211
<i>Віктор Трегубов. Про малі народи замовте слово</i>	219
<i>Сергій Громенко. Вітчм народів. Навіщо Сталін виселив давні етноси Криму</i>	225

<i>Гульнара Бекірова. Якщо не буде Чорного моря, не буде Криму, чи не буде Ай-Петрі, для чого мені тоді жити?</i>	<i>233</i>
<i>Вахтанг Кіпіані. Цікаві книжки. Российская Федерация против Мустафы Джемилева. Омский процесс...</i>	<i>238</i>

Розділ 6
За київським часом
1954–1991 рр.

<i>Петро Вольвач. Чи став би Крим орденом на грудях планети, якби не українські мозолі?</i>	<i>247</i>
<i>Сергій Громенко. Кримський якір: Що стояло за передачею півострова у 1954 році</i>	<i>265</i>
<i>Гульнара Бекірова. Петро Григоренко</i>	<i>273</i>
<i>Гульнара Бекірова. Живий смолоскип над Кримом</i>	<i>283</i>
<i>Олена Любовець. Фантомні болі Імперії. Чи могла Україна втратити Крим у 1990-х?</i>	<i>287</i>
<i>Гульнара Бекірова. II Курултай кримськотатарського народу</i>	<i>297</i>

Замість післямови

<i>Сергій Громенко, Богдан Короленко, Максим Майоров. Справді наукова та об'єктивна? Рецензія на: «История Крыма». — М.: Олма, 2015. — 464 с.</i>	<i>301</i>
---	------------

ВСТУП

Історія Криму між міфом та реальністю

Історія Криму є найдавнішою та найскладнішою не тільки в Україні, але й в усій Центрально-Східній Європі на північ від Дунаю. Тут маємо найдавніші зразки писемності, перший фронтір між кочовиками й осілим населенням, центр перетину двох, а в пізньому Середньовіччі навіть трьох цивілізацій, та багато іншого. Крим є «вузловою точкою» всієї Західної Євразії, лише три процеси всесвітнього значення — арабські завоювання, хрестові походи та наполеонівські війни — не зачепили півострова. Решта подій: біблійні киммерійці і легендарний Цезар, Великий шовковий шлях та епідемія чуми — «чорної смерті», встановлення в Ялті біполярного світу та розпад СРСР («фороський полон» Горбачова в серпні 1991-го), — так чи інакше пов'язані із Кримом. Минувшина цього регіону наче мініатюрне дзеркало відбиває минувшину цілого людства.

Але переданнями сивої давнини значущість Криму не обмежується. Сьогодні ми стали свідками того, як по двадцяти роках «кінця історії» в підручниках знову стали з'являтися нові параграфи. Саме на півострові розгорнулися події, що остаточно знаменували собою крах понад півстолітньої системи міжнародних відносин. Анексія Криму Російською Федерацією — перша в Європі за 70 років — запустила процеси небаченого масштабу, наслідки яких ми ще не вповні усвідомлюємо. І знову, як вже не раз це було в історії, маленький клаптик «степів, гір і моря» опинився в епіцентрі сучасної світової політики.

І раз уже Крим є таким цінним надбанням, заради якого порушуються кордони і міжнародні угоди, претензії на нього раптом набули величезного значення. Суперечки «чий Крим» та «з якого дива Хрущов «подарував» його Україні» в останні роки перетворилися з розваги юристів та істориків, переобтяжених вільним часом, у справу державної ваги. Черчиллю приписують вислів: «У скрутні для держави часи роль міфів годі переоцінити». У повній відповідності до цієї максими штатні пропагандисти Кремля створили для жителів

Криму та Росії цілий набір різнопланових міфів, що мають обґрунтувати «право» Москви на володіння півостровом. В хід іде все — і перекручування давньої кримської історії, і відверті вигадки, і, зрозуміло, знеславлення та оббріхування цілого кримськотатарського народу, що ніяк не вписується в міф про «КримНаш».

Роль України в тому всьому також не виглядає аж надто привабливо. Зрозуміло, що революційний Київ був заслабкий, щоб збройно опиратися агресорові, але кримське питання постало на порядку денному незалежної України не вчора. Півострів уже був пережив хвилю сепаратизму на початку 1990-х, і було б наївно думати, що повторення «холодної війни» за Крим із Росією неможливе. Натомість зрозумілої гуманітарної політики центральна влада в автономії не проводила, що зрештою призвело до заповнення голів значної кількості кримчан лозунгами і тезами міфу про «КримНаш».

І хоча після бою розмахувати кулаками не варто, це не означає, що від налагодження нормальної гуманітарної політики щодо Криму слід відмовлятися. Навпаки, анексія півострова окреслила всі проблеми, пов'язані з його минулим, та актуалізувала процес переосмислення ролі Криму в історії України. І хоча ми безнадійно відстаємо від Росії за кількістю книжок, присвячених півострову, певні позитивні зрушення є і в нашій країні. Академічні дослідники вже підготували низку збірників, які дозволяють краще пізнати минувшину нашого найпівденнішого краю, тепер прийшла черга і популярних видань, які донесуть ці знання до широкого загалу.

Книжка, яку ви тримаєте в руках, — саме з цієї категорії. При її укладанні ми свідомо обмежилися лише популярними текстами, що вже колись були видані, а відтак пройшли відбір читацької популярності. Усі статті друкуються в авторському варіанті з незначними коректорськими правками. Це не підручник і не посібник — тут немає й не може бути рівномірного розподілу уваги до всіх історичних подій. Навпаки, до збірки потрапили лише ті статті, що висвітлюють або маловідомі факти кримської минувшини (переважно про кримських татар), або відомі, але спотворені міфами. Втім кожному розділу передує невеличка історична довідка, що дозволяє читачеві уявити контекст епохи. Ну і щоб уникнути невиправданої політизації і не вестися на емоції, ми обмежили хронологію висвітлених у книжці подій початком 1990-х.

Суттєве зауваження щодо змісту. Позаяк мова йде про передрук статей авторів, що були опубліковані в різних виданнях, звичайною

річчю є незбіг поглядів цих авторів на один і той самий предмет, а навіть і термінологічна плутанина. Хтось помилково ототожнить кримчаків із кримцями (перші — окремий народ, другі — інша назва кримських татар), а хтось в словосполученні «кримські татари» випустить перше слово. Деяких авторів вразила надмірна довіра до середньовічних джерел, тож вони перенесли в свої тексти різні фантастичні цифри (але відверто ненаукових статей в книжці нема). Чимало людей плутаються у датах за старим і новим стилем, пишуть слова на кшталт «рада» чи «совет» на свій розсуд. І зрозуміло, абсолютно неможливо було уникнути повторів, позаяк автори часто описували суміжні теми та користувалися із одних і тих же джерел.

Але, незважаючи на ці дрібниці, обидві мети, які ми ставили перед собою, будуть досягнуті. По-перше, ми знову нагадаємо читачам, що Крим — це Україна, і це не лише політичне гасло. А по-друге, що історія Криму абсолютно відрізняється від старанно вилизаного і активно поширюваного російського міфу про «Крим-Наш». Минуле півострова (як, зрештою, і будь-якого іншого краю) є набагато складнішим, ніж це малюють кремлівські пропагандисти. В ньому є світлі та темні сторінки, злети й падіння, взаємна ворожнеча і взаємодопомога тамтешніх народів. Кримські татари не тільки ворогували з козаками, але й воювали з ними пліч-о-пліч. Не лише росіянам належить слава захисників Севастополя; Кримська народна республіка на чолі з Номаном Челебіджіханом виникла раніше за радянську республіку Тавриди. Міжвоєнне двадцятиліття — це час національного будівництва кримських татар та страшного голоду на півострові. Бандерівці в Криму під час Другої світової війни — не плід хворобливої уяви, а доведений факт. Жодного масового дезертирства чи тотального колабораціонізму кримських татар під час війни не було, і депортація — не «спасіння», а злочин проти людяності. Передача Криму Україні була не без скрипу, але в цілому — в рамках закону. Нинішні претензії Росії на півострів — не перші і не другі.

Про це все і про багато іншого — у цьому збірнику.

Приємного читання.

Крим — це Україна!

Сергій Громенко,
упорядник

Кримський ханат здобув незалежність 1441 року, виокремившись із Золотої Орди, що на той момент уже розвалювалася. Між 1475-м та 1478 роками молода держава стала васалом Османської імперії. У 1502-му кримці розбили залишки Великої Орди й відтоді ханат почав стрімко нарощувати силу, підваживши намагання Московського царства володіти поволзькими землями. 1571 року кримські татари спалили Москву, а менших за масштабами походів годі й полічити.

Україна також була постійною ареною дій ханату. Але помилкою було б уважати, що українці лише безпомічно йшли в полон. Навпаки, козаки постійно нападали на Крим з моря. А від 1624 року звичною справою стали кримсько-козацькі військові союзи. Приміром, у 1628-му гетьман Михайло Дорошенко прийшов Криму на допомогу в його боротьбі із Туреччиною, а за двадцять років Тугай-бей допоміг Богданові Хмельницькому завдати дошкульних ударів Речі Посполитій.

Із кінця XVII ст. козаки, що опинилися під владою Москви, знову беруть участь у боротьбі із Кримом. Послаблені такою ворожнечею, обидва народи втратили свою незалежність. 1764 року Російська імперія скасовує Гетьманщину — Козацьку державу, 1775-го — ліквідовує Запорозьку Січ, а 1783 — анексує Кримський ханат.

Як козакі з кримськими татарами від турків Крим боронили

Спекотним полуднем (а інакше і бути не могло — в дощ обов'язково відсиріє порох та намокнуть тятиви луків) 13 серпня 1624 року десятитисячне османське військо підходило під стіни Карасу-Базара (Білогорська), великого торговельного центру Кримського ханату. Турки поспішали до Бахчисарая у сподіванні швидко скинути з кримського престолу бунтівного хана Мехмеда III Герая та замінити його слухняним Джанібеком з того ж роду.

Утім, дорогу до міста османам перегороджували барикади з наповнених землею діжок, за якими на певній відстані майоріли ханські стяги. Для яничар — досвідчених піхотинців, які мали досвід успішної облоги Константинополя та десятків інших першокласних фортець, — ці діжки не могли стати перешкодою. Турецькі воїни приготували рушниці і пішли на штурм. Можливо, вони вже відчували присмак легкої перемоги, як сталося дещо геть незвичне.

Замість очікуваних кримських стріл на яничар обрушилася хвиля куль, випущених невідомими вправними стрільцями з-за барикад. Яким же, мабуть, було здивування османських командирів, коли їм доповіли, що стріляють по їхніх військах не хто-небудь, а запорізькі козаки.

Не сподіваючись зустріти в Криму противників із вогнепальною зброєю, турки не взяли із собою звичних лопат для окопування, і тому мусили відстрілюватися від козаків, стоячи посеред голого степу.

Зрозуміло, що перестрілку вони програли. Вночі, побоюючись оточення татарською кіннотою, турецькі воїни побігли геть до Кефе, звідки розпочався їх нещасливий похід. Місто потім впало, війна тривала ще довго, але це вже інша історія. Головне — це чому запорожці раптом стали на захист давніх неприятелів, і чому боронили його так відважно?

Життя ранньомодерного морського піхотинця, яким був майже кожний запорізький козак, важко було назвати простим, і ще важче — безпечним.

Юліуш Коссак. Зустріч Хмельницького з Тугай-беєм. 1885.

Джерело: Національний музей, Варшава

На відміну від сьогоднішніх «морських котиків», козак не мав пристойного навігаційного обладнання, систем зв'язку, а головне — будь-якої можливості для евакуації. Якщо «чайка» — мале судно, що ідеально підходило для простого перевезення, морського бою з галерами та десантних операцій — розбивалася біля ворожого берегу, запорожець міг лише славно загинути в бою, або скопати в рабстві — як гребець на тих самих галерах. На ватажків часом чекала довга та витончена

страата. Що ж змушувало козаків щорічно виходити в море?

Ідеалізувати мотивацію запорожців — то справа марна. Кожен похід являв собою, з одного боку, відплатну «акцію» за набіг кримськотатарської чи ногайської орди або турецьке вторгнення, з другого... Назвемо це позаекономічним способом здобуття доходу. Дехто висловлювався значно гостріше: грабіж, піратство.

Як розділити, де закінчувалася роль оборонця православної віри, і де починалася боротьба за захист економічних ресурсів Війська Запорізького?!

Надзвичайно важко відокремити серед мотивів козака бажання помсти за загиблих родичів і друзів — від молодецької заповзятості, спрагу подвигів і слави — від сп'яніння ворожою кров'ю. Неможливо зрозуміти, де закінчується відплата за минулорічний напад кримців, і де починається полювання за трофеями і пошук скарбів.

Так, козаки не брали полонених, щоб продавати їх в рабство (хоча іноді змушували звільнених бранців працювати на себе), але наслідки їхніх «прогулянок» вздовж турецьких берегів лише трохи поступалися наслідкам раптового нападу орди на українські землі.

Вороги козаків не були ані більш гуманними, ані більш кровожерними.

Для рядових татар-кочовиків військові походи на Річ Посполиту або Московію за трофеями чи швидкі напади на ближні землі становили єдину можливість підтримувати власне існування.

Сухий кримський степ просто не міг прокормити всіх своїх насельників, тож вони були змушені кожен рік йти на «промисел» чужих овець, коней та людей або повільно помирати. Необхідність грабувати сусідні землі з метою прожитку, густо перемішана з ненавистю через взаємні напади та розорення, і складала той унікальний коктейль, яким протягом 150 років підживлювалася непримиренна степова вендета — козацько-татарська боротьба.

Усе раптом змінилося 1623 року, коли на престолі в Бахчисараї сів Мехмед Герай. Тобто все змінилося не раптово — ще того ж року за порожці організували кілька морських десантів на кримське узбережжя, а одному загоні вдалося навіть прорватися через Перекоп і пограбувати степи. Але на тлі глибоких змін у Кримському ханаті, та і в Османській імперії загалом, це виглядало дрібними неприємностями.

Хан Мехмед зробив спробу прибрати до рук норавливих аристократів — беїв та мурз — і чимало досяг на тому поприщі, наприклад самостійно утвердив мир з Москвою, без участі старійшин кримських родів, або взагалі призначив нуреддином — третім за рангом посадовцем у ханаті — колишнього пастуха. Дарма й говорити, що особливою любов'ю еліт новий хан не користувався.

Ще важливіші зміни відбувалися в Стамбулі. Новим падишахом став молодий Мурад IV, і відразу по «коронації» він зі всіх боків був оточений супротивниками кримського хана.

Беї скаржилися султанові на занедбання Мехмедом Гераєм державних справ та самоуправство, головний столичний євнух Мустафа, підкуплений Джанібекем Гераєм, малював хана зрадником, що змовився з Персією проти османів. І коли, нарешті, Мехмед дійсно відмовився долучитися до іранського походу турків, султан повірив наклепникам.

Навесні 1624 року Мурад оголосив новим ханом Джанібека і, як останній аргумент, направив разом з ним до Криму кілька тисяч яничар. Мехмед Герай разом із калгою — заступником та спадкоємцем, власним братом Шагіном — готувалися до оборони.

Вони вжили заходів проти можливої зради мурз (взяли дітей в заручники), послали військо загонами з Кавказу, але для остаточної перемоги над рушницями та гарматами османів їм бракувало дуже важливої дрібниці — власних стрільців. І саме тут доля посміхнулася хану.

Весною того року дуже не пощастило одній запорізькій морській експедиції — шторм викинув «чайки» на берег, і трьомстам коза-

кам, що вижили і опинилися в полоні, загрожувало довічне рабство на турецьких судах.

Але поки хан із султаном з'ясовували стосунки, до цього справа не дійшла. Потім колесо долі обернулося — і ось уже калга особисто пообіцяв запорожцям волю або смерть в битві проти турків. Немає жодних причин сумніватися, що козаки погодилися швидко і охоче.

З червня по серпень османи стояли в Кефе, а кримські татари — навколо міста, не намагаючись покінчити зі справами одним махом. Проте в решті-решт прямий наказ Стамбула змусив яничар виступати. Вони взяли гармати і рушили до Бахчисарая по степовій дорозі через Ескі-Крим (Старий Крим) та Карасу-Базар.

Татарська кіннота калги Шагіна завбачливо не перешкождала туркам і відійшла до другого міста, де на «гостей» вже чекали барикади та готові до останнього бою 300 запорожців.

Щоправда, хан і тут «підстрахувався»: запорожці були посилені такою ж кількістю інших європейських невольників, що в різний час опинилися в Криму, а тепер були мобілізовані для протистояння яничарам. Кримським «Іноземним легіоном» назвав це з'єднання історик Олекса Гайворонський.

Отже, битва під Карасу-Базаром 13 серпня 1624 року була виграна для хана цим «іноземним легіоном».

Після падіння Кефе султан Мурад «зберіг обличчя», підтвердивши права Мехмеда на кримський престол, козаки здобули волю і непогано підзаробили, а в історії безкінечних воєн Запоріжжя та Ханату, нарешті, стався перелом.

Вперше козаки та татари билися пліч-о-пліч проти спільного ворога і, що найважливіше, здобули перемогу.

Уже в січні наступного року між Бахчисараем та Січчю був укладений договір, козаки стали бажаними союзниками кримців і навпаки, а кількома роками пізніше в одній з битв на боці того ж Мехмеда Герая наклав головою і гетьман Михайло Дорошенко.

Зрозуміло, що кримські походи на Україну не припинилися, рівно як і козацькі десанти в Крим, взаємний рахунок кровних образ поповнювався щороку аж до останньої третини XVIII століття.

Але протягом XVII століття українські козаки та кримські татари ще не один раз назвуть одне одного братами, і це все станеться саме після цього невеличкого воєнного епізоду із трьом сотнями українських козаків під Карасу-Базаром.

390 років з дня того бою — непоганий привід замислитися над тим, що сусіди можуть знайти компроміс і порозумітися навіть після століть ворожнечі.

Історична правда. — 2014. — 15 серпня

Ханська Україна

Українську історію годі уявити інакше, ніж сповнену несподіваних поєднань мозаїку. Речі, що в будь-якій іншій культурі могли б виглядати чудернацькою еkleктикою, в Україні розквітали дивним суцвіттям синтезу, не позбавленого своєрідності й гармонії. Таким синтезом було запорозьке козацтво, яке ввібрало в себе господарські та культурні уклади землеробської Півночі й кочового Півдня. Та й саме поняття «Україна», яке тривалий час існувало як позначення до тичного до степу порубіжжя, себто землі козаків, лише в XIX сторіччі перетворилося на етнічну назву й для некозацьких Волині, Галичини та Буковини. Проте лишилися регіони, де український синтез не відбувся сповна. Одним із таких є територія, де впродовж XV–XVIII ст. розташовувалося Кримське ханство. Дарма, що колись глухі закутки цього терену були відомі козацтву краще, ніж велелюдні галицькі середмістя. Сьогодні етнічна карта України демонструє жорстку закономірність: що далі на південь, то менше українського.

Вітер із Півдня

Україна здавна перебувала на перехресті геополітичних протягів, що часом ставали буревіями й трошили паростки державного й культурного життя. В XVI–XVII ст. ішла жорстока боротьба Польщі й Росії за київську спадщину. Кримське ханство, дбаючи про баланс сил на сході Європи, напускало причорноморських кочовиків то на Росію, то на Польщу, однак щоразу — через Україну. Богданові Хмельницькому доводилося чутливо стежити за розою вітрів і вибирати з-поміж них той, котрий якщо б і не виніс його хиткий державний корабель на простори самостійного плавання, то хоча б не зламав щоглу. Гетьман відчайдушно маневрував вітрилом, ловлячи вітер то з Бахчисарая, то з Варшави, то зі Стамбула, то з Москви, а то й зі Стокгольма. Однак наприкінці XVII сторіччя північно-східний буревій став заглушати інші вітри. Польща ослабла, Росія, підбивши під себе Лівобережну Україну, зміцніла, а Крим розгублено озирався на Туреччину.

У 1691 році на Січі з'явився колишній писар Генеральної військової канцелярії Петро Іваненко, якого, мабуть, із подачі Івана Мазепи принизливо звали Петриком. Наслідуючи приклад Хмельницького, він спробував, спираючись на Крим, підняти козацьке повстання, але тепер не проти Польщі, а проти Росії.

Петрикові мрії

Ідея союзу з Бахчисараєм не була для козацтва ні новою, ні одіозною. Давні економічні зв'язки Запорозжя й південних полків Гетьманщини з Кримом спонукали до політичної співпраці з ним. Руські дружини служили ще у війську золотоординських ханів, а один воляк-урус відзначився тим, що позбавив життя монгольського темника Ногая, розбитого ханом Токтою. Руси навіть у 60-х роках XIII ст. мешкали великою громадою в першій столиці татарського Криму — Солхаті. В наступні сторіччя руські квартали були в більшості великих міст Криму. В XVI ст. у Кафі (сучасній Феодосії) український квартал мав 27 дворів і православну церкву.

Та здебільшого українці потрапляли до Криму як ясир. Їхня доля після кількарічного перебування в рабстві складалася по-різному. Хто йшов жебракувати, а кому таланило завести сім'ю й господарство. Навіть в останні часи існування ханства в кримських селах мешкало багато українців — колишніх ясирів.

Отже, 26 травня 1692 року Петрик уклав із Кримом союз від імені вільної (як йому мріялося) держави — «Князівства удільного Київського, Чернігівського й усього Війська Запорозького городового і народу малоросійського». Влітку того ж року 20-тисячна орда з Петриковими козаками рушили на Полтавщину. Люди привітно зустріли їх. Однак кримське розуміння війни як грабунку й здобуття полонених завадило походу, що так вдало почався. Вітер із півдня вкотре виявився руйнівним суховієм, а українська людність обирала менше зло — московську владу.

Утім розчарування стосовно Петрика не було повсюдним. Мешканці порубіжжя залишали свої витолочені землі й переходили до Бузько-Дністровського межиріччя, себто до Кримського ханства. Потік переселенців від початку був значним і ще поживавився після поразки повстання Семена Палія, коли польський уряд ліквідував на Правобережній Україні козацький устрій. По другий бік польського кордону хан запровадив адміністрацію на чолі з Петриком, що із 1695 року іменувався «гетьманом Ханської України». Щойно за-

Ян Матейко. Богдан Хмельницький з Тугай-беєм під Львовом. 1885.
Джерело: Національний музей, Варшава.

снованими в степу селами порядкували козаки, з-поміж яких були колишній прибічник Палія сотник Пляка, фастівський козак Гаврило Олейченко. Відомі імена й інших ханських гетьманів — Стецика та Івана Богатого. Мрії Петрика збувалися, хоча не там і не так, як хотілося.

До хана по волю

На початку XVIII сторіччя усталений ритм життя на степовому порубіжжі дуже змінився. Після поразки Івана Мазепи та невдалого походу Пилипа Орлика на Правобережжя в 1711 році Росія остаточно приборкала Україну. Крим тоді став притулком для багатьох українських політичних емігрантів і всього запорозького козацтва. Та згодом настала черга Криму: під час війни з Туреччиною 1735–

1739 рр. російські війська вперше захопили Бахчисарай.

Проте наступні 30 років ханству вдалося прожити в мирі й відносному спокої. Лишалися в минулому кочівницькі наїзди на Україну, життя на порубіжжі ставало безпечним, і туди з аграрно перенаселених районів вихлюпнулися потоки землеробського люду, що раніше волів триматися якнайдалі від степу.

Водночас у обжитих районах України відновлювалося знищене Хмельниччиною кріпацтво. Поміщик, який отримував шмат порожньої землі, ставив на видному місці хрест, на якому писав, протягом якого часу будь-хто міг селитися на ній і звільнявся від податків і панщини.

Після закінчення терміну слобода перетворювалася на звичайне панське село. І зазвичай, щойно спливали пільги, селяни розбирали свої хати й ішли шукати нові подібні хрести. Здавалося, вся козацька Україна стала на колеса; стихійно виникали й зникали слободи,

степові шляхи заповнили потоки переселенців, що гнали худобу й на рипучих, запряжених волами возах везли розібрані хати з усіма пожитками. Отак вони рухалися все далі й далі на південь і нарешті доходили до володінь кримського хана.

У середині XVIII сторіччя в Побужжі вздовж річок Кодима і Ягорлик постали «ханські слободи»: Балта, Голта, Палієве Озеро, Перелети, заселені переважно українцями. Ханські слободи не були єдиними острівцями розселення української людності. Крим повнився українськими чумаками, які щовесни приїздили до перекопських лиманів громадити сіль. Ханський чиновник — диздар — щороку сповіщав запорозького кошового отамана про те, як визріває сіль на перекопських озерах і прохав його прислати чумаків, а біля солоних озер заготовляли сіно для чумацьких волів. Хто приїздив чумакувати, хто ставив кузню посеред степу, щоб підковувати татарських коней, чи шинок (відвідувачів не бракувало; шинкарством в Очакові займався сам Максим Залізняк), а хто йшов у найми, як тоді казали — аргатувати.

Пан після хана

Переможні для Росії війни 1768–1774 і 1787–1791 років знищили кримськотатарську й турецьку владу в Північному Причорномор'ї. В степу постала Новоросія: з'являлися міста зі стилізованими грецькими назвами й російськомовним чиновним людом і села з українськими селянами, які так само, як і в часи Ханської України, просто шукали землю, вільну від пана. Коли таку землю ще можна було знайти, селянин мовчки збирав свій пожиток і переїздив на вільне місце — й байдуже, яка там влада: українська, російська чи ханська. Коли ні — так само мовчки терпів, аж поки терпець не уривався й починався стихійний бунт.

Воля мислилася селянами степового краю як перебування поза державною регламентацією. Вони не прагнули йти до міста, створювати там свої громади й уливатися до міського самоврядування — як це з успіхом чинили селяни в Галичині, Прибалтиці й Фінляндії, де поволі зурбанізоване селянство ставало провідником націотворення, поступово витісняючи з міста іншоетнічні елементи. Селянство ж українського степу прилаштовувалося, бунтувало, але уникало міста й не прагнуло вплинути на державу так, щоб вона рахувалася з інтересами сільських тубільців. Російськомовне місто зоставалося для степових сіл уособленням велетенського чудовиська, що

звалося державою й існувало хіба для того, щоб примушувати до незрозумілої роботи й здирствувати, стягуючи податки та хабарі.

Етнічний субстрат, із якого могла б творитися українська нація, на Півдні України був майже яловий. Етнограф Володимир Ястребов писав у 1885 році, що це «запорозьке захолюстя» не може похвалитися ані оригінальністю народного побуту, ані давністю й міцністю історичних споминів; тут часто мають труднощі з тим, щоб сказати, якою мовою говорить народ, звідки взялися обивателі й до якої нації належать. І це служить «найвдячнішим ґрунтом для поширення трактирно-солдатської культури, що тут глибше пускає коріння й дає бучний квіт, ніж деінде на Півдні Росії, приглушуючи останні куці залишки народної старовини». Кримінально-шансонної субкультури — сказали б ми сьогодні: коли стала неможливою втеча від держави в просторі, відсторонення від неї перейшло в культурно-психологічну площину. В 1918–1920 роках південноукраїнський селянин виявився чутливішим до анархо-комуністичних гасел Нестора Махна, ніж до українських державницьких закликів. Регіон не чутливий до них і сьогодні — дарма що за радянської влади він добряче урбанізувався; моделі поведінки, створені в часи колонізації степу, мабуть, сильніші за будь-які державні та демографічні метаморфози. Можна сперечатися щодо висновків і оцінок, та варто завітати до якоїсь пересічної кав'ярні на шляху, скажімо, між Запоріжжям і Дніпропетровськом, як мимоволі пригадуються слова Ястребова, а пошук першопричини тягне туди — до Ханської України.

Український тиждень. — 2009. — 7 серпня

Запорожці та завоювання Криму Російською імперією

На початковому етапі російсько-турецької війни 1768–1774 рр. майже всі козацькі війська Російської імперії — від Запорожжя до Яїка — були охоплені масовими протестами проти зростання регламентації з боку імперського центру. Повстання на Січі наприкінці грудня 1768 року стало першим симптомом розвалу системи контролю кордонів, яка устійнилася після 1739 року. Під час того повстання частина запорожців заявила про намір перейти в турецьке підданство, як і у 1709 році. Примітно, що напередодні повстання кошовий отаман Петро Калнишевський приймав на Січі турецьких послів всупереч застереженням російської влади. У серпні 1769 року калмицька кіннота самовільно залишила свої позиції в Північному Приазов'ї, що дозволило кримцям у вересні здійснити спустошливий напад на українське Присамар'я, який призвів до значних людських і матеріальних втрат.

Центральній владі вдалося відновити контроль над Запорожжям засобом надання запорозьким елітам військової допомоги для придушення повстання сіроми, сприяння зміцненню їхньої влади і відмови від втручання у внутрішнє управління на Січі. Згодом значна частина запорожців так чи інакше брала участь у бойових діях і відзначилася в кампаніях у Північно-Західному Причорномор'ї. Свідченнями цього стали колективні та персональні нагороди, жалувані російською монархією. У війні 1768–1774 рр. взяло участь від 7 до 15 тис. запорозьких козаків.

Командувач Другої армії Василь Долгоруков зі своєї штабквартири в Полтаві 2 і 8 березня 1771 року послав на Січ ордери про формування запорожцями команди з 500 осіб, яким призначалася роль провідників і розвідників. Команду мав очолити Опанас Ковпак, на чому наполягав Долгоруков.

Комплектування цієї команди розтягнулося на три місяці. Швидко за всіх зібралися козаки Шкуринського куреня, до якого належав її командир. Не маючи повного комплекту особового складу, Ковпак виступив з Січі і 21 травня прибув до р. Білозерка, звідки

*Микола Самокиш.
Похід запорожців на Крим. 1934.
Джерело: Харківський хідожній музей.*

написав листа до Коша, пропонуючи прискорити мобілізацію. Наступного дня на Січі зібралася загальновійськова рада, на якій курінні отамани зобов'язалися забезпечити участь рівного числа козаків від кожного куреня. Однак чотири курені не змогли відрадити жодного кінного козака, решта дала від 10 до 15 осіб. Лише 7 червня Ковпак відрапорту-

вав, що його команда прийшла «в повне п'ятисотенне число».

До 10 червня Ковпак розіслав роз'їзди на р. Каланчак і узбережжя Сиваша, розставив передові пости (бекети) біля Перекопу і чекав прибуття основних сил Другої армії. 12 червня запорожці зробили вилазку для розвідування стану перекопських укріплень і виявлення в них найбільш слабких місць. На основі зібраної ними інформації Долгоруков розробив план здійснення корпусом Олександра Прозоровського відволікаючої атаки з боку Сиваша і основної — з боку Чорного моря. З настанням темряви корпус Прозоровського здійснив маневр, який кримці сприйняли за основний удар. Це дозволило головним силам росіян непомітно перетнути вали в західній частині та оточити Перекоп. Після завершення атаки запорожці провели корпус Прозоровського через мілини Сиваша на позицію, розташовану на південь від перекопського валу. Залишивши основні сили корпусу позаду, запорожці та донці рушили до Перекопу. Кримці, зважаючи на їхню незначну чисельність, зважилися контракувати, проте враз були оточені кіннотою Прозоровського; з боку Чорного моря по них почала вести прицільний вогонь російська артилерія, що і вирішило результат битви. Переслідування розбитого війська кримського хана розтягнулося на 30 верст, під час якого запорожці у взаємодії з іншими підрозділами корпусу Прозоровського знищили до тисячі кримських воїнів. Примітно, що в цьому побоїщі брали участь колишні ханські піддані — едісанські та буджацькі ногайці, які уклали «союз» з російським командуванням.

Наступною після Перекопу метою Долгоруков визначив фортецю Гезлев (сучасна Євпаторія). З команди Ковпака як провідників було відправлено 2 запорожців, які в найкоротші терміни провели

загін, призначений для заняття тієї фортеці. 100 запорозьких козаків, які добре знали місцевий ландшафт, йшли попереду основних військ Долгорукова, відшукуючи воду і фураж і, таким чином, прокладаючи маршрут для армії. Рухаючись в авангарді, основна частина запорозької команди зупинилася за 3 версти від Карасубазара (сучасний Білогірськ), очікуючи прибуття Долгорукова, який згодом без бою зайняв місто. Після цього команда Ковпака в авангарді виступила до найбільшої турецької фортеці в Криму — Кафи (сучасна Феодосія) і зупинилася на відстані 30 верст від неї. У горах запорожці наткнулися на невеликі групи озброєних кримських татар, «битву з ворогом мали... , ворога положено багато». Під час зіткнень козаки взяли в полон до 30 чоловіків і жінок, відігнали 285 коней, 214 голів великої рогатої худоби і багато гарб, запряжених биками. Однак запорожцям було наказано звільнити всіх полонених і всю здобич повернути власникам, за виконанням чого спостерігав спеціально приставлений штаб-офіцер.

29 червня на світанку команда Ковпака підійшла до Кафи і за 3 версти від міста, на кам'яних мостах, протягом кількох годин вела перестрілку з супротивником, чекаючи на підхід російських військ. Тим часом російська артилерія розташувалася на вигідній висоті і почала вести вогонь по міських укріпленнях і турецьких кораблях, не дозволяючи їм наблизитися на відстань, необхідну для підтримки оборонців своїм вогнем. Після придушення російською артилерією основних позицій оборони, захисники Кафи, в надії на порятунок, кинулися вплав до турецьких кораблів. Запорожці разом з іншими кіннотниками Прозоровського рушили їм навперейми і «численних вибили, а інших в морі витопили». Турецькі кораблі, не ризикуючи наблизитися до берега на гарматний постріл і боячись втратити сприятливий вітер, підняли вітрила і віддалилися. Залишки кафського гарнізону капітулювали. В боях під Кафою запорожці захопили три прапори і одну булаву супротивника.

Окупацію східної частини Кримського півострова здійснював підрозділ Федора Щербатова, до складу якого входило 8 ескадронів гусар, тисяча донських, 100 гетьманських і 200 компанійських козаків. 18 червня Щербатов зайняв фортецю Арабат, потім Керч і Єнікале. Розміщення «малоросійського компанійського полку» для охорони узбережжя між Кафою і Керчю фіксується в березні 1772 року.

Підсумовуючи здобутий в Криму військовий досвід, п'ять років згодом Прозоровський відзначив велике значення козаків у заво-

юванні півострова: «Як я випробував в останню кампанію в Криму, де бувши три доби поспіль атакований татарами, не міг їм відчутної шкоди заподіяти, бо не мав при собі хоча б найменше число козаків. А регулярна кіннота, якої також було в мене недостатньо, хоч малий зробіть рух, то одразу й відступить і знову зупиниться на деякій дистанції, і так се може з ними тривати цілий день без жодного успіху». Ось у таких ситуаціях якраз і потрібні були рухливі вершники-козаки, які блокували пересування маневреного противника і відсікали його авангардні групи.

Після оволодіння Кафою Долгоруков без особливих перешкод розмістив свої гарнізони в найбільших містах Криму, проте в його розпорядженні не було достатніх засобів для контролю навіть основних доріг, що пролягали між ними. Жителі Криму масово залишали свої селища і йшли в гори. Ті, хто жив біля моря, вантажили своє майно в човни і протягом тривалого часу дрейфували на них уздовж берега, сподіваючись таким чином пережити нашествя росіян. Колодязі були зіпсовані, річки запиралися гатями в горах, що спричинило в низинних пасовищах швидке висихання трави, яку ворог міг використовувати як фураж. Так поводитися навіть православні кримські греки, всупереч надіям росіян на їхню допомогу. Тактика «випаленої землі» подіяла, створивши дійову перешкоду для концентрації сил завойовника на кримській землі.

Не маючи постійного забезпечення і, здебільшого, перебуваючи на власному утриманні, запорозькі і донські козаки були виснажені набагато більше, ніж солдати російської регулярної армії. Як зазначив Прозоровський, «дороги [в горах] такі, що... козаки... залишилися зовсім піші, і це, не побачивши їх, описати неможливо». Погіршувало їхнє становище і те, що командування категорично заборонило брати трофеї, сподіваючись на здобуття хоча б мінімальної прихильності місцевих жителів. Не спромігшись забезпечити козаків кіньми, зброєю, одягом і амуніцією за казенний рахунок, Долгоруков мусив відпускати їх з Криму в першу чергу. До 15 липня команда Ковпака пройшла Перекоп і зупинилася біля Каланчака. Всі трофеї, взяті в Криму таємно від командування, у запорожців відібрав перекопський комендант; хоча вдалося вберегти 2 кримських коней, яких потайки привели для подарунку кошовому отаманові. Команду Ковпака розділили на дві частини: 200 запорожців відправили для посилення російських загонів, які блокували Кінбурн — турецьку фортецю, що перекривала вихід з Дніпра в Чорне море,

а 300 залишили при Каланчаку для регулярних роз'їздів в районі Перекопу. Кінбурнський загін запорожців, маючи кілька ротаций, пробув на місці призначення до самого закінчення війни, продовжуючи виконувати ті важливі функції, які, в комплексі з діями інших запорозьких підрозділів, дозволили російській армії поступово посилювати свою присутність у Криму.

Останній епізод участі запорожців у завоюванні Криму Росією був пов'язаний з висадкою турецького десанту і потужним озброєним виступом кримців влітку 1774 року. 24 червня з Січі рушило понад 1000 запорозьких козаків на чолі з військовим старшиною Андрієм Порохнею, який отримав наказ рухатися в напрямку Ак-Мечеті (сучасний Сімферополь). Пізніше в Крим відрядили ще 500 запорожців під командою полковника Івана Кулика. За його свідченням, 12 липня звістка про те, буцім «Військо Запорозьке великими силами йде в Крим», приголомшила кримців. Мурзи прохали Долгорукова не допустити плундрування, яке могли вчинити запорожці, і він наказав Порохні «з півторатисячною командою стояти по сю сторону Перекопу при Каланчаку». До того часу збройний виступ кримських татар набирал силу. Були пошкоджені комунікації та блокування постачання провізії для російських військ, дислокованих у Криму. Після проїзду через перекопський вал Порохня так описав побачене: «кишла їхні стоять порожні, а по шляхах скрізь і біля самих солоних озер [я бачив] вирізаних чумаків і вози, що лежали складеними, а провізію, що в них була, — розсипаною. Від солоних озер до Салгиру дорога людськими тілами встелена». За 30 верст південніше від Перекопу на загін Кулика напали близько 200 кримців, які, попри чисельну перевагу оточених, змусили їх тікати; при цьому кілька запорожців вбили, 44 важко поранили, відігнали 129 коней. Тим часом команда Порохні також зазнала невдачі й відійшла до Перекопу. Ці два епізоди підважили репутацію запорожців, які раніше неодноразово демонстрували переваги над кримцями. У самий розпал воєнних дій в Криму був укладений російсько-турецький мирний договір в Кючук-Кайнарджі, що створив для Російської імперії умови, сприятливі для подальшого поглинання Кримського півострова.

А 11 місяців по тому була ліквідована Запорозька Січ.

*Научное наследие профессора А. П. Пронштейна
и актуальные проблемы развития исторической науки. — 2014;
скорочений переклад з російської*

Одна з перших депортацій імперії. Як кримськими греками заселили Дике Поле

Щоб не бути депортованими на материкову Україну, кримські греки ховалися по лісах, приймали іслам і навіть розпочинали бунти, придушені військами Суворова... Дійшло до того, що митрополит Ігнатій, який заснував Маріуполь, прокляв його мешканців.

16 лютого (за новим стилем) 1786 року на власній дачі під охороною українських волонтерів на російській службі (колишніх козаків-запорожців) за 10 кілометрів від Маріуполя помер митрополит Кафайський і Готфейський Ігнатій Гозадіні.

З його іменем пов'язують один із драматичних епізодів історії України — вивід християн (в основному греків, вірмен і волохів) із Криму 1778 року.

Взагалі, переселення кримських християн до Приазов'я досі залишається найбільш заплутаною проблемою історії України, яка густо перемішана різними версіями і відвертими домислами або брехнею.

Цю проблему треба розглядати крізь призму подій, що відбувалися в Південній Україні і Криму протягом майже 20 років (1768–1787 рр.), тобто від початку російсько-турецької війни 1768–1774 рр. до початку наступної війни між двома імперіями — 1787 року.

У травні 1768 року гайдамацький рух на Правобережній Україні, який то жеврів, то розпалювався, вилився у могутнє повстання — Коліївщину. Користуючись цим, на Правобережжя, яке перебувало у складі Речі Посполитої, прийшли російські війська начебто для допомоги повстанцям, проте повернули зброю проти них.

Але скоріше за все саме тоді Катерина II запланувала відтяти Правобережжя у Речі Посполитої, бо російські війська навіть після поразки Коліївщини не повернулись назад. Раптова війна, яку розпочала Туреччина у вересні того ж 1768 року, не дала можливості Росії тоді захопити Правобережжя.

Але після майже повного розгрому росіянами з участю українських козаків турецьких сил на Дунаї і в Молдові (на ріках Ларга і Ка-

гул), в 1772 році (ще тривала війна з Туреччиною) Російська імперія разом з двома іншими імперськими хижаками, Австрією і Пруссією, вперше поділила Польщу, забравши собі Поділля і Волинь.

Кючук-Кайнарджийський мирний договір 1774 року, який поставив крапку у війні з Туреччиною, приніс Росії величезну територію Південної України, яку імперські трубадури нарекли Новоросією, а також встановив контроль над Кримським ханством.

Російський агент впливу на митрополичій катедрі

Захоплення Криму Російська імперія розпочала за всіма канонам закулісної дипломатії. Під час російсько-турецької війни 1768–1774 років виникла потреба висвятити нового Готфейсько-Кафайського (сучасною мовою Готсько-Кафського. — ІП) митрополита, бо старий митрополит помер.

Готська єпархія Константинопольського патріархату існувала в Криму з IV ст. (тоді тут справді жили готи), перетворившись пізніше на Готську митрополію з центром у фортеці Дорос. У 1678 році до Готської митрополії додали Кафську єпархію — сама генуезько-вірменська Кафа (нинішня Феодосія) вже 200 років як була взята турками.

Кримські християни підпорядковувалися тоді Константинопольському патріарху. Незважаючи на те, що і сам патріарх, і кримська митрополія знаходилися на території ворожої держави — Туреччини, з якою тривала війна, російська розвідка провела успішну операцію, посадивши на митрополичу катедру 61-річного (за іншими даними 56-річного) архієпископа Ігнатія Гозадіні, який мав прями зв'язки з Петербургом.

Його брат Олександр служив офіцером у світі Катерини і через нього підтримувався зв'язок Петербурга з тільки що обраним кримським митрополитом.

Російська дипломатія мала досвід досягати свого від Константинопольського патріарха ще з 1686-го року, коли той відступив Московському патріархату Київську митрополію (фактично всю православну церкву в Гетьманщині).

Тоді це дивне рішення Константинопольського патріарха позбулося чи не найбагатшої митрополії пояснили тиском турецького уряду, якому під час рішучого дунайського наступу в центр Європи була не потрібна конфронтація з Московським царством. При цьому не приховували і цілком меркантильний інтерес патріарха.

Причини обрання члена патріаршого синкліту в Константинополі Ігнатія митрополитом досі не оприлюднені, хоча вони лежать на поверхні. Невідомо лише, скільки золота недорахувався російський бюджет після призначення кримським митрополитом саме Ігнатія Гозадіні.

Відразу ж після призначення митрополит Ігнатій почав слати листи до Катерини з проханням прийняти кримських християн під «государеву руку».

**«Заставьте народ кишмя кишеть
в наших просторных пустынях»**

1774 року війну з Туреччиною було переможно закінчено. Російська імперія отримала від Туреччини землі південної України північніше річки Молочна і між річками Кальміус і Берда, а також міжріччя Дніпра і Південного Бугу.

Майже всі дослідники підкреслюють один з наслідків цієї війни — здобуття Кримським ханством незалежності від Порти внаслідок окупації Криму російськими військами і встановлення протекторату імперії над Кримом. Набіги кримчаків на українські землі припинилися, що дало змогу Катерині II розв'язати проблему запорозького козацтва, яке постійно муляло око Петербургу.

Наступного, 1775, року російські війська генерала Текелія зруйнували Січ, а вся влада в Україні однині зосередилася в руках Петербурга. Бували випадки, коли козаків депортували із власних хуторів і зимівників, а то й міст (як, приміром, з Домахи-Кальміуса — нинішнього Маріуполя).

Проте мало хто з істориків вказує на проблему, з якою зіштовхнулася імперська влада. Величезні території Дикого Поля, по яких гуляли лиш вітри і татарські ватаги, потребували заселення. Як вказує російський дослідник Євген Аніміца (родом з-під Маріуполя), вже тоді людський ресурс Росії був вичерпаний і не в змозі заселити нові землі.

Цю проблему з міжріччям Дніпра і Південного Бугу (яке назвали Новою Сербією) Петербург вирішив за допомогою так не любих йому запорозьких козаків, а також південних слов'ян — сербів (звідти назва), хорватів, болгар, а також греків.

Катерина II проблему заселення висловила так: «Мы нуждаемся в заселении. Заставьте, если возможно, кишмя кишеть народ в наших просторных пустынях».

Одними з перших, кого цариціні посіпаки почали «заставлять» «кишмя кишеть в наших просторных пустынях», були кримські християни — греки, вірмени, грузини, болгари, а неабияку роль у цьому зіграв їхній пастир — митрополит Ігнатій Гозадіні — провідник імперської політики в Криму.

Тепер важко в'яяснити, кому саме прийшло в голову виселити кримських християн в «просторные пустыни» Південної України. Не виключено, що саме митрополиту Ігнатію, який підказав цю ідею Петербургу. Хоча цілком можливо, про це здогадалися в Петербурзі. Це, зрештою, не так важливо.

Можна тільки дивуватися тій методичності, з якою Петербург провів це переселення.

Отже, все по порядку.

29 березня 1777 року генерал Александр Суворов за допомогою багнетів своїх «чудо-богатырей» посадив на ханський трон в Бахчисарай хана Шагіна Герая — людину освічену (за деякими даними, випускника Сорбонни).

Російський протезе виявився невдячним і маріонеткою Петербурга бути не захотів. Натомість, почав проводити власну політику на зміцнення незалежності Кримського ханства.

Це в плани Катерини II не входило.

«Визволення» на багнетях

Командувач російських військ в Україні (він же голова Малоросійської колегії) фельдмаршал Петро Рум'янцеv запропонував підірвати економіку Криму шляхом виселення з півострова християн, які якраз займалися землеробством і скотарством — основними галузями економіки Криму. Оскільки християни були православні (Константинопольський патріархат), то з метою надати законності виселенню було запущено міф про визволення єдиновірних братів-християн з-під магометанського гніту.

Цей міф успішно використовувався в часи СРСР, трансформувавшись у визволення трудящих з-під гніту поміщиків і капіталістів.

Крім підриву економіки Криму, виселення християн з півострова повинно було розв'язати ще два завдання: «заставить кишмя кишеть народ в наших просторных пустынях», тобто заселити землі Південної України людьми, які зналися на землеробстві та скотарстві; витіснити за допомогою переселенців українських козаків, які ще залишалися на цих землях після зруйнування Січі.

Тарас Шевченко.

Суворов у хана Шагіна Герая. 1842.

Джерело: Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів, Т. 7. Київ, 2005.

Тут у Петербурзі згадали і про листи митрополита Ігнатія до Катерини II з проханням прийняти православних Криму під захист Росії. Хоча у цих листах не йшлося про переселення, прохання митрополита вирішили задовольнити за власним розумінням.

23 березня 1778 року Рум'янцев призначив Александра Суворова командувачем військ Криму і Кубані, який негайно зібрав керівників грузинської, вірменської і грецької церков і запропонував їм разом зі всіма християнами переселитися до Росії.

Після цього, 23 квітня, на Великдень, митрополит Ігнатій звернувся з цим закликом до своєї пастви. На думку дослідника Анатолія Герасимчука (Донецьк), Ігнатій разом із Суворовим несли відповідаль-

ність за переселення перед самою Катериною.

22 липня 1778 року Суворов у листі до Шагін-Герая повідомив, що «Всепресветлейшая Императрица Всероссийская, снисходя на просьбы христиан..., Всемилостивейше соизволяет переселить их в свои границы, надеясь, что Вы, Светлейший Хан, не токмо Высочайшей воле Покровительницы своей прекословить не будете, но и благоспешествовать не оставите, поелику все, что до osoby Вашей касается, предохранено и награждено будет».

Нахабність полководця вражає — Катерину II Суворов де-юре «призначив» повелителькою керманіча незалежної держави, до того ж натякнувши на винагороду, якщо той не буде проти виселення.

На знак протесту хан покинув свій палац, розбив наметовий табір за три версти від своєї столиці і написав листа до Катерини II. У відповідь на початку серпня 1778 року російський уряд прислав з

Азовської губернії 6000 підвід, на яких було розміщено греків, вірмен і грузинів. «Под сенью дружеских штыков» 31386 християн було депортовано з Криму. Вже 18 вересня (за півтора місяця!) одну з перших у російській історії масових депортацій було завершено.

Напередодні свого переселення з Криму греки проживали в більш ніж 80 населених пунктах в горах і на Південному березі Криму. Чверть проживала в містах. Більшість міського населення була ремісниками, а шоста частина греків займалася торгівлею.

Основними заняттями сільських жителів були скотарство, землеробство (виросували жито, просо, пшеницю, ячмінь, льон); на Південному березі греки спеціалізувалися на садівництві, виноградарстві, овочівництві, рибальстві.

Ханський перепис нерухомого майна, складеного під час депортації, підтверджує відносний матеріальний добробут основної маси кримських греків, а також свідчить про спільну господарську діяльність представників різних конфесій і навіть священнослужителів.

Поруч із грецьким православним монастирем (мирно розташованим біля самої столиці Кримського юрту Бахчисарая) було грецьке містечко Маріамполь. На честь Марії греки хотіли назвати своє нове місто. З собою у вигнання вони взяли звідси ікону Богородиці.

Слід відзначити віротерпимість, що існувала в ранньомодерному Криму, яка приводила до численних змішаних шлюбів, а також до тісних етнічних контактів, що сприяли інтеграції.

Анатолій Герасимчук наводить факти з суддівських книг XVII ст.: мусульманка Фатьма із с. Багатир, дочка Гаврила, просила, щоб з її будинку християни винесли хрест, що залишився після батька, і цей хрест був перенесений в будинок християнки Венії, дочки Мухаммеда, дружини християнина Балабана. У іншому випадку християнка Ініша усиновила татарську дитину і залишила їй усе своє майно.

Належність членів однієї сім'ї до різних конфесій також не була винятком: у с. Ай-Георги християнин Бійгельді, син Бійберді, судився з дружиною свого брата, мусульманкою Хангельді, дочкою Трандафіла; з рідних братів Сеїта, Магомета, Топ і Бебія перші два були мусульмани, а двоє інших — християни; Джантемір, син Дмитра, був християнин, а сестра його Сайме — мусульманка, у мусульманина Мустафи дружина Десфіна і дочка їх Феодора були християнки.

А дослідник історії освіти в Україні Павло Мазур (Маріуполь) наводить факт існування у Криму трьох вищих православних духовних шкіл.

Таким чином, розповіді про жорстоке поводження з християнами у мусульманському Криму, яке стало основною причиною депортації чи то «братерської допомоги» християнам з боку Росії, є звичайнісінькою вигадкою для виправдання їхньої депортації.

Було ще й таке. Дослідник Криму Олександр Берт'є-Делагард писав: «Виходили християни з гіркими риданнями, бігали, ховалися в лісах і печерах, мало того, приймали мусульманство, лише б тільки залишитися на рідній землі».

У Криму греки залишали свої будинки, магазини, млини, виноградники і багато іншого майна, нажитого впродовж життя і перейшло в спадок від предків.

Були випадки відкритого спротиву росіянам.

Під Бахчисараєм греки під проводом дружини старости одного з грецьких сіл Ольги підняли повстання, яке було жорстоко придушене суворовськими «чудо-богатырями». За родинними переказами, під час цього повстання були заколоті багнетами мої родичі.

Грецький історик Христос Ласкарідіс писав: «Митрополит Ігнатій, в діях якого є також частка провини, сам виявився жертвою політики російського уряду, бо переселення було ініціативою російської влади».

Суворов за організацію переселення отримав орден і хорошу матеріальну винагороду. Він же запропонував виділити 3000 рублів митрополитові Ігнатію за старанність з мобілізації греків.

Крім того, митрополит отримав особисто від Катерини II срібну панагію у вигляді восьмикутної зірки, яку носив замість хреста (!), як це видно з його портретів. Тобто цим вказував, що земна влада, яка нагородила його панагією, вище за небесну (хреста).

Не забули й хана — щоб Шагін-Гірей не сумував за своїми підданими, йому було виплачено 50 тис. рублів.

«Одіссея» греків від Катерини і Потьомкіна

Греків погнали на землі колишньої Самарської паланки Війська Запорозького. Центром поселення було «височайше» призначено Новоселицю (тепер Новомосковськ Дніпропетровської області).

Греків, депортованих з Криму, нараховувалося 18391 людина, з них 87 представників духівництва. З ними було 12598 вірмен, яких вивезли під Ростов, де вони заснували міста Чалтир і М'яснікован.

По дорозі з Криму до Новоселиці греки влаштували митрополиту такий скандал, що він втік до карети Суворова під охорону росій-

ських багнетів. Перебуваючи у кареті, «Ігнатій заліпив вуха воском, щоб не чути прокльони своєї пастви», — зазначав історик Тимошевський.

«Цілі сімейства постраждали життям, а багато хто позбувся половини оних і жодне сімейство не залишилося без втрати батька, матері, брата, сестри і дітей; словом сказати з 9 тисяч чоловічої статі вихідців не залишилося і третьої частини...», — згадували грецькі представники у листі до Петербурга через сорок років після депортації. Вказана третина — кількість тих, хто врешті поселився на відведених землях. Деякі поселилися в Таганрозі, багато хто все-таки повернувся до Криму.

Проте митрополиту Ігнатію надані в Самарській паланці землі не сподобалися і він став писати листи до Катерини з вимогою надати грекам інші землі. Аполлон Скальковський вважав, що Ігнатій не хотів жити поруч з українцями. По-друге, запропоновані землі були не дуже зручні для землеробства.

Врешті-решт митрополит добився, що Петербург в особі намісника Григорія Потьомкіна відвів місця поселення грекам у межах Павлівського повіту, який до 1775 року перебував у Кальміуській паланці Війська Запорозького.

Тут вже було місто Павловськ (раніше Кальміус), назване на честь сина Катерини II цесаревича Павла — майбутнього імператора. Грекам не подобалась назва, бо своє місто вони хотіли назвати Маріуполем на честь Святої Марії, чудотворну ікону якої на березі Азовського моря перенесли ченці Успенського монастиря під Бахчисараєм.

Нагадаємо, що недалеко від впадіння річки Вовчої в Самару планувалося побудувати місто саме з такою назвою, щоправда, на честь дружини цесаревича Павла Марії, невістки Катерини.

А що греки відмовилися селитися біля Вовчої, то Потьомкін просто поміняв двом містам назви: Павловськ став Маріуполем, а Маріополь — Павлоградом.

Тут спрацювала друга причина переселення греків з Криму. Відведені грекам землі були заселені козаками. Проблему розв'язали просто — «малорусским поселянам» наказано після збирання врожаю 1780 року йти світ за очі.

Таким чином відбулося «звільнення» південного сходу України від українців. Як заявив колись один із технічних кандидатів у президенти України Олександр Базиліук: «Так исторически сложилось».

Чужий серед своїх

Весною 1780 року греки пішли з Придніпров'я до Маріупольсько-го повіту, де заснували 22 села.

При цьому вихідці з кримських міст і сіл селилися окремо один від одного, утворюючи квартали в селах, яким надавали назви рідних сел. Так з'явилися в Приазов'ї свої Ялта, Урзуф, Старий Крим, Карань, Ласпі, Мангуш, Сартана.

У них зводилися храми, однойменні з тими, що залишилися в Криму. У деяких селах, як наприклад Урзуф, грекам передавали козацькі церкви.

26 липня 1780 року переселенці на чолі з митрополитом Ігнатієм прибули до Маріуполя.

У книзі «Маріуполь і його околиці» (1892 рік) читаємо: «Багато греків бажали повернутися назад; доходило іноді до відкритої непокори, — і тоді приборкувалися строгими від начальства заходами і уряд вислав військові команди для утихомирення неспокійних».

Непросто складалися відносини митрополита з переселенцями. Якщо в Криму митрополит був не тільки духовною особою, але і суддею свого народу, то в Маріуполі його таких прав позбавили, натомість почалися тертя з місцевою владою.

Тертя наростали, як сніжна грудка і привели взагалі до неймовірних наслідків. Коли на вимогу голови міського грецького суду (мера міста по-сучасному) було знищено сад, посаджений Ігнатієм (причина цього конфлікту так і залишиться загадкою), Ігнатій вийшов на Георгіївську вулицю, запропонував своїм прихильникам відокремитися від супротивників і в особі голови міського суду прокляв маріупольців. Всі наступні лиха — засухи, хвороби — народ приписував прокляттю митрополита. Прокляття висить над Маріуполем, як дамоклів меч.

Переляканий Ігнатій втік від гніву проклятої ним пастви під охорону тих, кого недолюблював — українців-волонтерів на російській службі, де і помер. На похорони не приїхав жоден з високих церковних чинів.

Єпископ Дорофій, що очолив після Ігнатія єпархію, кинув свою паству і виїхав до Криму. Зі смертю митрополита Ігнатія було поставлено грубу крапку на церковній автономії кримських християн. Всі їхні церкви було передано у володіння Святійшого Синоду у Петербурзі, а звіди — Катеринославській єпархії православної церкви.

В 1997 році митрополит Ігнатій канонізований УПЦ Московського патріархату.

Його ім'я часто використовують політичні кон'юктурники, які за будь-яку ціну намагаються представити трагедію з депортацією кримських християн як визволення з боку Російської імперії.

Історична правда. — 2011. — 17 лютого

«Принуждение к союзу»: як Крим став «ісконно руським»

«Постараться употребить все политические средства по введению между разными Татарскими поколениями междоусобные распри и несогласия [...] сіе весьма немало послужить может к наискорейшему и легчайшему Крыма завоеванію».

Усі ми неодноразово чули про «Крим — ісконно руській край». Завдяки російській пропаганді в це увірували не лише росіяни, але й навіть деякі «соотечественнікі». Офіціозу цій доктрині додав безрезневий виступ Володимира Путіна у Георгієвському залі Кремля за результатами кримського «референдуму».

Президент РФ актуалізував історичну пам'ять співгромадян про Крим, де «буквально все пронизано нашей общей историей и гордостью», низкою постулатів. Згадав Путін про давній Херсонес і пов'язаний з ним «духовный подвиг» святого князя Володимира (при цьому забувши вказати його київським).

Про могили російських солдатів, «мужеством которых Крым в 1783 году был взят под Российскую державу» (досить дивне й алогічне формулювання).

Про Севастополь — «город-легенду, город великой судьбы, город-крепость и родину русского Черноморского военного флота»... Про Балаклаву і Керч, Малахів курган, Сапун-гору — «символы русской воинской славы и невиданной доблести».

При цьому лекція викладача історії Путіна вийшла якась нецілісна і незавершена. З чого вести відлік російського періоду історії Криму? Духовного подвигу святого Володимира для обґрунтування «ісконно-руськості» Криму якось замало... Непереконливо, не кажучи вже про те, що той був великим князем київським. Та й з 1783 роком теж не зовсім зрозуміло.

Що ж виніс російський президент за рамки «общей» російсько-кримської історії, «слави і доблесті»? Невже її найбільш драматичними моментами були Малахів курган і Сапун-гора? А якою була

історія Криму «необщая»? Зрештою, де початок Криму «ісконно русского»?

Об'єктивні відповіді на ці запитання апіорі неможливі в рамках путінської риторики «слави — доблесті — гордості». Насправді у 1783 році Російська імперія Кримське ханство анексувала, тобто приєднала насильницьким шляхом в односторонньому порядку.

Таким чином, березнева акція — 2014 є вже другою анексією Криму. У першому випадку територіальних втрат зазнала Османська імперія. У другому — Україна.

Але є одна цікава спільна обставина обох хірургічних операцій. І у 1783, і у 2014 році Російська імперія анексувала формально «незалежну» державу Кримське ханство/Автономну Республіку Крим. Інший спільний момент — і тоді, і вчора Крим здобув «незалежність» завдяки Росії. У 1774 році — в результаті Кучук-Кайнарджийського миру з «ввічливо» нав'язаною Оттоманській Порті умовою про незалежність ханства від турецького султана. А за 240 років потому — в результаті т. зв. «референдуму» під дулами автоматів АК-100 серії «ввічливих людей».

Московське царство vs Кримське ханство

Анексія-1783 стала завершальним акордом тривалого московсько/російсько — кримського протистояння ще з XVI ст. Цей антагонізм став наслідком зростання політичної та військової ваги обох державних утворень.

В дореволюційній російській та радянській історіографії боротьба Московського князівства, а згодом і Російської держави з Кримським ханством вважалася «справедливою». Останнє називалося «отечеством и убежищем толпы мусульманских хищников», було «опасным очагом агрессии на Юге, отвлекавшим много сил русского и украинского народов».

Сучасна російська історіографія, за невеликим винятком, теж обстоює згаданий постулат:

«Реальным... гарантом крымской безопасности может стать только сильный в военном отношении сюзерен — метрополия Крыма, государство с непререкаемым международным авторитетом... Сохранение крымского интегритета, то есть стабильности и неприкосновенности Крыма, возможно лишь при его опоре на самую сильную державу континента; всякое же изменение статуса ведет к возникновению нестабильности».

Карло Боссолі.
Вид Ханського палацу в Бахчисараї. 1857.
Джерело: П'ятьдесят років
європейського життя в малюнках
і картинах майстрів з Тічіно:
каталог виставки. Турин, 1974.

Нескладно здогадатися, який «сюзерен — метрополія Криму» мається на увазі. Агресивність як норма стала фактично традицією в обґрунтованні «історичного права» Росії на володіння тією чи іншою територією.

Звісно, не можна відкидати фактора татарських походів на материк за живим товаром. Кримське ханство перетворило набіги за ясиром у своєрідний промисел. Як писав Я. Дашкевич, «рацції відбувалися майже щорічно, а деколи два-три рази на рік».

Результатом татарських набігів були випалені та знелюднені міста і села. З другого боку, в цей час територія Кримського ханства стає об'єктом вторгнення московських військ та нападів запорозьких і донських козаків.

Метою останніх не завжди було звільнення бранців з татарського полону. Як правило, це були розбійницькі напади козацької вольниці. Тому, за словами В. Дубровського, необхідно відмовитися від апріорної «романтики суходільної й морської боротьби (козаків. — Б. К.) XVI–XVII ст., що недалеко відходила від звичайного пірацтва й розбою...».

Вторгнення московських військ на півострів стали проявом реалізації колонізаційної політики Московського князівства, спрямованої, зокрема, й на здобуття виходу до Чорного моря. З другого боку, Кримське ханство на середину XVII ст. залишалося, фактично, останнім серед державних утворень, які сформувалися в результаті розпаду Золотої Орди. І останнім, ще не завойованим Московським князівством.

Ще в 1559 році цар Іван IV направив «промишляти під Кримом» 8-тисячне військо на чолі з окольничим Данилом Адашевим. До походу долучився також 5-тисячний загін запорозьких козаків Дмитра Вишневецького.

Поблизу Азова запорожці розбили загін кримської кінноти, яка готувалася до походу на Казань. Водночас загін Адашева спустився на човнах по Дніпру до кримського узбережжя. На морі він захопив два турецьких кораблі і висадився в Криму. У своєму «промислі» адашевці задовольнилися спустошенням декількох поселень.

Століття потому з'являється план завоювання Криму. Його автором був хорват Юрій Крижанич; цей план адресувався московському царю Алексею Михайловичу.

Насамперед Крижанич обґрунтовує «справедливість» завоювання Криму Москвою: «... против южных народов: крымцев, ногайцев и всех татар, всегда существует справедливая причина войны, ибо они никогда не перестают обижать нас».

Проте «помста» південним сусідам все ж не є головною причиною війни з татарами. Радше вона є вдалим приводом до завоювання багатого краю Московським царством. Адже оволодіння Кримом відкривало величезні економічні та геополітичні перспективи.

Власне, Крижанич і не приховує цього. Зокрема, він пише:

«Перекопская держава будет весьма удобна, — гораздо больше, чем другие страны русские, удобна для твоего государева пребывания по следующим основаниям: 1) ради приморских городов и корабельных пристаней; 2) в тамошнее море впадают русские реки; 3) вино, деревянное масло, шелковые и всякие дорогие товары доплывают туда близким путем; 4) сама крымская страна украшена и обогащена дарами Божиими: не говорю про хлеб, вино, масло, мед и разные фрукты, коих множество вывозится оттуда в Царьград; напомню лучше, что там плодятся кони, очень пригодные к военному делу, каких на Руси большой недостаток».

Більше навіть, на думку Крижанича завоювання Криму повинно стати зовнішньополітичним пріоритетом Московського царства: «... не занимай своих воинских сил войною ... с народами северными, западными и восточными...; а обрати все эти силы на добывание Перекопской области», — резюмує автор цієї зовнішньополітичної доктрини.

Достеменно не відомо, чи знав про цей план завоювання Криму цар. Але, безсумнівно, він є важливою пам'яткою того часу, яка допомагає простежити еволюцію поглядів та висвітлює мотиви зовнішньої політики Московського царства щодо Кримського ханства.

У 1686 році, під час правління царівни Софії, здійснено нову спробу завоювання Криму. В поході взяло участь стотисячне військо

на чолі з новгородським намісником князем В. Голіциним. До нього приєдналося 50 тисяч козаків на чолі з гетьманом І. Самойловичем. Степові пожежі та брак продовольства, з якими російське військо зіткнулись в південних степах, змусили Голіцина відмовитися від походу і повернутися до Москви.

Російські походи в Крим XVI–XVII ст. були за своєю природою і наслідками здобичницькі. Ці вторгнення закінчувалися лише розоренням і пограбуванням поселень півострова. Закріпитися в Криму, а тим більше його опанувати, Москві бракувало матеріальних та людських ресурсів. Крім того, потрібно враховувати фактор степу, отже, відірваність військ від постачання продовольством та амуніцією. Московське царство було відрізане від півострова безлюдним степом. Лише його колонізувавши, тобто створивши базу для просування до чорноморського узбережжя і закріплення на ньому, можна було розраховувати на досягнення стратегічної мети — завоювання Криму. Здобуття чорноморського узбережжя відкривало також перспективи для морської торгівлі.

Ідея створення на Чорному морі порту для іноземної торгівлі виникла вже в перші роки царювання Петра I. Але за Карловицькою угодою Росії довелося відмовитися від захоплення Керченської протоки. А без неї володіння Азовом втрачало сенс. Тому увагу російського царя було перенесено на Балтійське море.

Часом справжнього лиха для Криму стали російські походи 30-х рр. XVIII ст. За царювання імператриці Анни Іоанівни, в 1736 році, військо фельдмаршала графа Мініха вдерлося до Криму. Розбивши поблизу Перекопа 100-тисячне військо кримського хана Каплан-Гірея, Мініх розпочав «зачистку» Криму.

Карасубазар був спалений, Євпаторія зруйнована. Але найбільш варварського спустошення зазнала ханська столиця — Бахчисарай. Було спалено багато будинків, серед яких й будівлі Єзуїтської місії. Багата бібліотека була почасти спалена, а частково затоплена вином, знайденим солдатами Мініха в погребях, де єзуїти намагалися сховати від знищення найкращі книги та рукописи.

Згорів також ханський палац; в полум'ї пожежі загинув архів володарів Криму Гіреїв. Татарські села також винищували та випалювали. Уціліли лише ті татари, що сховалися в горах; степи знелюдніли.

В наступному, 1737, році інший російський фельдмаршал, граф Лассі також пройшовся рейдом по Криму. Перебивши війська Менглі-Гірея, Лассі спалив багато поселень, які уціліли від рук Мініха з

тієї причини, що вони містилися в стороні від його шляху. Крим знав жорстокого спустошення.

«Принуждение к миру»

Останній етап російського завоювання Криму пов'язаний з правлінням імператриці Єкатерини II. Саме тоді імперія розгорнула широкомасштабну кампанію за здобуття Кримського півострова.

Одразу після сходження Єкатерини II на російський престол, у липні 1762 року їй було подано документ про важливість Криму для імперії. «Доклад «О Малой Татарии» містив головні ідеї кримського плану вже згадуваного Крижанича.

Обґрунтувавши «справедливість» завоювання Криму, автор «Докладу» наголошує на стратегічному значенні півострова: «Полуостров Крым местоположением своим столько важен, что действительно может почитаться ключом Российских и Турецких владений». Допоки він перебуває в турецькому підданстві, Крим буде залишатися небезпечним для Росії:

«А напротив того, когда бы находился под Российской Державою, то не токмо безопасность России надежно и прочно утверждена была, но тогда находилось бы Азовское и Черное море под ея властью, а под страхом ближния восточныя и южныя страны, из которых неминуемо имела бы она между прочим привлечь к себе всю коммерцию».

«Доклад», без сумніву, імпонував цариці, особливо після перемог 1770–1771 рр. у війні з Туреччиною. Спираючись на це, російські дипломати запропонували туркам надати Кримському ханству незалежність. Іншими словами — відмовитися від володіння Кримом. Проте Оттоманська Порта відхилила цю пропозицію.

Тоді Росія вирішила діяти за принципом «поділяй і владарюй». Власне, ще в жовтні 1769 року Єкатерина II доручила графу Н. Панину здійснити «намерение, клонящееся к поколебанию татарских орд против нынешнего их подданства». Іншими словами — відмовити татар від турецького підданства.

Панін отримав для цього значні повноваження, а також необхідну «екстраординарну суму» та подарунки хану і мурзам для їх мотивації в цій «благій» справі. Проте переговори з Каплан-Гіреєм II, незважаючи на запевнення царського емісара в наданні ханові всілякої допомоги з боку Росії для здобуття Кримом незалежності, закінчилися провалом. Хан відмовився від російського втручання.

Ця дипломатична поразка наштовхує Петербург до коригування своєї політики в Криму. Єкатерина II вирішує розколоти єдність татар, аби у такий спосіб досягти своєї мети — позбавити Оттоманську Порту її сюзеренітету над Кримським ханством.

Ця операція покладалася на вже згаданого Паніна. Його «службовий журнал» проливає світло на методи і засоби, за допомогою яких планувалося здобути прихильність татар до імперії. Сепаратні переговори з представниками татарських родів стимулювалися щедрими подарунками, обіцянками блискучої кар'єри, зрештою, грішми.

Очевидно, саме в цей час з'являється проект завоювання Криму, відомий під назвою «Рассуждение одного Российского патриота о бывших с Татарами делах и войнах, и способах к прекращению оных навсегда». Анонімний автор записки був добре обізнаний в кримських справах. Він розробив цілу програму воєнно-політичного оволодіння Кримом.

Насамперед слід «постараться употребить все политические средства по введению между разными Татарскими поколениями (племенами. — Б.К.) междоусобные распри и несогласия [...] и чрез то разделить их на разные частные владения, к чему многие и различные способы наититься могут». Це, своєю чергою, «весма немало послужить может к наискорейшему и легчайшему Кыма завоеванию».

Упродовж російсько-турецької війни 1768–1774 рр. настанови автора записки були методично зреалізовані. Цьому сприяли перемоги П. Рум'янцева в Молдавії біля р. Ларги і Кагула в липні 1770 року та взяття у вересні Бендер Н. Паніним. Відрізані від доступу до степів, ногайські орди єдисанців і буджаків вимушені були вступити в «союз» з Росією. Не встояли перед переконаннями панінських агентів також єдичкули та джамбулуки. Вони відмовились від підданства Порти.

Залишилося лише «вмотивувати» кримських татар. Для внесення розколу командував російської армії князь В. Долгорукий вдався до підкупу їх впливової групи. Серед них були і члени роду Гіреїв.

Але хан Селім-Гірей (1770–1771 рр.), який тоді правив Кримом, залишився вірним Туреччині. Більшого, навіть особисто воював на боці султана проти російської армії на Дунаї. А калга, тобто ханський намісник, схилився разом з диваном до повної відмови переговорів з Долгоруким.

Союзником імперії в Криму став представник ханського роду Шагін-Гірей. За підтримки російських військ він сподівався посісти престол і виступив за налагодження співпраці з Петербургом.

Повернення до Криму хана Селім-Гірея змусило Шагін та очолювану ним проросійську партію тимчасово згорнути діяльність. Але вже в липні 1771 року до Криму вступила 30-тисячна армія князя Долгорукого. Його підтримували 60 тисяч ногайців, колишніх підданих хана. В. Долгорукий затвердив на престолі Сахіб-Гірея, брата Шагін-Гірея. Останній посів місце калги. Крим окупували російські війська.

На Долгорукого покладалося завдання укласти угоду з ханом. Проте переговори з татарами тривали безрезультатно. Тоді росіяни вдалися до збройного «принуждення к миру». У вересні 1772 року армія Долгорукого винищила «татарские скопища, производившие беспорядок».

Насправді ж це були татари, які не схотіли коритися окупаційному режимові. Масові страти, що супроводжувалися спаленням поселень, тривали кілька тижнів. Кількість корінного населення Криму різко зменшувалася. Зрозумівши, що окупанти не зупиняться перед винищенням мирного населення, татарські представники вимушені були погодитися на підписання договору про «незалежність» ханства.

1 листопада 1772 року у Карасубазарі, де зібралися старійшини бейських родів, мурзи та ногайські представники, було підписано союзний трактат. Угода визнавала «незалежність» татарських народів, які склали одну область. Проголошувався союз з Росією. «Во всегдашнее содержание» росіянам передавалися фортеці Керч і Єнікале, а також бухта Ахтіар.

Фактично, Росія отримувала можливості для розвитку своєї іноземної торгівлі. Заволодіння ж бухтою Ахтіар дозволяло побудувати тут базу для майбутнього Чорноморського флоту. Ось чому такими жорстокими були методи та засоби в арсеналі російської боротьби за опанування Кримським півостровом. Мета виправдовувала засоби для її досягнення. До того ж привід для завоювання Криму був «справедливий» — прагнення історичної «помсти» за завдані «кримськими хижачками» образи Російській державі.

Історична правда. — 2014. — 19 травня

«Решилися Мы взять под державу Нашу полуостров Крымский»

«У Нас здесь в настоящее время паши султан, брат независимого хана крымского, — писала російська імператриця Катерина II в листі Вольтерові 1772 року. — Это молодой человек 25 лет, умный и желающий себя образовать... Крымский дофэн — самый любезный татарин: он хорош собою, умен, образован не по-татарски, пишет стихи, хочет все видеть и все знать. Все полюбили его».

«Любезный татарин» — це Шахин Герай, молодший брат кримського хана Сахиба Герая та його намісник — калга, друга особа в державі. Приїхав із Бахчисарая до Петербурга наприкінці листопада 1771-го, щоб від імені Кримського ханства підписати договір про дружбу й довіру з Російською імперією. Гостя помістили в розкішному палаці й призначили «на содержание» 100 рублів щодня.

Курча на ринку тоді коштувало 5 коп., вівця — 50, свиня — 80 коп., а відро горілки — 2,50 руб.

Під час першої аудієнції — у канцлера Російської імперії Микити Паніна — відмовився зняти шапку. Цього, мовляв, не дозволяє іслам. Якщо ж припис порушить, буде затаврований на батьківщині. Тоді Катерина II надіслала йому соболеву шапку й оголосила, що дарує татарському народові той самий церемоніал, що й у стосунках з Високою Портою — дозволяє всім татарам з'являтися де завгодно в шапці.

Шахин Герай навчався в Італії, носив європейський одяг, був чепурун і модник. Ходив на всі вистави в театрі. Регулярно відвідував Петербурзький університет, де цікавився науковими досягненнями. А також насолоджувався європейським способом життя — різався в карти, влаштовував пиятики й бали. Коли ж грошей перестало вистачати, Шахин почав брати позички або закладати в купців цінні подарунки, якими його обсіпала Катерина II — шуби, срібний сервіз, персні, золоті табакерки. Борги калги виплачував канцлер Микита Панін. Час од часу також викупував закладені ним речі й повертав господареві.

Уже кілька років тривала чергова російсько-турецька війна. Щоб відібрати в Османській імперії контроль над Чорним морем, Катерина II задумала спершу вивести з-під її впливу Кримське ханство. Для початку проголосити його незалежним і «лишити тем Турцію ея правой руки», як писала сама. А далі посадити на ханський трон у Бахчисараї свого кандидата. Той попроситься під протекторат Російської імперії і передасть їй основні фортеці й порти на півострові.

1771-го, за півроку до приїзду Шахина Герая до Петербурга, ханом вдалося зробити Сахиба Герая. Напередодні «виборів» правителя Крим окупувало російське військо й допомогло «добровольному всего татарского общества избранию». Сахиб, однак, не збирався віддячувати Росії фортецями Керч та Єні-Кале, що їх «в знак дружбы» вимагали опікуни. Між Петербургом і Бахчисараєм туди-сюди моталися гінці. Одні — з категоричними вимогами й погрозами, другі — із по-східному вишуканими відмовами. Справа не рухалася, підписання договору відкладалося й відкладалося. А Шахин Герай забавлявся і тринькав гроші. У гульках провів у Петербурзі півтора року.

Кримський півострів тим часом знову окупувала російська армія, і бахчисарайські урядовці таки згодилися передати фортеці. Однак хана імператриця вирішила змінити на поступливішого. І доручила канцлерові потихеньку «обробляти» Шахина Герая. Панін не минав нагоди піднести йому черговий подарунок і врешті-решт наважився на відверту розмову. Калга загорівся: він згоден стати ханом замість брата і, як звітував Панін, «содействовать, чтобы грубых татар вразумить о прочности нашего с ними союза».

Після повернення Шахина Герая до Криму диван — державна рада, до якої входили всі найвищі сановники ханства, зібрався послухати його про ситуацію в Петербурзі. Але калга накинувся на них і зажадав назвати, хто саме був проти передачі Росії фортець. У відповідь — мовчанка. Коли ж почав вимагати послуху, почув:

— У нас є правитель, його ми й повинні слухатися!

Шахин подався до Перекопа — там стояло російське військо. Пообіцяв командувачу князеві Василю Долгорукову: якщо його негайно зроблять «самовластным над татарами ханом», він остаточно виведе Крим з-під османського впливу. Але Петербург не поспішав розігрувати головний козир. Шахин склав повноваження калги й виїхав до Полтави. Одержував 500 руб. щомісячної пенсії, а потім — удвічі більше.

Невідомий художник. Амазонська рота на чолі з Оленою Сарандовою зустрічає Катерину II поблизу Балаклави. 1787.

Джерело: Мальгін А. Русская Ривьера. Сімферополь, 2006.

Через чотири роки в Бахчисарай кримські мурзи скинули Сахиба. Ханом став 45-річний Девлет IV Герая, який відновив союз із Туреччиною. У Петербурзі занервували — новий правитель мав підтримку підданих, тож його перебування на престолі могло виявитися тривалим. І вирішили, що настав час пустити в хід Шахина Герая. Його відправили на Кубань, що була однією з провінцій Кримського ханства, і лояльні до Росії ногайці, які там жили, оголосили Шахина своїм ханом.

На чолі ногайського війська він рушив на Крим. У цей час на півострів увійшла російська армія. Девлет мусив утікати. Військові «привели жителів в покорність». Вони присягнули Шахинові Гераяю.

32-річний хан узявся реформувати Крим на російський манір. Запровадив загальну військову повинність і військову форму. Раніше хани не мали постійної армії, оголошували мобілізацію перед початком походів і жодних одностроїв не вимагали. Віддав в оренду державні промисли, що призвело до зростання цін. Кримці в новачцях бачили зневаження віри — надто стрімко хан узявся змінювати й модернізувати те, що склалося століттями.

«Это человек бездарный и смешной, имеющий претензию быть подражателем Петра Великого», — писав про Шахина Герая князь Григорій Потьомкін англійському послові. Він ненавидів хана. Ревнував — вважав, що в Петербурзі той був коханцем цариці. А тому всіляко «топив» і в очах Катерини II, і перед іноземцями.

Дратував підданих і спосіб життя нового правителя. Той оточив себе невірними — всі кухарі, обслуга, особистий лікар були росіяни. «Платье, изысканная речь на нескольких языках, ездит не верхом, как все султаны прежде, а в специально выписанной карете, ест за парадным столом, сервированным по-европейски», — писав про Шахина Герая сучасник.

Наступного року вибухнуло повстання. Простолюди пограбував ханський палац у Бахчисараї. Стратили візира — голову уряду, спалили будинки чиновників. Шахина врятувало втручання російського війська. Він продовжував «європеїзувати» ханство.

Тепер уже збунтувалися аристократи — мурзи та беї. Відправили до Петербурга депутацію зі скаргами на несправедливість хана. Новоросійський генерал-губернатор Григорій Потьомкін наказав посланцям змінити маршрут і завернути до нього в Херсон. А там звелів їм повертатися додому, бо Росія не визнає іншого хана. Тоді мурзи покликали на престол Бахадира Герая, ще одного Шахинового брата, який жив на Кубані. Коли на півострів увійшло військо Бахадира, Шахин вислав проти нього регулярну армію, але вона перейшла на бік повстанців. Хан утік в Єні-Кале, де стояв російський гарнізон.

Генерал-майор Олександр Самойлов — посланець Потьомкіна — застав Шахина в депресії. Його гнітила образа на невдячних підданих. Заявив, що не хоче правити «таким вероломним народом». Самойлов натякнув: є країна, якою Шахинові було б правити приємніше, — Персія.

Росії набридло конфліктувати з нею на Кавказі, тому збирається її підкорити й посадити на трон свою людину. Можна і його, Шахина Герая. Але в обмін на це той мусить зректися кримського трону.

«Хану пожалуйте в Персии что хотите — он будет рад, — звітував Катерині II її фаворит Григорій Потьомкін. Він прагнув стати єдиним правителем на півдні імперії, тому квапився анексувати Крим. — Вам он Крым поднесёт нынешнюю зиму, и жители охотно принесут о сем просьбу». Імператриця вагалася, чи вже настав зручний момент. Потьомкін переконував: «Положите ж теперь, что Крым Ваш и что нету уже сей бородавки на носу. С Крымом достанется и господство в Чёрном море. От Вас зависит будет заирать ход туркам и кормить их или морить с голоду».

Щоб утілити цей план, треба спершу повернути Шахина на ханський трон. Із цим генерал Самойлов впорався за два тижні — розгромив і полонив Бахадира Герая й відправив до херсонської в'язниці. Шахин, знову ставши ханом, взявся страчувати симпатиків попередника. А Катерина II почала схилитися до думки, що таки настала пора «помышлять о присвоении сего полуострова». Й у грудні 1782-го оголосила фаворитові «свою волю на присвоение Крымского полуострова и на присоединение его к Российской империи».

Потьомкін наказав окупувати Крим. А в Бахчисарай відрядив дипломата Сергія Лашкарьова. Той висунув ханові претензію: мовляв, імператриця вражена його жорстоким поведженням із народом, який користується прихильністю Росії. Такий-от привід, щоб дати зрозуміти: подальше перебування Шахина на престолі «не составляет для государства интереса». Наприкінці лютого 1783-го перемовини завершилися: хан зрікається трону, одержує взамін 200 тис. руб. на рік «жалованья» і обіцянку престолу в Персії.

19 квітня 1783 року Катерина II підписала маніфест: « Решилися Мы взять под державу Нашу полуостров Крымский, остров Тамань и Кубанскую сторону». Мотив: щоб усунути «неприятные причины, возмущающие вечный мир, между Империями Всероссийской и Оттоманскою заключённый», а також «в замену и удовлетворение убытков наших» — тобто як компенсацію Росії за втрати під час попередніх окупацій Криму її військами. Інакше «не могли бы существовать мир, тишина и устройство посреди татар». Останні ж, діставши незалежність, дали приклади «неспособности их ко вкушению плодов таковой свободы».

Шахин Герай прозрів, що його обдурили. Бо ж вірив, що на місце хана мали обрати чи призначити іншого. Та було пізно: Росія відкусила Крим від Османської імперії, а потім проковтнула його.

У травні 1783-го Шахин Герай з усім рухомим майном, трьома дружинами, гаремом, двома тисячами почту й табуном із 71 коня залишив Бахчисарай. Оселився під наглядом у Воронежі. Надіслав листа Катерині II з проханням дозволити приїхати до Петербурга й зустрітися особисто. Але Потьомкін його перехопив. Наказав оголосити ханові, що той не має права звертатися до імператриці. За два роки Шахина перевели до Калуги, поселили в садибі за містом. Він спробував зав'язати контакт із новим канцлером Олександром Безбородьком. Відправив йому презент — перстень. Дарунок повернув калужський губернатор і звинуватив хана, що той намагався підкупити канцлера. Шахин зрозумів: із перським престолом його теж обдурили.

Він надіслав свою людину до Криму — з таємними листами до прибічників. З Петербурга почали тиснути, щоб Шахин «добровільно» виїхав до Османської імперії. Нагадали, що заборгував 130 тис. руб. І що борг погасять лише, якщо перебереться до Туреччини. Шахин опирався. Та коли туди примусово відправили весь його почет, разом із гаремом, згодився.

Останнього кримського хана відвезли через Київ до Кам'янця-Подільського, а 27 січня 1787-го передали турецькій адміністрації. Султан Абдул-Гамід I відправив його жити до невеличкого містечка в Румелії, нині частина Болгарії. Того ж року Шахин Герай опинився на острові Родос. Там його задушили шовковим шнурком. За іншою версією — зашили в мішок і кинули в море.

Країна. — 2013. — 14 березня

Шагін-Гірей. Сокіл, впольований двоголовим орлом

Власні великі сподівання та інтриги князя Потьомкіна на тлі першої російської анексії Криму привели кримського Сокола на острів Родос, який виявився роковим місцем для останнього з Гіреїв.

«В 1201/1787 году выехал из гяурских стран и прибыл в богохранимыя владения падишахския; там он был сослан и заточен на о-в Родос и в шевалле (в июле-августе) того же года казнен чрез нарочито командированнаго с этой целью мубашира».

Так, за словами турецького історика, безславно і драматично закінчився земний шлях останнього кримського хана Шагін-Гірея з колись грізної і могутньої династії Чингізидів. По-європейськи освічений східний володар прагнув перетворити Кримське ханство у суверенну чорноморську імперію.

Хан сподівався використати у втіленні цього проекту Російську імперію. Сталося з точністю до навпаки: північний «партнер» мав геть іншу геополітичну візію, а доля самого кримського Сокола закінчилася чи то мечем, чи то шовковим шнурком: як саме — цього згадане джерело не повідомляє.

8 (19) квітня 1783 року стало останнім днем у життєписі Кримського ханства.

Саме тоді імператриця Єкатерина II підписала маніфест «О принятии полуострова Крымского, острова Тамана и всей Кубанской стороны под Российскую Державу». Цей день став точкою неповернення для останнього кримського володаря Шагін-Гірея.

Кримське ханство впало жертвою експансії Російської імперії. Висловлюючись мовою сьогоденної неоімперської пропаганди, «офіційною» причиною першої анексії Криму було проголошено «неспроможність кримськотатарського державницького проекту».

«Незалежне і суверенне» Кримське ханство стало проектом, що був ретельно спланований Петербургом винятково у власних інтересах: для зручності відторгнення від Османської імперії і подальшого поглинення імперією Російською.

Анексія відбулася на тлі війни між двома імперіями у 1768–1774 рр. Різноманітні «подарунки», а по суті — хабарі лояльним елітам ханства та фізичне знищення противників зробили свою справу: у 1772 році в Карасубазарі був підписаний союзний трактат, що декларував «незалежність» татарських народів та союз з Росією.

А вже 1774 року переможний для Петербурга Кючук-Кайнарджийський мир проголосив незалежність і суверенність Кримського ханства. Незалежність від імперії Османської, але — не від Російської.

Свідчень втручання Петербурга у внутрішні справи ханства можна навести чимало. Це і контроль над обранням ханів — посадження проросійського або ж уведення «миротворчого корпусу» для повалення нелояльного або протурецького.

Шагін-Гірей (1745/6–1787, на ханстві у 1777–1782, 1782–1783 рр.) — останній кримський хан. Народився в м. Едірне (Адріанополь) в Османській імперії, деякий час провів у Європі, де здобув добру освіту; володів кількома європейськими мовами. Онук кримського хана Девлет-Гірея; при кримському хані Сахіб-Гіреї був призначений калгою (наступником на ханстві). У цій якості перебував у складі місії в Петербурзі. Активний діяч проросійської кримської партії, що виступала за орієнтацію на Російську імперію. За сприяння Єкатери́ни II та підтримки російських військ 1777 року посаджений, а 1782 року поновлений на ханстві. Прагнув європеїзувати Кримське ханство шляхом проведення низки реформ, зокрема адміністративної, податкової, військової, судової, земельної тощо. Все це, а також показна європейськість Шагін-Гірея в побуті та відхід від мусульманських патріархальних традицій, викликали невдоволення та повстання його підданих, придушених російськими військами. Криваві страти опозиції остаточно налаштували проти Шагін-Гірея кримськотатарське суспільство та унеможливили подальше перебування на ханстві. Під впливом внутрішніх та зовнішніх чинників, зрікся влади на користь Російської імперії. Після майже чотирьох років перебування у своєрідному політичному засланні в Росії, 1787 року виїхав до Османської імперії. За наказом турецького султана Абдул-Гаміда I того ж року страчений на о. Родос.

Поставлений Петербургом на ханство у 1776 році, Шагін-Гірей відіграв одну з провідних ролей у першій анексії Криму Російською імперією. Проте, після так званого зречення влади, хан, за влучним висловом відомого дослідника-кримознавця Ф. Лашкова, перетво-

рився з учорашнього володаря у простого смертного, подальша доля якого залежала лише від імператорської милості.

У рескрипті Єкатерини II на ім'я Катеринославського і Таврійського генерал-губернатора Г. Потьомкіна декларувалася обіцянка сприяти Шагін-Гіреєві у його намірі посісти престол у Персії або ж, принаймні, в одній із перських провінцій. Окрім того, ханові призначалося щорічне утримання (200 тисяч рублів), незалежно від місця його перебування. Проте це була лише декларація — у Петербурга було зовсім інше бачення майбутнього Шагін-Гірея.

До того ж величезну роль у подальшій долі хана відіграв фактор особистої антипатії до нього Г. Потьомкіна. За свідченнями сучасників, катерининський фаворит так характеризував колишнього кримського володаря: «... Это человек бездарный и смешной, имеющий претензию быть подражателем Петра Великого, на которого, впрочем, он не походил ничем, кроме своей жестокости».

В умовах, коли вплив фаворитизму на формування політики єкатерининського уряду був вирішальний, політичні та й, зрештою, особисті перспективи були для Шагін-Гірея невтішні.

Під час придушення чергового татарського антиханського повстання восени 1782 року Петербург провів попередні перемовини з Шагін-Гіреєм.

Хану було вказано на неможливість подальшого перебування на престолі. А в рескрипті Єкатерини II від 7 лютого 1783 року було вирішено політичну долю останнього кримського володаря: «Сохранение его (Шагін-Гірея. — Б. К.) на ханстве не составляет для государства нашего... интереса».

Згодом російський резидент С. Лашкар'єв провів «ділові» перемовини з ханом. Останній, в обмін на обіцянку щорічного утримання розміром 200 тисяч рублів і здобуття престолу в Персії, зрікався влади на користь Росії.

Незважаючи на це, російський уряд небезпідставно побоювався впливу подальшого перебування Шагін-Гірея в Криму на суспільно-політичні настрої татар. Тому вирішено було направити хана в одне з російських міст, а на початку — до Херсона.

Та незадовго до запланованого від'їзду Шагін наказав своїй свиті їхати до Азова, а звідти на р. Єю. Сам хан вагався з від'їздом і залишався в Криму до середини літа 1783 року

Фактична відмова Шагін-Гірея прибути до Херсона викликала невдоволення Г. Потьомкіна. У листі від 18 червня він, по суті, вимагав

від хана залишити Крим: «... Надеюсь что Вы неумедлите из Крыма выехать, поелику есть на сие Высочайшая воля Ея Императорскаго величества...».

Очевидно, Потьомкін побоювався, що факт присутності Шагіна може ускладнити приведення населення до присяги на вірність російській імператриці. Бо частина кримської знаті все ще вважала Шагін-Гірея своїм суверенним володарем.

Насправді дії хана переконували в тому, що він серйозно сприймав обіцяні йому при зреченні політичні привілеї. Перебуваючи на Тамані, хан відіслав до Петербурга приставленого до нього капітана Тугаринова з листами до імператриці.

Таке «самоуправство» викликало крайнє невдоволення Г. Потьомкіна. Більше навіть, «таманське сидіння» Шагіна спричинило ногайські заворушення, придушені у серпні 1783 року командувачем Кубанського корпусу генералом О. Суворовим.

На початку вересня Потьомкін повідомляв імператрицю: «... Слух о прибытии его (хана. — Б. К.) в Тамань, рассеваемый между нагaicами, произвел в них колебание». Частина джамбулуків напала на російський форпост на р. Малій Єї, проте безуспішно.

Після цього сталася несподівана сутичка з невідомих причин серед самих ногайців. «В сем междуособии многие погибли из мурз и черни... Начинщик бунта Мамбет Мурзабеков с тремя сообщниками своими захвачены подполковником Лешкевичем и содержитися в Азовской крепости».

Кривавість міжусобної сутички засвідчують рядки тогочасних донесень: «Мятежников погибло повсеместно до нескольких тысяч; в остервенении своем резали они сами жен своих и бросали детей в реку [...] столь сильно было ожесточение развратников».

Те, що не було видимої причини цієї жорстокої міжусобної різанини наштовхує на думку, що сутичку, ймовірно, спровокувало російське військове командування. Г. Потьомкіну потрібні були переконливі аргументи для обґрунтування необхідності депортації кримського хана вглиб імперії.

На початку вересня Потьомкін отримав відповідні розпорядження імператриці та ордером від 11 вересня наказав Суворову оголосити хану імператорську волю залишити негайно Тамань. Татари з ханської свити повинні були присягнути на вірність або виїхати за Кубань.

13 вересня у листі Шагін-Гірею Г. Потьомкін висловив своє невдоволення його таємними зносинами з «бунтівниками». На по-

Михайл Іванов.
Російський військовий табір поблизу
Карасу-Базара в Криму. 1783.
Джерело: Державний Російський
музей.

чатку листопада Г. Потьомкін отримав від імператриці інструкції стосовно кримського хана. 20 листопада князь повідомив про остаточну монаршу волю Шагін-Гірея. Той мусив був негайно залишити Тамань і прибути до Воронежа. Справа відправлення колишнього кримського володаря покладалася на Суворова.

Незважаючи на наказ прибути до внутрішніх губерній Росії, Шагін-Гірей протягом зими 1783/84 та весни 1784 року

залишався на Тамані. Лише у травні, скориставшись довірою хана, командувач російських військ у Криму генерал О. Ігельстром підступно схопив його в горах, де той перебував зі свитою.

Наприкінці травня 1784 року хана було відправлено на фрегаті «Святой Николай» до Таганрога. Звідти, під охороною 60 козаків донського отамана Іловайського, Шагін у другій половині червня 1784 року прибув до Воронежа.

Перебування у цьому місті гнітило хана.

Як свідчать рапорти Г. Потьомкіну від резидента при Шагін-Гіреї С. Лашкарьова, хан сприймав своє проживання у Воронежі як безпідставне політичне заслання.

«Поживши здесь недель две, — повідомляв у серпні 1784 року резидент, — стал он вседневно мне говорить «как де взят он насильно и в виде арештанта везен, то что же далее с ним намерен я делать? Если здешний город определен для него ссылкой, он не предвидит за собою никакого преступления по которому бы заслуживал оную, будучи притом сотворен от бога вольным человеком...».

Депресія хана посилювалася відмовою йому поїхати до імператриці, з якою він хотів зустрітися. «... Располагась... в загородном доме, — писав далі Лашкарьов, — никуда не выезжает, и все дни уединенно провождает».

Проте в ордері на ім'я С. Лашкарьова від 19 вересня 1784 року Г. Потьомкін вказував: «В разсуждении всегдашних безпокойных требований Шагин-Гирея Хана, испросил я всемилостивейшей

Ея Императорскаго Величества позволения не входит в дела его, о чем вам чрез сие знать даю...».

Перебування хана у Воронежі, з волі Потьомкіна, мало стати своєрідним «почесним» засланням без права листування. Отже, визначальним фактором в ігноруванні хана російським урядом була, як уже зазначалося, особиста неприязнь князя до Шагін-Гірея.

Крім уже згаданого лорда Гарріса, про це писав також інший сучасник — А. Болотов: «Потемкин за что-то не любил хана и всячески старался не допустить его до двора императрицы, чего он с великою ревностью добивался».

Внаслідок цього понад рік — із осені 1784 до початку січня 1786 року — про хана майже не згадували. Весь цей час Шагін залишався у Воронежі. Наприкінці 1785 року хана повідомили про переведення до Калуги, куди він виїхав 18 січня 1786 року.

«Калузьке сидіння» ще більше переконало Шагін-Гірея у примарності його колишніх сподівань. Проте вже під час перебування у Воронежі хан розмірковував про еміграцію до Османської імперії.

Відповідне прохання він надіслав імператриці разом із відмовою від пожалуваного йому (на його ж прохання) Єкатериною II ордену Андрія Первозваного. При цьому мотивував екс-хан обидва свої прохання приписами ісламу.

Насправді ж у голові Шагіна визривала чергова авантюра. Відмовою від ордена він прагнув зарекомендувати себе в очах турків правовірним мусульманином. І заручитися їх сприянням у поверненні на політичну арену.

Ізольованість Шагін-Гірея продовжувалася і під час перебування в Калюзі. Фактично єдиним його співрозмовником в ті часи був уже згаданий С. Лашкар'єв, з яким у хана склалися приятельські стосунки. Та особливо неприємні відчуття залишилися в Чингізіда після невдалої спроби зав'язати знайомство з О. Безбородьком. Більше, хана звинувачено у спробі підкупу Безбородька за протекцію та організацію його поїздки до Петербурга (до листа хан за східним звичаєм вклав перстень як вияв дружби).

Вочевидь, і цього разу не обійшлося без втручання Потьомкіна. Той сприймав будь-які дії хана як особисту образу.

Уперше дозвіл на еміграцію хан отримав ще на початку жовтня 1784 року, перебуваючи у Воронежі. Утім спочатку він не поспішав лишати російські володіння, сподіваючись, ймовірно, на зміну ставлення до себе імператриці.

Проте ситуація навколо фактично ізольованого від усього світу хана (влітку 1786 року був відкликаний С. Лашкар'єв) лише ускладнювалася.

Усі ці обставини не залишили інших альтернатив, окрім виїзду до Османської імперії.

Можливо, причини еміграції мали більш глибокий характер. Але, як свідчить лист Калужського губернатора М. Кречетнікова Г. Потьомкіну, принаймні приводом до виїзду хана була та обставина, що Шагін-Гірей: «... выезжает из России имел неудовольствия буд-то от Вашей Светлости».

Отже, у вересні 1786 року хан отримав імператорський дозвіл на виїзд. Проте залишався у Калюзі, очікуючи згоди Стамбула прибути до володінь турецького султана.

Утримували хана від негайного від'їзду і фінансові труднощі, подолати які він, вочевидь, сподівався у якийсь спосіб. Схильність до розкошування, сформована в «кращі» часи, призвела до значних боргів. Практично всі ханські коштовності були закладені.

З Калуги Шагін-Гірей відбув у жовтні 1786 року Уже на початку листопада він перебував у Новгород-Сіверському намісництві, на шляху до Києва. А 18 листопада хан прибув до Глухова.

Зберігся рапорт глухівського городничого Д. Щоголева на ім'я П. Румянцева з цікавою інформацією про перебування високого гостя:

«Сего ноября 7 [-го] числа Его Светлость хан Шигин-Гирей изволил в город Глухов с Его свитою прибыть, которого я встретил не доезжая города за четыре версты, и по силе вашего сиятельства данного ордера, мною отведена в доме полкового асаула Ивана Полонского квартира, где онел он ночлег, и по прибытии изволил у меня о здоровьи вашего сиятельства испрашивать. А 8-го числа в путь свой к городу Киеву отправился. При отъезде Его Светлости из Глухова вышедши из своего покоя за оказанную мною Ему учтивость за что он меня благодарил и подарил золотые часы; о чем вашему сиятельству рапортую».

Подальший шлях хана пролягав через на той час прикордонну Васильківську митницю до Хотина.

У зв'язку з цим київський губернатор С. Ширков приписував Васильківській митниці:

«По высочайшем Ея Императорскаго Величества повелению Его светлость хан Шегин Гирей отправлен чрез Киев до Хотина ко-

ему Ея ж Императорское Величество повелеть изволила в пути оказывать выгоды и удовольствие, а как теперь уведомляет меня находящейся при его светлости пристав господин коллежский советник Вельяминов, что завтрашняго числа часть свиты ханской отправится за границу, а в след за нею и сам вскорости тудаж отправится, и что при его светлости и его свите никаких товаров пошлине надлежащих нет, а равно и монеты запрещенной вывозить за границу, а в разсуждении чтоб его светлости при проезде не оскорбит остановкою и осмотром рекомендую пропуск учинить безостановочный».

8 грудня Ширков приписував митниці: «курьера господина прокурора Есипова с выкупленными по высочайшем Ея Императорскаго Величества имянному повелению Его светлости хана Шагин-Гирея бралаиновыми вещми в след за ним рекомендую безостановочно за границу пропустить».

А вже 10 грудня Васильківська митниця повідомила київського губернатора, що: «отправленные ис Киева Его светлости хана Шагин Гирея с татарским начальником Угасом и с будущими при нем лошадми чрез здешнюю таможду без задержания пропущены за границу».

У грудні ханський обоз прибув до кордону з Османською імперією. Зупинилися неподалік Кам'янця в очікуванні дозволу на в'їзд до турецьких територій.

Ясно, що ханській кортеж відрізнявся від звичайних татарських кибіток, але тепер Шагін-Гірей був цілком рівний давнім кочовикам у своїх мандрах.

Зрештою, на початку лютого 1787 року, ханський посланець Сеїт-Ахмет-Ефенді привіз довгоочікуваний і люб'язний лист від візира:

«Для принятия по древним нашим обычаям вашу светлость и оказания почестей со вступления на границу и препровождения от Хотина к Бухаресту, а оттоль чрез Ергок прямо к Адрианополу определен приставом Измаил-ага, а особливо, как вы почтенный и приятный его султанскаго величества гость, для спокойствия и доставления в пути разных выгод и всего того, что вашей светлости будет угодно».

Якщо до цього життєві обставини останнього Шагін-Гірея залежали від волі російської імператриці, то відтепер вершителем його долі став турецький султан. Та подальша доля кримського хана склалася іще більш трагічно.

Прибувши до Туреччини, невдовзі Шагін-Гірей був засланий на о. Родос, де за наказом султана страчений.

Що змусило султана так жорстоко вчинити із своїм гостем? Натяк на це містять рядки турецького історика XIX ст. Ата-бея: кримський Сокіл волів летіти далі у світ. Прибувши влітку 1787 року на острів, «показуя низость своей презренной природы, в этот раз бежал, чтобы спастись, в родосское консульство французскаго государства».

Представник османської влади звернувся до консульства з вимогою видачі Шагіна: «но так как нельзя было добиться удовлетворения этой просьбы, то пришлось предпринять какия-нибудь насильственные меры против консульства. Когда там узнали об этом намерении, то и выдали... проклятого изменника, который и был казнен. Голова его была отослана в Порту, а гнусный труп его был брошен в один ров, находящийся внутри крепости, и закрыт там».

Сучасник цих подій — турецький поет Сюрурі — описав обставини страти колишнього хана у вірші-хронограмі 1201/1787 року:

*Поймали Шагина несчастных вздыханья:
Он сослан в Родос; Бог даст, будет казнен.
Пусть примут поэты мою хронограмму:
Хоть быстро летал, да попался ж соколик!*

Порівняння із соколом є не випадковим: буквально значення імені Шагін — Сокіл.

Так безславно закінчилося життя останнього кримського володаря. Важко стверджувати напевне, як Шагін-Гірей особисто оцінював російське загарбання Кримського ханства. Можливо, колишній правитель «незалежного» Кримського ханства прагнув виправдатися, принаймні перед собою. У пам'ятних записках статс-секретаря російської імператриці О. Храповицького є цікавий запис. 8 (19) квітня 1787 року, у четверту річницю анексії Криму, Єкатерина II отримала поштову бандероль від колишнього кримського хана. У пакеті були патент і ордер на чин гвардії капітана Шагін-Гірея, до того ж без жодного супровідного листа — досить зухвалий жест у категоріях того часу.

Можна лише здогадуватися, що прагнув виразити своїм зухвальством нащадок Чингізидів — хотів засвідчити імператриці нелегітимність кримської анексії 1783 року? Можливо, були інші мотиви

і сподівання... Усі вони виявилися так само марними, як виявилися марними зусилля кримського Сокола вирватися із пазурів двоголового орла.

Історична правда. — 2014. — 24 червня

Розділ 2
В тіні двоголового орла
1783–1917 рр.

Територія Криму та північної Таврії (між Дніпром та Перекопом) стали єдиною Таврійською губернією в складі Російської імперії. Корінний народ півострова — кримські татари — становили понад 90 % його населення, натомість росіян було трохи більше за 6 тисяч (разом із дезертирами). Але утиски з боку імперської влади, роздача земель російській аристократії та запрошення ворожо налаштованих греків призвели до масової еміграції кримців до Османської імперії.

Після героїчно веденої, але з тріском програної Кримської війни 1853–1856 років Росія так натиснула на місцевих жителів, що кількість кримських татар у діаспорі перевищила їхню кількість на батьківщині. Росіян же натомість влада завозила на півострів централізовано. Але попри це, кримці на півострові пережили національне відродження під впливом ідей свого великого просвітника Ісмаїла Гаспринського.

Паралельно Крим ставав знаним курортом і центром літературного життя.

Росії заборонили мати флот на Чорному морі

1853-го цар Микола I правив Російською імперією вже 28 рік. Його ідеєю фікс було відібрати в турків Константинополь. Цим центром східного християнства, спадкоємцем Рима, вони володіли рівно чотири століття — із 1453-го. Відвоювання Константинополя — «Другого Рима» — вдихнуло б життя у старий російський історичний міф, що «Москва — третій Рим».

Царська армія налічувала понад мільйон багнетів. Микола I був свято переконаний у її високій боєздатності. Адже 1849-го вмить приборкала непокірних угорських повстанців, урятувавши Австрію й усю Європу від революції. Тож імператор розраховував, що в майбутній війні з Туреччиною вдячні австріяки виступлять на його боці.

Англію, що мала найбільший у світі флот, імператор «підкупив», пообіцявши послові серу Гамільтону Сеймуру в обмін на нейтралітет його країни ділити разом із Англією захоплені турецькі території. Микола I сподівався також на невтручання Пруссії: його дружина була сестра прусського короля.

Для війни потрібен був привід. І тут монарх згадав про Кучук-Кайнаджирський мирний договір, підписаний його бабусею Катериною II з турками 1774 року. Він визнавав російського царя покровителем православного населення Османської імперії. Це були молдавани й волохи — так тоді називали румунів, греків, болгар. Майже століття жоден із російських імператорів не згадував про символічний статус опікуна одновірців, підданих султана. Тепер же раптом Петербург зациквився на цьому в своїй зовнішній політиці.

У лютому 1853-го Микола I відрядив до Константинополя-Стамбула морського міністра князя Олександра Меншикова. Той зажадав від султана Абдаль-Маджида згоди на протекторат Росії над 12 млн православних жителів його імперії. Це те саме, якби султан почав домагатися, щоб російські мусульмани, приміром поволзькі та кримські татари, раптом стали його підданими. Султан відмовився. Натомість попросив англо-французький флот увійти в

Невідомий художник. Двуголова ворона в Криму. "Вона сильно отримала! Добий її!". 29 вересня 1855. Джерело: Журнал "Punch", Лондон.

протоку Дарданелли, щоб захистити його країну від можливої російської агресії. 21 травня обурений Меншиков залишив Стамбул.

За два тижні Абдаль-Маджид видав фірман — султанський указ, яким офіційно гарантував права та привілеї християнам своєї імперії, насамперед православним. Сподівався цим залагодити конфлікт. Та ні: за наказом Миколи I російський 82-тисячний корпус під командою генерала Михайла Горчакова 21 червня 1853 року форсував річку Прут і захопив дунайські князівства Молдавію та Валахію — васалів Туреччини.

У відповідь на російську окупацію через місяць представники Британії, Франції, Пруссії та Австрії зібралися у Відні. І прийняли звернення до султана з вимогою дотримуватися всіх попередніх угод щодо православного населення. Микола I торжествував — європейська спільнота виступила на його боці. А вже з Туреччиною сам-на-сам він легко впорається. Султан проігнорував віденський заклики і зажадав відходу російського агресора за прикордонну тоді річку Прут. Цар відмовився. 16 жовтня Стамбул оголосив Петербургу війну. За чотири дні Микола I підписав маніфест «О войне с Оттоманской Портой». 20 жовтня імператор вважав початком історичного походу на здобуття Константинополя.

Спочатку події розвивалися на користь росіян. Вони розбили турків на Кавказі. Чорноморський флот на чолі з віце-адміралом Павлом Нахімовим потопив турецьку ескадру в Синопській бухті. При цьому турки втратили майже всі кораблі та більшість особового складу. Омріяний Константинополь був уже на відстані простягнутої руки. І тут трапилося непередбачуване: 4 січня 1854-го Англія і Франція ввели свої ескадри в Чорне море й зажадали від Миколи I негайно вивести війська з Молдавії та Валахії.

Імператор був шокований. Він не знав, що англійці та французи заздалегідь таємно гарантували султанові недоторканість кордонів його держави. А тепер заманили Петербург у пастку. Бо ж мовчки повернути назад росіяни вже не могли. А воювати з об'єднаними арміями кількох європейських країн було годі.

Та Микола I вважав своє військо непереможним. Тому наказав міністрові іноземних справ повідомити Лондон і Париж, що вимога про вивід армії — образлива, і він її навіть не розглядатиме. У відповідь Англія та Франція офіційно уклали союзний договір із Османською імперією й оголосили Росії війну. Невдовзі до союзників приєдналася досі нейтральна Австрія. Вона теж висунула Росії ультиматум про вивід її військ із Молдавії та Валахії. Згодом ці вимоги підтримало й королівство Сардинія — частина теперішньої Італії.

Росія опинилася в повній політичній ізоляції. Наприкінці липня 1854-го союзники вибили її війська з окупованих територій. А далі взялися нищити Чорноморську флотилію — щоб більше не загрожувала Туреччині. Для цього потрібно було взяти Севастополь. Бо коли після Синопської битви англо-французька ескадра примчала на захист Османської імперії, російський Чорноморський флот сховався у Севастопольській бухті. Адже кораблі союзників мали гвинтові двигуни, а російські були застарілі, іще вітрильні.

Севастополь був добре укріплений з моря. Тому англо-франко-турецька армія вдалася до маневру: 1 вересня несподівано висадилася з кораблів у Євпаторії, в якій не було військового гарнізону, й сухоходом вирушила на південь, у напрямку Севастополя. А з тилу він був незахищений.

Микола I призначив командувати армією морського міністра Меншикова, якого вважав видатним стратегом. Той спробував зупинити супротивника, але зазнав нищівної поразки. 14 вересня солдати союзників з'явилися на околицях Севастополя. Росіяни атакували неприятеля в Балаклаві, далі біля Інкермана. Але союзники відкинули їх углиб Кримського півострова, відрізавши від Севастополя. Місто опинилося в облозі. Тривала вона 349 діб.

Здача Севастополя — столиці Чорноморського флоту — означала б для Росії неминучу втрату Криму й перенесення лінії фронту вглиб імперії. А це могло б призвести до втрати значної частини України. Микола I вирішив штурмувати з моря Євпаторію, викинути звідти англо-французько-турецький гарнізон, іти на Севастополь і вдарити неприятелів в спину.

На світанку 5 лютого 1855 року російський десант, підсилений грецькими добровольцями, атакував союзників. Захопив кілька вулиць, але далі наступ захлинувся — в атакувальників закінчилися набої. Після звістки про крах у Євпаторії в Миколи I не залишалося жодної надії на перелом у війні.

Замість ключів від Константинополя та світового тріумфу царя очікувало підписання принизливого миру, визнання провини за розв'язану війну та безслав'я.

Й амбітний, і самолюбний імператор наказав особистому лікарю Мандту принести отруту. За кілька годин Миколи I не стало. Офіційно оголосили, ніби 58-річний монарх, який доти ніколи не хворів, 18 лютого 1855-го помер від застуди.

Того ж дня на російський трон сів 37-річний син Миколи I — Олександр II. Агонія Севастополя відбувалася вже на його очах. 22 травня союзники взяли стратегічно важливі Федюхіні й Балаклавські висоти, а 27 серпня заволоділи ключовим пунктом оборони міста — Малаховим курганом. Подальший спротив не мав сенсу. Захисники затопили кораблі Чорноморського флоту й залишили Севастополь. Олександр II попросив супротивників припинити бойові дії й сісти за стіл переговорів.

Учасники військового конфлікту, а також Австрія та Пруссія, зібралися в Парижі на міжнародний конгрес. Глава російської делегації граф Олексій Орлов 30 березня 1856 року підписав капітуляцію Росії. Подібні акти про поразку імперія востаннє підписувала 1711-го. Петро I тоді «продув» Прутський похід проти турків.

Паризький мирний трактат позбавив Росію права мати військовий флот на Чорному морі, а також фортеці й прибережні арсенали. Російська імперія публічно відмовилася від претензій на Молдавію, Валахію та Південну Бессарабію. Російського царя позбавили покровительства над християнами Османської імперії, замінивши колективним патронатом усіх великих держав. План розширення впливу Росії на схід провалився.

Напередодні Кримської війни російському війську бракувало зброї та боєприпасів. Імперія виготовляла на рік 50–70 тис. рушниць і пістолетів — під час війни реальна потреба становила 200 тис. одиниць на рік. Було 100–120 гармат, а знадобилося втричі більше. Катастрофічно не вистачало пороху. Нових зразків зброї майже не запроваджували. Російську піхоту озброювали гладкодульними рушницями, які заряджали за 12 заходів, а стріляли лише на 200 кро-

ків. Натомість англо-французька й почасти турецька піхоти мали далекобійні гвинтівки з нарізними дулами, що стріляли на 1300 кроків.

Застарілим був і військово-тактичний вишкіл. Російське військо-ве відомство протягом двох десятиліть очолював князь Олександр Чернишов. Він готував армію не так для війни, як для парадів, бо їх дуже любив Микола I. Солдати артистично маршували плацом, але не вмiли прицільно стріляти — на стрілецькі навчання кожен діста-вав 10 набоїв на рік. Командування трималося застарілої лінійної тактики — російські військові з'єднання воювали компактними ма-сами, рухаючись громіздкими шеренгами. В добу далекобійної ар-тилерії й нарізних рушниць це призводило до великих втрат від вог-ню супротивника. Натомість на Заході вже давно переконалися в перевазі руху колонами та розсипного строю.

Військово-морський флот Росії був третій у світі після англій-ського та французького. Проте якщо Англія й Франція мали ра-зом 454 бойових судна, зокрема 258 пароплавів, то Росія — 115 ко-раблів, при 24 пароплавах. Сухопутні сили чисельно були приблизно рівні: 1,1 млн солдатів у Росії проти 1,09 млн у союзників (150 тис. у Англії, 540 тис. у Франції та 400 тис. з боку Туреччини).

Після Кримської війни, коли Європа заборонила Росії мати вій-ськовий флот на Чорному морі, Севастополь «переформатувався»: військовий порт став торговельно-пасажирським. У колись закрите військове містечко прийшов приватний капітал. А разом із ним — торгівля, ремесла, сфера послуг. Сюди проклали залізницю, що з'єднала місто з усіма великими торговельними центрами імперії. Збільшилося населення, зросли доходи міського бюджету. Першу в Криму рекламну газету відкрили 1882-го саме в Севастополі. Роз-горнулося цивільне будівництво, з'явилися красиві будинки, ком-фортабельні готелі, крамниці. Місто, як писали тогочасні мандрів-ники, перетворилося на одне з найкрасивіших у Російській імперії, подібне до західноєвропейських.

Севастополь також став воротами Криму. У його порту пришвар-товувалися всі пасажирські й торговельні кораблі, що йшли з Одеси на Кавказ. Основний курортний пасажиропотік на півострів теж сті-кався саме сюди. А вже звідси люди роз'їжджалися по Південному узбережжю. Туристи потягнулися й до самого Севастополя — щоб побачити місця оборони міста. Людський потік був такий, що 1857-го вийшов спеціальний «Путеводитель по Севастополю, его басті-онам и окрестностям с целью благотворения на его развалинах».

І тут 1886 року Олександр III підписав маніфест про відродження в Севастополі Чорноморського флоту. Комерційному порту приписано передислокуватися на схід півострова — до Феодосії. Підприємці, торговці, кустарі згортали справи й теж переносилися туди. Натомість у Севастополі знову з'явилися російські моряки, а разом із ними й військовий побут. Усе це «нанесло городу громадний ущерб. Опять наступил период упадка торговой жизни, который продолжается до сих пор», — писав путівник по Криму 1914 року.

Країна. — 2010. — 12 листопада

Севастополь — місто української слави. Про українців у Кримській війні

Росія у цій війні воювала переважно українськими руками — до 50 % війська Імперії становили солдати, матроси і офіцери українського походження, при цьому матроси-українці становили близько 70 % складу Чорноморського флоту.

Російські історична наука і засоби пропаганди видавали за незаперечну істину гасло «Севастополь — місто російської слави». Пов'язували це насамперед із подіями Кримської війни 1853–1856 років.

Проте, по-перше, Російська Імперія у цій війні воювала переважно українськими руками, а по-друге, вона цю війну програла.

При огляді експозиції у музейному Севастопольському комплексі «Михайлівська батарея», підготовленої спільно Музеєм Шереметєвих і Військово-морським музеєм України, значну частину якої становлять матеріали, присвячені подіям Кримської (Східної) війни 1853–1856 рр., я звернув увагу на один фотознімок, зроблений, імовірно, у 1904 році.

На ньому зображені понад 40 сивих й бородатих ветеранів війни, колишніх матросів Чорноморського флоту, які були зібрані до урочистих заходів з нагоди 50-ї річниці оборони Севастополя.

Прізвища цих ветеранів наштовхнули на важливу думку. Лише троє з ветеранів мають однозначно російські прізвища, ще двоє троє — прізвища, можливо, неукраїнського походження. Значна ж більшістьне менш ніж 35 чоловіків із 41-го, тобто 85–90 % — мають саме українські прізвища.

Тоді я і замислився, а наскільки вагомим був український чинник у війні 1853–1856 років Росії проти коаліції держав Константинопольського союзу?

Визначаючи вагу українського чинника у будь-якій війні, слід розуміти, що він не вкладається лише у формулу «участь співвітчизників у війні», а являє собою значно ширше явище.

Найвагомішими складниками українського чинника у цій війні є:

- територія України (міста, порти, фортеці, важливі райони та об'єкти, сухопутні і морські комунікації тощо) як мета війни, театр воєнних дій, місця битв і боїв;
- українці (не лише етнічні, а й представники інших народів — вихідці з українських земель) у складі армій воюючих сторін, їх полководницькі й бойові заслуги, героїзм, особистий внесок в оборону і перемоги над ворогом;
- внесок конкретних осіб, громад, господарств, підприємств України у постачання та моральну підтримку армії, а також діяльність медичних установ на території України з врятування життів і лікування поранених;
- вплив умов війни на життєдіяльність населення України, людські й матеріальні втрати України у війні;
- наслідки війни для України, їх вплив на подальшу долю країни й долі широких верств населення.

У світову історію ця війна з подачі англійців і французів увійшла під назвою Східної війни, бо визначальною причиною і головною темою війни було Східне питання — посилення впливу і панування на Близькому Сході.

Чому Кримська? Така назва закріпилася за нею в історії Російської імперії (потім — СРСР), бо саме Кримський півострів став головним театром воєнних дій.

Східна (Кримська) війна стала найбільшим за століття воєнним конфліктом у Європі у період між наполеонівськими війнами і Першою світовою війною.

Її вели, з одного боку, Російська імперія, а з другого — Османська імперія та її союзники з коаліції: Велика Британія, Франція та Сардинське королівство, за розширення імперських володінь і домінування в Європі, на Кавказі, в Передній і Малій Азії та на Близькому Сході. Війна була не лише воєнним конфліктом між двома імперіями — Росією та Туреччиною, в якому на боці однієї із сторін вперше виступили інші впливові держави, а стала прологом світової війни.

Фактично у ній, із врахуванням сучасних незалежних держав, у різних проявах — війська, матеріальні ресурси, дипломатичні зусилля тощо — брали участь понад 20 країн.

Крім того, це був і цивілізаційний конфлікт, суть якого полягала в тому, що після Французької революції кінця XVIII ст. і наполеонівських війн більшість європейських країн вступили на шлях прискореного технічного й економічного прогресу.

Революції 1848–1849 рр. в Європі довершили справу, давши додатковий імпульс розвитку євроатлантичної цивілізації.

У цих революціях і спричинених ними війнах Російська імперія брала активну участь як консервативна сила, що охороняла застарілий порядок — саме через це її прозвали «жандармом Європи».

Російська імперія технічно і економічно усе більше відставала від країн, які поборолі середньовічні пережитки революційним шляхом. Водночас вона стала джерелом страху для решти країн, що вступили на шлях модернізації. Усвідомлення російських загроз допомагало політичному зближенню навіть давніх суперників — Франції та Великої Британії.

Цей союз виник на початку 1850-х рр. саме з метою протистояння агресивній політиці Росії і виявився для російських правлячих кіл цілком непередбачуваним.

Безпосередньою причиною й приводом до початку чергової російсько-турецької війни став конфлікт між православним і католицьким духівництвом стосовно права володіння святими місцями в Палестині (насамперед в Єрусалимі), яка була підпорядкована султанській Туреччині.

Після того, як у травні 1853 року Порто, заручившись підтримкою Франції і Британії, відмовила російському послу князю Олександрю Меншикову у визнанні прав грецької церкви на святі місця, а також привілеїв православних християн Османської імперії, Росія розірвала дипломатичні відносини з Туреччиною.

Російський імператор Микола Перший, який зажадав бути покровителем усіх православних підданих Османської імперії та виступити в ролі захисника одновірців, наказав військам зайняти підпорядковані султану дунайські князівства Молдавію і Волицину, що й було зроблено.

4 жовтня турецький султан Абдул-Меджид оголосив війну Росії, а 20 жовтня маніфест про війну із Туреччиною оприлюднив російський імператор Микола Перший. Війна розпочалася для Росії досить успішно. Особливо значущою подією став розгром російським Чорноморським флотом під керівництвом адмірала Павла Нахімова турецької ескадри 18 листопада 1853 року у Синопській битві. Це була одна з найвизначніших перемог флоту Російської імперії й остання битва в історії вітрильного флоту.

22 грудня 1853 року, підтримавши Туреччину, яка опинилася на межі військової поразки, англо-французька ескадра увійшла в Чор-

Василь Тімм.

Солдати - герої

оборони Севастополя. 1855.

Джерело: Русский художественный листок. Санкт-Петербург, 2007.

у море. Англійський пароплав «Ретрібушен» підійшов до Севастополя.

Командиру порту було висунуто умову, що для уникнення війни між Росією та Англією й Францією російські кораблі не повинні виходити в море і нападати на турецькі судна.

9 лютого 1854 року Росія оголосила війну Англії та Франції. Ті відповіли Росії оголошенням війни 15 березня 1854 року.

Розпочалися активні військові дії союзників проти Російської імперії на кількох театрах воєнних дій — Чорноморському (на Чорному й Азовському морях,

у Причорномор'ї, Молдові й Волощині, на Кавказі), Північно-Західному (на Балтійському та Білому морях) і навіть на Далекосхідному (на Тихому океані, а саме на Камчатському півострові — бій за фортецю Петропавловськ-Камчатський).

Проте основні дії розгорнулися в акваторії Чорного моря і на Кримському півострові, переважно за головну морську базу Чорноморського флоту — Севастополь.

Результати і наслідки Кримської війни продемонстрували відсталість Росії від розвинутих європейських держав і виявилися катастрофічними для Росії, ставши поштовхом для кардинальних змін у середині країни.

Поразка у війні стала наслідком російського експансіонізму й авантюрної політики самодержавства, некомпетентності військового командування, технічної відсталості російської армії, нечисленності і невідповідності військово-морського флоту, що значно поступався перед об'єднаними силами противника.

Вразливим місцем Росії стала нестача розвинутої мережі доріг (передусім залізниць), що не давало можливості своєчасно перекидати людські і матеріальні ресурси на театр воєнних дій.

Підкріплення живою силою, харчове та військове постачання з Англії і Франції часом приходило швидше морем, ніж сухоходом —

з внутрішніх губерній Російської імперії. Мужність, хоробрість і відвага солдатів, організаторів і керівників оборони Севастополя не могли компенсувати загальної соціально-економічної та військової відсталості Російської імперії.

Росія виявилася нездатною змагатися з передовими країнами у виробництві і забезпеченні армії нарізною стрілецькою й артилерійською зброєю і гвинтовим паровим флотом, не могла вона змагатися і в частині транспортних засобів. У країні в цей час лише зароджувався залізничний транспорт і електричний телеграф.

Російські війська були слабо забезпечені гвинтівками-штуцерами. Сила цієї зброї полягала в тому, що вона стріляла далі, ніж гармати: перебуваючи у недосяжності, стрілець міг вражати бойові розрахунки гармат. Імператорські ж солдати були озброєні переважно гладкоцічковими рушницями і тому могли вести ефективну стрільбу на дистанції трохи більше за 200 кроків.

У той час англо-французькі війська, застосовуючи нарізну зброю та кулі нової конструкції (кулі Міньє), вели ефективний вогонь з учетверо більшої дистанції — до 800 — 1000 кроків. Це стало однією з багатьох причин поразки Росії в Кримській війні.

Бездіяльність вітрильного російського флоту після Синопської битви і його затоплення в Севастопольській бухті були зумовлені перевагою противника в якості і чисельності флоту, переважно пароплавного. Піхота могла відмінно маршувати, проте не вміла прицільно стріляти і діяти в розсипному строю. Цього її не вчили в мирний час. Ще гірше було з кавалерією. Російська кіннота мала відмінний кінський склад і вміла чудово виконувати тонкощі маневрої їзди, але не вміла вести розвідку і проводити глибокі рейди. Командування не намагалося навіть використовувати кінноту як засіб взаємодії.

Війна призвела до розладу всієї фінансової системи Російської імперії. З 1853 по 1855 рік дефіцит державного бюджету Росії зріс майже ушестеро — з 52,5 до 307,3 млн руб. Для фінансування військових витрат російському уряду довелося вдаватися до друкування незабезпечених кредитних білетів.

Це призвело до зниження їх срібного покриття з 45% у 1853 році до 19% у 1858 році, тобто фактично до понад двократного знецінення рубля. Загалом Росія витратила на війну 800 млн рублів, тоді як друга сторона — всі союзні держави разом — суму еквівалентну близько 600 млн руб. Військові втрати сторін у війні були майже рівні: Російська імперія втратила вбитими і померлими від

ран понад 130 тис. солдатів і офіцерів, а військові втрати союзних військ склали понад 150 тис.: Франції — 96 тис., Туреччини — близько 32 тис., Англії — 23 тис., Сардинії — понад 2 тис.

За іншими підрахунками, загальні втрати, тобто вбитими, померлими від ран і хвороб, пораненими і хворими, російської армії становили 522 тис. осіб, турецької — до 400 тис., французів — 95 тис., англійців — 22 тис., проте є підстави вважати такі цифри втрат російської, а особливо турецької армії, завищеними.

Загальні ж втрати війни разом із цивільними жертвами були ще більші. «Лєвова частка» цих втрат була наслідком епідемій і хвороб, які «косили» життя людей в районах воєнних дій.

В цілому війна призвела до кризи російської соціально-економічної системи й державності загалом.

Її результати прискорили ліквідацію кріпосництва та розвиток капіталізму в країні, спричинили модернізацію збройних сил Росії. У міжнародному вимірі, війна наочно і переконливо провела лінію цивілізаційного розділу між Росією та Європою.

Цей цивілізаційний розкол, як показав час, на жаль, не зник. Він і через 150 років після Східної війни, у XXI ст., залишається дієвим і потужним фактором, «каменем спотикання» у відносинах Росії із країнами Заходу.

Україна, перебуваючи в складі Російської імперії й втративши будь-які ознаки державного суверенітету чи автономії ще в другій половині XVIII ст., була втягнута у воєнний конфлікт Росії з іншими державами і взяла активну участь у війні.

Україна змушена була віддавати на плаху війни свої людські й матеріальні ресурси, проливаючи кров за інтереси Російського самодержавства.

Найбільші та найтрагічніші бойові дії цієї війни відбулися у межах сучасної України. Свій перший удар війська Англії та Франції завдали по містах сучасної України — 10 квітня 1854 року союзний флот у складі 28 суден атакував і бомбардував Одесу. У гавані було спалено 9 торговельних суден, проте цей удар було відбито.

Об'єднані війська Туреччини, Франції та Великої Британії не наважилися на висадку своїх військ на південноукраїнських землях. Проте вони вирішили застосувати свої сухопутні сили південніше — у Криму.

Після висадки англо-франко-турецьких військ в Євпаторії та їхніх перших перемог, Микола I висловив побоювання, що союзники мо-

жуть прорвати оборону та захопити українські землі російської корони. Тому 13 серпня 1854 року імператор дав згоду на формування спеціальних загонів для ведення партизанської війни у Київській, Подільській та Волинській губерніях.

Цікаво, що українці та уродженці українських земель діяли як у лавах російської армії та флоту, так і на боці противників Росії.

На боці Туреччини виступила незначна частина українців під командуванням козацького нащадка, уродженця історичної Волині Михайла Чайковського — він же Мехмед Садик-паша й генерал Османської імперії отаман Чайка. Багатонаціональні козацькі частини під його проводом досить успішно діяли у Волощині та Молдавії.

Значна ж більшість українців воювала на боці Російської імперії, становлячи вагомую частку серед офіцерів та рядового складу.

З українських рекрутів та ополченців було створено 10 полків — Азовський, Волинський, Дніпровський, Житомирський, Кременчуцький, Одеський, Подільський, Полтавський, Український і Чернігівський. З Полтавщини добровольцями у народне ополчення пішло 9,5 тис. осіб. У вересні 1854 року із добровольців був сформований і 1-й татарський полк, на створення якого дали гроші місцеві караїми. Як зазначають дослідники, зокрема П. Ляшук, українці на той час становили до 70 % особового складу Чорноморського флоту.

З 1853 року рекрутів для Чорноморського флоту набирали переважно з Таврійської, Херсонської й Катеринославської губерній, де українці були в абсолютній більшості. Вони були звичні до спеки, вміли плавати, а доставлення їх до місця служби не було надто дорогим для державної скарбниці.

Офіцерський склад чорноморців більш ніж на половину формувався з дворян і обер-офіцерських дітей Херсонської й Таврійської губерній.

Воїни-українці виявили мужність і героїзм в обороні Севастополя, Одеси, у боях на Чорному морі і на Кримському півострові, а також на інших театрах воєнних дій. Під час бойових дій своїми подвигами уславилося багато солдатів- і матросів-українців.

Серед відомих героїв оборони Севастополя Сидір Білобров, Андрій Гіденко, Дмитро Горленко, Федір Даниленко, Іван Дем'яненко, Іван Демченко (Димченко), Федір Заїка, Петро Кішка (Кошка), Михайло Мартинюк, Василь Чумаченко, Гнат Шевченко, Макар Шульга.

Так, матрос Михайло Мартинюк кинувся в охоплений полум'ям пороховий льох і витяг звідти порохований ящик, що загорівся, чим

запобіг вибуху артилерійських набоїв і врятував від руйнування бастіон Брянського полку.

Під Севастополем для союзних військ виявилися несподіваними зухвалі нічні вилазки російських солдатів на позиції й у тил противника, який перебував практично за кількасот метрів від укріплень оборонців. У цих діях неодноразово відзначилися українці матроси Петро Кішка і Гнат Шевченко.

Легендарний матрос Петро Кішка, уродженець с. Ометинці (нині Немирівського р-ну Вінницької обл.), брав участь у 18-ти вилазках, крім того, ходив у розвідку в стан ворога сам. Відзначився сміливими, ініціативними діями, хоробрістю і винахідливістю в бою, особливо в розвідці і при захопленні полонених.

Під час однієї з вилазок, озброєний тільки ножем, взяв у полон трьох французьких солдатів. Іншого разу під вогнем ворога вирив біля самої ворожої траншеї закопане ворогом по пояс у землю тіло загиблого сапера російської армії і забрав його на 3-й бастіон. Двічі був поранений: одного разу багнетом у живіт, другого — кулею в руку, проте і після цього з честю воював на передовій.

За відвагу і мужність був підвищений до квартирмейстера (флотського унтер-офіцера), нагороджений двома відзнаками Військового ордена Святого Георгія і двома медалями — срібною за оборону Севастополя і бронзовою — на пам'ять про Кримську війну. За заслуги його було звільнено з кріпацтва.

Якнайкраще виявили себе й українці Чорноморського війська, яке складалося в основному з козаків, що прибули на Кубань після знищення Запорозької Січі. Кубанці змогли відправити у Крим два батальйони пластунів кількістю 1800 осіб.

Незважаючи на незначну кількість козаків відносно решти захисників Севастополя (75 тис. солдатів і матросів), в історії залишилися й їхні імена. Так, лише з однієї станиці Бриньківської урядники Пилип і Арсеній Профатили, козаки Савва Шмалько, Іван Логвиненко, Іван Рябчук, Іван Кобидський, Артем Махно, Клементій Розлад, що служили у другому пішому (пластунському) батальйоні, у 1854 році були вбиті або померли від ран під час захисту міста Севастополя.

Ще 13 бриньківчан повернулися додому неушкодженими. Був серед станичників і свій нагороджений георгіївським хрестом — Кузьма Бутко. Багато українців, представників нижчої, середньої та вищої ланок офіцерського корпусу російської армії відзначилися під час оборони Севастополя й у ході боїв на інших театрах воєнних дій.

Серед них, зокрема:

- капітан-лейтенант Василь Стеценко, начальник артилерії 1-го відділення оборонної лінії Севастополя (згодом став віце-адміралом);
- капітан-лейтенант Олександр Андреев, командир приморської батареї № 10 (уродженець Катеринославської губернії, також завершив службу віце-адміралом);
- підпоручник Михайло Вроченський, помічник з артилерійської частини начальника 5-го відділення оборонної лінії (дослужився до звання генерал-майора польової артилерії);
- лейтенант Костянтин Голенко, командир 3-го бастиону 3-ї лінії оборони Севастополя (згодом став капітаном 1-го рангу);
- командир 2-го козачого батальйону підполковник Венедикт Головинський та багато інших.

Українське козацьке коріння мав і видатний керівник оборони Севастополя адмірал Павло Нахімов.

Одна з гіпотез пов'язує його походження із Федіром Нахімовським, який у часи гетьмана Мазепи служив генеральним писарем Війська Запорізького.

При гетьмані Орлику Нахімовський виконував дипломатичну місію, був постійним представником гетьмана Орлика при Кримському хані. У 1758 році він помер у Бахчисараї, де і був похований.

З часів російсько-турецької війни за Північне Причорномор'я в документах фігурує прізвище підпоручика Охтирського полку Тимофія Нахімова. Цілком імовірно, що так було змінене родинне прізвище нащадками Федора Нахімовського, які перейшли на російську службу.

Син Тимофія Нахімова — козацький старшина зі Слобожанщини Мануйло (Еммануїл) Нахімов брав участь у бойових діях проти Туреччини на боці Росії, а за хоробрість і мужність отримав від Катерини II російське дворянство і землі в Харківській і Смоленській губерніях. Про Тимофія Нахімова в документах значиться, що він був «з малоросіян».

Так само і Мануйло Нахімов, і його син Степан, і син Степана, який народився в смоленському маєтку Нахімових, Павло Нахімов — адмірал, герой Кримської війни.

28 червня 1855 року Павло Нахімов був смертельно поранений кулею на Корниловському бастионі Малахова кургану і помер за два дні.

Мужньо воювали українці й на інших театрах воєнних дій.

Слід особливо відзначити внесок першого губернатора Камчатка, організатора і керівника героїчної оборони міста і військового порту Петропавловськ-Камчатський, уславленого адмірала (на початок війни — генерал-майора, потім контр-адмірала) Василя Завойка — українця, який походив з дворян Полтавської губернії й коріння якого також йшло від козацького роду.

Завдяки його ініціативі та умілому керівництву оборонцям вдалося відбити напад англо-французької ескадри, що з 17 по 24 серпня 1854 року осаджувала порт, і змусити її збратися геть.

Серед загиблих героїв оборони Севастополя начальник 4-го відділення оборонної лінії капітан 1-го рангу Микола Юрковський з Полтавщини (загинув 11 червня 1855 року); начальник відділення 6-ї гарматної бомбичної батареї на 4-му бастіоні лейтенант Віктор Богданович з Миколаєва (загинув 21 березня 1855 року) та багато інших офіцерів-українців.

Взагалі з 155-ти офіцерів, загиблих під час оборони Севастополя, не менш ніж 55 були вихідці з українських теренів. Зі 111 кавалерів ордена Святого Георгія за оборону Севастополя у 1854–55 рр. не менш ніж 25 — вихідці з України.

На Братському кладовищі захисників Севастополя й досі збереглися могили українців — генерал-лейтенантів В. Мольського (з Волині), П. Постольського (з Поділля), К. Сильвестровича (з Полтавщини), генерал-майора М. Тимофієва (з Херсонщини), братів Петра та Івана Ревуцьких з Полтавщини (старший був поручником і загинув в 1855 році у 23-річному віці, а молодший під час оборони Севастополя був прапорщиком, прожив довге життя, а по смерті, в 1910 році, за заповітом, був похований поряд з братом) і багатьох інших.

Загалом не лише у Севастополі, а майже у кожному великому місті сучасної України є поховання учасників Кримської війни — від рядових до генералів. Як зазначають вітчизняні історики, лише під час оборони Севастополя і лише у сухопутних військах російської армії загинуло понад 25 тис. українців. Саме тому єдина в Україні батальна панорама «Оборона Севастополя» є для нас пам'яткою не чужої, а нашої — української — історії та пам'яткою вітчизняної військової слави. Прикметним є й той факт, що в обороні Севастополя брало участь цивільне населення, жінки і навіть діти.

Прославився 12-річний хлопчик Максим Рибальченко, син матроса 37-го батальйону. У наказі говорилося: «Носив з безстрашністю

ядра на бастіон, з 27 березня використовувався на камчатському люнеті, а потім добровільно вступив у прислугу до гармати, став артилеристом». 10-річний Микола Пищенко після загибелі батька-артилериста залишився на бастіоні і всю облогу хвацько стріляв по ворогові з невеликої мортири. Обидва підлітки (вперше в російській історії!) були нагороджені срібними медалями «За хоробрість».

Саме учасники оборони Севастополя були перші серед цивільних осіб Російської імперії, які удостоїлися військових нагород.

Найвищою оцінкою гідна подвижницька праця севастопольських жінок. Вперше у світі під час Севастопольської оборони були введені на фронті сестри милосердя.

Перший загін сестер милосердя прибув до Севастополя з видатним лікарем-хірургом, основоположником військово-польової хірургії, талановитим педагогом Миколою Пироговим, подальше життя якого було тісно пов'язане з Україною.

Для догляду за пораненими у листопаді 1854 року до Криму виїхали і 13 киянок, прийнятих до Хрестовоздвиженської громади сестер милосердя, якою й керував у Севастополі Микола Пирогов.

Сестрами милосердя стали дружини, матері, сестри героїв оборони Севастополя. Вони брали приклад з матроської сироти Даші Михайлової, прозваної Дашею Севастопольською, яка з перших днів оборони фортеці добровільно надавала допомогу пораненим.

Поряд з іншими сестрами милосердя і сміливими постачальницями води та їжі на передову слід назвати імена вдови матроса Дарини Ткач, яка регулярно доставляла на передові позиції квас і воду, дружини матроса 1-ї статті флотського екіпажу Олени Кучер, Марії Петренко.

Ще однією суттєвою підставою вважати Східну (Кримську) війну частиною української історії є те, що населення українських губерній зробило значний внесок у забезпечення військ усім необхідним. Війна стала важким тягарем для сільського населення, яке забезпечувало армію провіантом, транспортом для перевезення тисяч солдатів, поранених та хворих учасників боїв.

В Україні виготовлялася зброя для армії Російської імперії. Третина гармат для польової артилерії до початку Кримської війни була виготовлена в Київському арсеналі.

Ядра для Чорноморського флоту традиційно відливали на Луганському казенному ливарному заводі, що був найближчим до театру воєнних дій. З жовтня 1854 року, коли почалася облога Севас-

тополя, завод перейшов на цілодобовий режим роботи і за 2 роки виготовив майже 360 тис. пудів боєприпасів, збільшивши виробництво у 8 разів.

Шосткинський пороховий завод постачав свою продукцію до Південного артилерійського округу та Чорноморського флоту. У 1854–1855 рр. він збільшив виробництво у 6 разів і в 1855 році постачав країну порохом на 43 %, вийшовши на перше місце в імперії. Для виготовлення пороху на заводі використовували селітру приватних заводів Полтавщини, Харківщини, Чернігівщини й Курщини.

Саме на українські губернії, а найбільше — на плечі селян Південної України (Катеринославської, Таврійської і Херсонської губерній), впав основний тягар постачання російської армії паливом і продовольством.

Десятки тисяч транспортних засобів перевозили різноманітні вантажі, необхідні для потреб Кримської армії. З господарства країни, переважно з названих та інших українських губерній, для потреб армії було вилучено близько 150 тис. коней.

Для забезпечення війська фуражем у квітні 1855 року з Полтавщини до Таврійської губернії прибули 3000 косарів, які займалися заготівлею сіна.

Війна й епідемії спричинили масу поранених і хворих. У Криму не вистачало госпіталів, тому їх евакуювали в південноукраїнські землі. Тисячі людей надавали допомогу пораненим у містах Південної України, де були розташовані шпитали і лазарети — уся Південна Україна стала схожою на велетенський госпіталь.

Так, у жовтні 1854 року майже півтори тисячі військових були вивезені в Мелітопольський повіт. Тільки з травня по серпень 1855 року було вивезено 44 тис. осіб. Того ж року вінницький купець Беренштейн, який виграв підряд, транспортував із Криму хворих і поранених, використовуючи для цього 1400 однокінних возів, найнятих по всьому Поділлі.

Географія госпіталів Кримської армії (окрім, власне, кримських), була така: Генічеськ, Велика й Мала Знам'янки, Мелітополь, Олександрівськ, Берислав, Олешки, Харків, Чугуїв, Слов'янськ, Золотоноша, Павлоград, Переяслав, Прилуки, Ромни, Херсон, Миколаїв, Нікополь, Кременчук тощо.

Оскільки у госпіталях не вистачало військових лікарів, то там працювали звичайні лікарі й фельдшери з Катеринославської, Чернігівської, Полтавської й Харківської губерній. Німецькі й болгарські

колоністи, ногайці Півдня України приймали на лікування в своїх поселеннях тисячі поранених, забезпечуючи їхнє харчування.

Україна постачала кримський фронт не тільки продовольством, фуражем, порохом і ядрами, а й значними сумами пожертв.

Тисячі жителів України робили особисті внески на військові потреби. В кожній губернії збирали кошти до фонду захисників Севастополя. У вересні 1854 року зібрання повітових предводителів Харківської губернії передало на військові потреби армії 40 тис. рублів сріблом. На Волині за лютий 1855 року пожертвували 113 тис. руб. для хворих і поранених. Значні грошові надходження надійшли від приватних осіб з Одеси, Херсона, Чернігівщини й Полтавщини.

Граф А. Бобринський передав на потреби захисників Криму понад 200 пудів цукру та 142 пуди меду.

Значну суму було залучено на потреби поранених з організованої в січні 1855 року в Харківському університеті благодійної виставки картин видатного художника Івана Айвазовського.

Крім цього, мешканців Півдня України зобов'язали утримувати російські війська. Селяни систематично отримували наряди на побудову мостів, доріг, гребель. Також селяни прикордонних губерній змушені були цілодобово вартувати на кордоні.

Населення українського Півдня в час війни зовсім не могло займатися польовими роботами, отож багато господарств розорилися. Наслідки війни для України були тяжкі і вкрай неоднозначні. З одного боку, зазнавши великих втрат у війні, Україна не дістала якихось зрушень, як у напрямку відновлення національного суверенітету чи автономії, так і в соціальному становищі.

Водночас Кримська війна прискорила кризу самодержавства, у Російській імперії ліквідується кріпацтво, інтенсивно розвивається промисловість і транспорт.

У колах української інтелігенції та й усього населення України зростає національна самосвідомість, поширюється просвітницький українофільський рух, на що російське самодержавство відповіло новими антиукраїнськими заходами і спробами викоренити усе українське (Валуєвський циркуляр, Емський указ тощо).

Подальші долі більшості героїв і учасників цієї війни залишаються невідомими — історія стирає пам'ять про минуле так само, як хвилі знищують написи на морському піску.

Нагадування про героїв тієї війни виникають так само несподівано, як старі уламки затонулого корабля. Та фотографія з борода-

тими українськими ветеранами Кримської війни нагадує нам про небезпечність стереотипів і міфів: завжди знайдеться той, хто скористається історією для маніпуляції.

Дійсність зазвичай дещо складніша за міфи: Україна була безпосередньою учасницею і в певному сенсі — жертвою Кримської війни, а Севастополь варто вважати містом бойової слави і звитяги українців, аж ніяк не меншою мірою, ніж росіян або ж англійців, французів чи турків.

Кожен із цих народів демонстрував героїзм у тій війні. Але тільки росіяни використовують Кримську війну для виправдання неоімперіалізму.

Історична правда — 2014. — 9 липня

Левко Симиренко: «У Криму я ніби знайшов свою другу батьківщину»

Ім'я Левка Платоновича Симиренка давно вже стало загальним — улюблений всіма популярний сорт яблук «Ренет Симиренка», в народі більш відомий як просто «Симиренко».

Майбутній вчений Левко Симиренко походив зі старовинного козацького роду. Він народився 6 (18 за новим стилем) лютого 1855 року в селі Млієві Черкаського повіту Київської губернії в сім'ї цукрозаводчика та інженера. Левко отримав належну освіту: початкову — вдома, середню — у приватній гімназії Кнеррі в Одесі, вищу — в Київському та Одеському (Новоросійському) університетах; понад рік він навчався в Санкт-Петербурзькому політехнічному інституті. На останньому курсі університету він захистив дисертацію з органічної хімії; йому був присуджений науковий ступінь кандидата природничих наук.

Однак життя юнака круто змінило захоплення революційними ідеями. З жовтня 1877 року до січня 1878 року в Санкт-Петербурзі відбувся суд над фігурантами так званого «процесу 193-х», або «Великого процесу», — над революціонерами-народниками, учасниками «ходіння в народ». Підсудних звинувачували в створенні організації з метою повалення існуючого ладу; двадцять вісім чоловік були засуджені до різних термінів каторги.

Симиренко був висланий в адміністративному порядку під гласний нагляд в Східний Сибір, потім утримувався в Мценській пересильній в'язниці, а з 16 вересня 1880 року поселений у Красноярьську. За постановою Особливої наради термін перебування в Сибіру під наглядом йому визначили п'ять років, рахуючи з 9 вересня 1881 року. Відбувши восьмирічне заслання, Левко Симиренко залишив Сибір...

Значний відрізок свого життя Симиренко провів у Криму, про що залишив багату спадщину. «У Криму, я не відчуваю себе ні чужинцем, ні стороннім, я беру гаряче до серця його інтереси і тут я ніби знайшов свою другу батьківщину», — писав він.

Фото родини Симиренків:
Зліва направо: Платон Львович,
Володимир Львович, Левко
Платонович, Тетяна Львівна. 1914.
Джерело: Газета "День", 3 січня 2013 р.

дівництво», що вийшла в 1891 році.

Ось як починається ця книжка:

«Я більш ніж небайдужий до Криму, до його чудових картин природи, до його гір, до його повітря... З ним у мене пов'язано багато найсвітліших переживань, і при кожному новому відвідуванні цього дивовижного краю я опиняюся знову та знову під владою якихось пекучо п'яних відчуттів, як і в найперший приїзд сюди.»

У розділі першої книжки під назвою «Плодівництво в Криму в давні роки» наводиться великий історичний нарис, в якому Симиренко узагальнює те, що написали його попередники про розвиток плодівництва в Криму.

У ханські часи «траплялися подекуди і в інших долинах сади та садочки більш-менш невеликих розмірів, які належали татарам, караїмам, а також грекам та вірменам, виселеним згодом у нинішні Маріупольський і Нахичеванський повіті». За старих часів, пише автор, «на поливних місцях розводили великою мірою на Бельбеку, але особливо на Південному березі Криму, льон; одержуване там волокно дорого цінувалося, бо славилось своєю білиною, тониною і разом з тим міцністю...».

Після російської анексії Криму «імператриця Катерина II роздавала більшу і кращу частину цих земель служивим людям. Нові ж

А вперше Симиренко опинився в Криму в серпні 1888 року. Він приїхав на півострів «втомлений, з розшарпаними нервами. Але тут непомітно, ніби за помахом чарівної палички, важке минуле стало застеляти туманом забуття і з'явилися бадьорий, умиротворений настрій і жага діяльності». І незабаром після приїзду Левко Платонович «розпочав вивчення місцевої природи і садівництва, результатом чого був ряд журнальних статей, а потім і перше видання цієї праці»... Йдеться про велику роботу «Кримське промислове пло-

власники, не задовольняючись своїми великими наділами, на правах сильних, округляли і захоплювали суміжні землі татар, знаючи добре, що останні не в змозі ні довести своїх прав, ні повернути відібраної власності».

Смиренко іронізує над поширеними уявленнями деяких авторів, які описували кримських татар як ледарів. Англійський автор Рейлі, чия книга рясніє згадками про татарську ліню, прогулювався в саду Атаї-мірзи, і той, звертаючи увагу на красу своїх численних дерев, зауважив: «Кажуть, ніби татари не садять дерев, чи не росіяни, бува, насадили цей сад?». Вони немов повторюють «поширені усталені думки», пише Смиренко, а не діляться «плодами особистого і ґрунтового вивчення цього народу».

На спростування цих стереотипних і явно несправедливих уявлень в розділі 4, «Садові робітники, прикажчики і керівники садів», Смиренко звертається вже до сучасної йому дійсності і відзначає у зв'язку з цим: «...У величезній масі кримських садів як не тільки розумні і точно справні садові робітники, а й умілі та путні садівники, як раніше, так і тепер, місцеві татари, рідше росіяни і дуже рідко німці, греки чи болгары, тобто представники тих елементів, які входять до складу різношерстого землеробського класу в краї. Численні садовласники, з якими доводилося мені стикатися в Криму протягом довгого ряду років, вочевидь одностайні у своїх думках і вміють знайти в татарському середовищі багато симпатичного, доброго і цінного. Вони не дозволять собі зарозуміло стверджувати, як це роблять інші, що «татарин — нічого більше, як татарин».

Смиренко згадує свідчення Монтандона, що тривалий час прожив у Криму і зробив такий висновок: татари ні в кого нічого не просять; вони не живуть за чужий рахунок; сума їхньої праці пропорційна до їхніх потреб; сума задоволень, які вони собі дозволяють, визначається їхнім особистим статком; жебраків серед татар не існує.

Лев Платонович явно симпатизує корінним жителям півострова, він охоче цитує численних авторів, які писали про Крим і кримських татар.

«Євген Марков каже: «Важко знайти інший народ, у поведінці якого було б більше простоти і природної свободи стосунків однакової з вищими і нижчими... Я зі свого боку щиро бажав би своєму рідному племені багато чого з того душевного добра, яке помітили старі письменники в кримському татарині і яке всі неупереджені

спостерігачі помітять і тепер в корінних засадах татарського характеру... З татариним досі можна укласти на слово всілякі угоди; татарин шукається на Південному березі для послуг, як скарб. Татари більшої частини кримських місцевостей не знають злодійства, замків, обману. В їхні сади і двори сміливо входить всякий, і нещодавно ще минув час, коли перехожий міг рвати і їсти виноград і фрукти татарина, скільки душі завгодно. Відрадно бачити те почуття людської гідності, яке не покидає татарина ні за яких обставин його життя».

Такі свідчення про Крим і кримських татар ми виявляємо у праці Левка Самиренка.

Життя талановитого вченого обірвалося трагічно — його убили невідомі зловмисники у власному будинку. За офіційною версією радянських часів, його застрелив якийсь солдат з денікінських недобитків; за іншою — злочин скоїв агент ВЧК, земляк Самиренка...

Крим. Реалії. — 2015. — 18 лютого

«Великий вчитель». Ісмаїл Гаспринський

«Наша релігія вчить, що добро можна творити трояко: працею, словом і милостинею, — і те, і друге, і третє однаково угідні Богу і шляхетні: бідний допомагає ближньому роботою, вчений — настановою, багатий — милостинею». Ці слова належать великому кримськотатарському просвітителю, громадському діячеві, видавцеві Ісмаїлу Гаспринському.

Ісмаїл Гаспринський (Гаспрали) народився 21 березня 1851 року в селі Авджікой, що недалеко від Бахчисарая, в сім'ї прапорщика Мустафи Гаспринського. Початкову освіту здобув удома, потім — сільська мусульманська школа-мектебе, Сімферопольська чоловіча гімназія і Воронежський кадетський корпус.

У 1864–1867 роках він навчався в Московській військовій гімназії. Навчання в такому престижному закладі стало можливим тому, що батько Гаспринського перебував на державній службі і належав до роду кримських мурз, прирівняних до російського дворянства. У Москві юнак подружився з сином знаменитого слов'янофіла, видавця «Московських відомостей» Михайла Каткова і деякий час жив у його родині.

Незабаром Ісмаїл повернувся на батьківщину. З 1867 року він викладає в Зинджирли-медресе в Бахчисарая. А через три роки вирушає в Париж, де відвідує лекції в Сорбонні, працює перекладачем і особистим секретарем письменника Івана Сергійовича Тургенєва. Потім близько року Гаспринський прожив в Туреччині, в Стамбулі, писав кореспонденції для низки російських газет.

Молоді роки Гаспринського — це час інтенсивного навчання, спілкування з дуже різними за культурою і світоглядом людьми; час вбирання ним різноманітних прогресивних ідей. За кордоном він сприйняв французькі принципи початкової світської школи, західноєвропейські теорії ліберального еволюційного розвитку та створення конституційних режимів. Згодом ці знання творчо інтерпретуються ним і кристалізуються у власну — вельми струнку і, що

*Фото Ісмаїла Гаспринського у робочому кабінеті. 1910.
Джерело: Музей Ісмаїла Гаспринського, Бахчисарай.*

найголовніше, життєздатну ідеологію, яка перетворить його з часом на видатного реформатора тюркського світу.

Після повернення до Криму Гаспринський деякий час працював учителем. Але вже в лютому 1879 року він обраний міським головою Бахчисарая і пробув на цій посаді до березня 1884 року. Написаний Гаспринським в 1881 році нарис «Російське мусульманство. Думки, замітки і спостереження мусульманина» став своєрідним інтелектуальним маніфестом не тільки для його автора.

У цій роботі публіцист вдається в «прокляті питання» сучасного йому життя — якого роду відносини мають існувати між татарами і росіянами? Чим мають бути татари, російські мусульмани, в ставленні до росіян і навпаки? До якої розумної мети прагне (і чи прагне?) російська влада щодо інородців-мусульман?

Гаспринський з жалем пише про брак послідовної політики, «на-тхненної високою ідеєю поширення цивілізації російської держави стосовно мусульман», що «принесло чимало гірких плодів як для нас, російських мусульман, так і для нашої батьківщини»: «Там, де можна було, ми кидали свої попелища, святині, батьківщину і йшли Бог знає куди (кримці, бессарабці, кавказці), а де піти було нікуди і не можна, ми йшли в свій тісний світ, віддаючись йому цілковито і не бажаючи знати і відати нічого, що не стосувалося близько нашого маленького світу і його вузьких інтересів (мусульмани внутрішніх губерній)».

Російське мусульманство, констатує Гаспринський, не усвідомлює, не відчуває інтересів російської вітчизни; йому майже невідомі її горе і радості, йому незрозумілі загальнодержавні прагнення, ідеї. «Незнання російської мови ізолює його від російської думки і літератури, не кажучи вже про цілковиту ізолюваність щодо загальнолюдської культури. Російське мусульманство животіє в тісній, задушливій сфері своїх старих понять і забобонів, наче відірване від решти людства».

Гаспринський намагається зрозуміти, що ж викликало такий стан справ. Причина не в російських людях — вони, на думку автора, досить сердечні. Багато публіцистів, продовжує він, схильні пояснювати подібні явища ворожим духом ісламу. «Мені, як мусульманину, це питання близько знайоме, і тому я рішуче наголошую, що релігія тут ні до чого. Вчення, яке має догматом любов до землі, яка годує, і вірність повелителяві, який охороняє, не залишає місця відчуженості, відособленості, неприязні в сенсі політичному... В усій Росії ви не знайдете мусульманина, який торгує в шинку і утримує дім розпусти».

Відсутність послідовної, продуманої політики стосовно іновірного й іноземного населення — ось причина багатьох бід.

«Стосовно російського мусульманства уряд не дотримувався будь-якого наміченого принципу та шляху, а діяв завжди так, як вважав за краще і необхідне в цей час і в цьому місці. Так, наприклад, на еміграцію кримських татар уряд, а за ним і місцева адміністрація, не мали ясного певного погляду, так що еміграцію цю то заохочували, як бажане явище, то затримували, як явище шкідливе. Також і в сфері народної освіти мусульман помітна нестача точно визначеної мети і відповідних їй коштів: для них відкривали школи, але, як погано і без вивчення ґрунту насаджені рослини, школи ці не давали плодів і з плином часу гинули безслідно».

Резюмуючи викладені в статті думки, автор констатує: незнання, а звідси недовіра заважають сердечному зближенню російських мусульман з Росією; російські навчальні заклади не залучають навіть одного із сотні мусульман високого стану.

Який же вихід з такого несприятливого становища?

«Якщо ввести в курс мусульманських медресе елементарне викладання наук татарською мовою, — то це полегшить доступ до знань в мусульманському середовищі без жодної шкоди для держави і швидко підніме розумовий рівень духівництва, середнього стану і розвіє багато поганих упереджень».

Ще один захід — «полегшення умов друкарської справи татарською мовою».

На закінчення своїх заміток Гаспринський звертається до освіченої мусульманської молоді: «Брати, візьміться серйозно за справу народної освіти... Вивчитися самому — гідність, але передати незнаючому своє знання ще більша гідність і благо, свята справа».

Бувши правовірним мусульманином, Гаспринський висуває на перший план проблему створення реформованої спільноти наро-

дів, які сповідували іслам. Дієвою відповіддю на питання, що хвилювали просвітителя, стає джадидистська (від «усул-йджадид» — «новий метод») реформа, яка завдяки Гаспринському з часом набула поширення серед мусульман Росії.

Основні напрямки джадидизму являли собою велику програму реформ, які перебували в площині стратегії освіти. Це — реформування освіти мусульман відповідно до передових європейських стандартів; створення єдиної тюркської літературної мови; посилення громадянської активності та покращення становища жінки-мусульманки; створення цивільних, філантропних товариств і, звичайно, зміцнення зв'язків між тюрко-мусульманськими народами Росії.

Додержуючись задекларованих ним шляхетним принципам, Гаспринський активно займається просвітницькою діяльністю...

У квітні 1883 року він розпочав видання в Бахчисараї газети «Терджиман» («Перекладач»), яка довго залишалася єдиною тюркською газетою в Росії. Газета, що зачіпала найзлободенніші теми життя людей, друкувалася кримськотатарською та російською мовами. Спочатку це був тижневик, а потім газета виходила і три рази на тиждень, і щодня. Вона проіснувала до самої смерті Гаспринського в 1914 році, а потім ще чотири роки виходила під редакторством його сина — Рефата. Крім того, він видавав щотижневу газету «Мілет» («Нація»), журнал для жінок «Алемнісван» («Світ жінок»), редактором якого була його дочка Шефіка Гаспринська. Він видавав журнал для дітей «Алемсубьян» («Світ дітей») кримськотатарською мовою, а також гумористичне видання «Ха-ха-ха!».

Гаспринський прагнув до об'єднання тюркських народів Росії на засадах загальнотюркської літературної мови. Вважаючи мову основою загальнотюркської солідарності, він насамперед намагався здійснити мовну реформу. «Єдність у мові» не могла скластися сама собою, бо мови тюркських народів при всій їх типологічній подібності та спільності лексики все ж значно різнилися. Вироблення своєрідного тюркського есперанто на основі модернізованої версії кримськотатарської мови було важливим кроком на шляху до загальнотюркського зближення.

Ще однією важливою сферою, що потребувала, на думку Гаспринського, рішучого реформування, була система освіти. Гаспринський розробив «новий метод» шкільної освіти. Головною перевагою цього методу, вперше випробуваного ним 1884 року в бахчисарайській школі, стало осмислене освоєння навчальних пред-

метів (замість механічного заучування напам'ять малозрозумілих текстів), активне використання в системі навчання рідних мов (що не усувало вивчення арабської, російської та європейських іноземних мов). Завдяки новій школі в перші півтора десятиліття ХХ століття зароджується нова генерація кримськотатарських інтелектуалів, по-європейськи освічених, але які не втратили мусульманської ідентичності.

20-річний ювілей «Терджимана» в 1903 році перетворився на загальнонаціональний форум, який закріпив за Гаспринським статус «батька нації російських мусульман». Реалізацією ідей тюрко-ісламської солідарності стали перші мусульманські з'їзди.

У 1905 році Ісмаїл Гаспринський був обраний головою 1-го з'їзду мусульман Росії. З'їзд дав початок організаційному об'єднанню російських мусульман. Проведений 13–23 січня 1906 року в Петербурзі 2-й мусульманський з'їзд, на якому головував Гаспринський, ухвалив рішення про створення Союзу мусульман Росії. Третій з'їзд, що зібрався поблизу Нижнього Новгорода 16–20 серпня 1906 року, ухвалив рішення про перетворення Союзу мусульман в політичну партію, програма якої базувалася на ідеології пантюркізму.

Важливо зауважити, що всі ці заходи аж ніяк не припускали протиставлення, умовно кажучи, російсько-християнській частині населення, а були спрямовані на співпрацю з російським народом і урядом. Утім діяльність Гаспринського і його соратників все одно викликала значну підозру влади.

Як зазначає дослідник Дмитро Арапов, міністерство внутрішніх справ розглядало Гаспринського як головну фігуру в справі пропаганди ісламізму в Росії. Однак чарівність його особистості була така, що ідеї, втілювані ним, мимоволі знаходили співчуття навіть у людей, яких важко було запідозрити в особливих симпатіях до нього. Збереглося дипломатичне донесення, спрямоване в 1908 році генеральним консулом Росії в Єгипті Олексієм Смирновим міністрові закордонних справ Росії — Гаспринський приїжджав до Каїра з лекціями і виступами про намір скликати міжнародний з'їзд мусульман: «Днями відвідав мене Ізмаїл-бей Гаспринський... У колі тутешніх мусульман Ізмаїл-бей користується великою повагою; майже всі місцеві газети присвятили його приїздові сюди і його діяльності вельми співчутливі статті. Мені вперше довелося зустрітися з Гаспринським: начитаний, чуйний і всім цікавиться, попри свій вік, цей кримський татарин справляє враження людини щирої і переконаної. Звичайно,

малоймовірно, щоб затіяний ним з'їзд цілком здійснив його мріяння, але в усякому разі спроби Ізмаїл-бея підняти моральний рівень своїх одновірців, і особливо в тій формі, як вона і робиться, викликає мимовільне співчуття»...

Гаспринський відомий як талановитий письменник. Він створив багато прекрасних художніх творів. Його романи та повісті «Молла Аббас», «Арслан-к'из», «Сто років потому» були опубліковані в газеті «Терджиман».

На щастя, сьогодні багатогранна спадщина Ісмаїла Гаспринського після багатьох років забуття стає доступною широкій громадськості.

Його праці потребують нового осмислення сучасною генерацією кримських татар. І як ніколи актуально звучить сьогодні його знаменитий девіз «Тільда, фікірде, іште бірлік» — «Єдність у мові, вірі і справах».

Крим. Реалії. — 2015. — 21 березня

Дерев'яний паркан відділяв чоловічий пляж від жіночого

«Оксамитових сезонів» у Криму років сто тому було два. Перший — навесні. Грошовиті виїжджали на Великдень після зими дихнути південним повітрям. Цей період тривав близько місяця.

Із кінця травня до середини серпня Крим порожнів. У цей спекотний час півострів відвідували хіба що люди з невисокими статками — дрібні чиновники, студенти, курсистки та гімназисти-екскурсанти зі своїми викладачами. Місцеве населення не вважало літні місяці «сезоном» і здавало житло за зимовими цінами.

У цей час кімната для сім'ї коштувала 20–25 коп. за добу. Навіть київський чорнороб заробляв такі гроші протягом 2 год. Слюсар — за 1 год, тесля — за 40 хв, чиновник київської мерії — за півгодини, а майстер на заводі Гретера і Криванека (нинішній «Більшовик») — за 20 хв. Життя починало вирувати в другій половині серпня. Пік наставав у вересні й тривав до кінця жовтня. З усієї імперії зліталися до Криму великі чиновники, підприємці, банкіри, цукропромисловці, відомі артисти — усі, хто мав тугий гаманець. Приїжджали не так купатися й засмагати, як розважатися. Ціни в готелях, рестораціях і крамницях зашкалювали. За цей час кримчани заробляли гроші, яких їм вистачало до початку наступного сезону.

«Оксамитовим», або «бархатним», сезон називався не тому, що приїжджі дефілювали набережною в оксамитовому вбранні. Просто в цей час півострів заповняли аристократи, прізвища яких внесені до «Бархатних книг» — офіційних реєстрів російського дворянства.

Курортники зазвичай їхали поїздом до Севастополя, а звідти роз'їжджалися Південним берегом. Так було зручніше, бо сучасної траси з Сімферополя до Ялти ще не існувало.

Квиток із Києва до Севастополя у вагоні першого класу коштував 22 руб. 50 коп. За ці гроші можна було купити швацьку машинку «Zinger». За проїзд у вагоні другого класу платили 13 руб. 50 коп. Біднувата публіка, яка їхала влітку на спеку, задовольнялася ваго-

Поштівка "Крим. Алупка.
Пляж у купальні".
На фото — пансіонат
Миколи Александрова-Дольника.
1912–1913.
Джерело: приватні збори.

нами третього класу. За квиток у ньому віддавали 9 руб., за які можна було придбати на базарі півтори сотні оселедців.

У серпні охочих їхати «к морю» ставало більше, ніж місць у вагонах. «Першим важким випробуванням для тих, що їдуть, є отримання квитка на проїзд, — описував ситуацію в залізничних касах 1906 року російський мандрівник Григорій Москвич. — Попередній запис, чергування годинами в довгому хвості коло каси в задушливій кімнаті, метушня й рейвах — це перше потрясіння для тих, хто бажає їхати».

Від севастопольського вокзалу до Ялти за 12-годинне трясіння в незручному омнібусі, який повільно тягнули кілька шквал, брали 6 руб. Швидше їхала поштова бричка, у яку була впряжена двійка коней, але то коштувало 8 руб. Візник фаєтону з трійкою коней погоджувався везти за 20 руб., а власник ландо з четвіркою коней — за 30. Трохи зменшила плату поява 1907-го автомобілів: місце — 10 руб., оренда всієї машини — 40–60.

Надвечір утомлені подорожні виходили з омнібуса чи автівки на кінно-поштової станції — в Ялті або іншому кримському курорті. Куди податися на ночівлю? Квартирними маклерами виступали візники. Вони мали домовленості з готелями й везли пасажирів туди. За кожного клієнта діставали винагороду.

Готельні ціни підскакували в 4–5 разів. Якщо зазвичай номер коштував у середньому 75 коп. за добу, то в сезон 3–5 руб. Фешенебельні заклади з вартістю помешкань 2–3 руб. правили по 8–10. Тому люди середнього достатку поселялися в готелі лише на кілька днів, а тим часом підшукували недорогі квартири.

Біля кожного готелю юрбилися комісіонери та пропонували «зручні недорогі мешкання». Чимало господарів здавали кімнату для сім'ї за 25–50 руб. на місяць. Комісіонер здирав за свої послуги 25 % із власника житла і стільки ж — із клієнта. Курортники хар-

чувалися здебільшого в ресторанах. За сніданок із двох страв платили 75 коп., за обід із чотирьох страв — 1 руб., ну а вартість вечері залежала від тривалості й масштабу гульби.

Найпопулярніші розваги відпочивальників удень — прогулянки набережною, купання в морі й екскурсії в гори під наглядом інструктора з гірського клубу.

«Купание, — застерігав путівник, — не лишено недостатков, из которых главный тот, что вода у купален нередко бывает загрязнена отбросами с судов, стоящих в ялтинской бухте». Мінусом Ялти був і кам'янистий берег. Найкращим місцем для купання вважалася Євпаторія — піщаний пляж, чиста вода. Та й ціни нижчі.

Пляжі були розділені. Високі дерев'яні паркани відділяли чоловічу територію від жіночої. А в Коктебелі узбережжя поділили на три частини — для купання чоловіків, жінок і коней. В Алупці, де пляж великий, оголосили, що зранку він чоловічий, ополудні — жіночий.

Купання в морі коштувало 25 коп. Таку ціну встановили власники приватних купалень. Були й безплатні міські купальні. Про одну з них княгиня Горчакова згадувала: «Східці слизькі, містки від берега до купальні ледь тримаються і танцюють під вами, видаючи при цьому лиховісний тріск. І нерідко траплялося, що ті, які купалися, падали й дуже забивалися».

Були також пляжі без купалень. Курортники заходили в воду просто з берега. В Алушті цілі натовпи татарських чоловіків — а Південний берег до 1944-го заселяли переважно кримські татари — збиралися на пляжі й роздивлялися купальниць. Бо ніколи в житті не бачили настільки оголених чужих жінок. Ті ніяковіли й, бувало, довго не наважувалися вийти з моря. А місцеві підлітки перепливали з чоловічої частини на жіночу й під водою хапали купальниць за ноги.

Вечірні розваги курортників — катання на яхтах і човнах, відвідування балів, гра в більярд або карти, заглядання в чарку. Пили переважно місцеві вина. Пляшка бордо коштувала 65 коп., каберне і токаю — 90 коп., мадери — 1 руб. 20 коп. Найдорожчим був мускат — 1 руб. 50 коп. Власниця курорту Суук-Су Соловійова спробувала відкрити перше в Криму казино. Навіть збудувала приміщення. Але отримала відмову з поліції через «безнравственность» розваги.

Секс-туризм у Криму започаткували багатійки, які приїжджали на відпочинок без чоловіків, зайнятих на роботі. Біля готелів щоранку збиралися місцеві провідники-татари — красиві парубки в екзотичному східному одязі. Вони пропонували курортницям сісти на

коней та оглянути найближчі околиці. Ті спочатку відмовлялися, тоді погоджувалися на колективну прогулянку. Згодом переходили до «індивідуальних турів» — удвох із провідником.

Курортниці щедро оплачували кінні екскурсії з домішкою сексу. Приміром, одна купчиха з Рязані збудувала коханцеві-татариніві будинок. А заможна вдовиця запросила провідника до себе в Москву. Запропонувала оклад 6 тис. руб. на рік плюс харчування й житло. Той погодився. Чинownik середньої ланки заробляв такі гроші упродовж п'яти років.

Лікуватися в Криму їздили до Сак — невеликого села за 19 км від Євпаторії, посеред випаленого сонцем степу. Там були поклади цілющих грязей. Ними лікували ревматизм, туберкульоз кісток, застарілий сифіліс, жіночі хвороби.

Лікувальні процедури з проживанням у готелі, розташованому на території лікарні, коштували 165 руб. на місяць. Готель мав 50 номерів і вважався комфортним. Але в 56-річній княжни Олени Горчакової, яка зупинялася в ньому 1880-го, залишилися неприємні спогади: «Наглядач закладу відчинив двері до якоїсь конури, сирої та просякнутої всіма можливими запахами. Він завів мене до цієї жахливої кімнати з одним вікном, із двома ліжками, маленьким столом і за перегородкою брудним коником, замість гардероба чи комоду».

Якщо пацієнт поселявся в лікарняній палаті на чотири — вісім ліжок, він платив 90 руб. за місяць. Для порівняння: курс «електроводолечення» в київському санаторії у Святошині коштував 30–50 руб. — за тиждень.

Лікувальні процедури спочатку брали в каютах на березі солоного Сакського озера, а згодом — у спеціальному приміщенні лікарні. «Процес замурування, чи закопування в грязь, дуже неприємний, — ділилася враженнями Горчакова. — Після того, як ви роздягнулися в кімнатці, пов'яжете голову мокрим рушником, накидаєте на себе парусиновий плащ, взуваєте солом'яні туфлі, дуже подібні до постолів, і відправляєтеся на майданчик. Тут вас двоє жінок беруть під руки й повільно кладуть на спину, цілком прямо й руки по швах. Під голову підсовують низеньку дерев'яну лавочку й одночасно з обох боків покривають вас шарами грязі, змазуючи її руками так, щоб ніде не було тріщини і щоб вона мала вигляд гладкої поверхні».

Грязю покривали на 20 хв. Лежати потрібно було нерухомо. Далі двоє фельдшерів у жіночому відділенні або двоє фельдшерів у

чоловічому швидко знімали руками грязь, піднімали людину, загортали в плащ і вели до сусідньої кімнати. Там обмивали теплою водою. Після цього належало якнайтепліше вдягтися, йти до готелю чи лікарняної палати. І потіти, попиваючи теплий чай із малиною. За годину, якщо надворі нема вітру, рекомендували вийти подихати свіжим повітрям.

41 000 процедур для понад 5 тис. людей відпускали на грязях у Саках за сезон, що тривав із 15 травня до 14 вересня, станом на 1910 рік.

Меню «пансіонера з обмеженими засобами», Сакська грязелікарня, кінець XIX ст.:

7.00 — чай із хлібом і чотирма шматочками цукру

9.00 — сніданок з однієї страви — приміром, битки, антрекот, омлет, яйця, котлети, кабачки тощо

Під час потіння — чай без хліба з трьома шматочками цукру

14.00 — обід із двох страв — борщ або суп, щось м'ясне

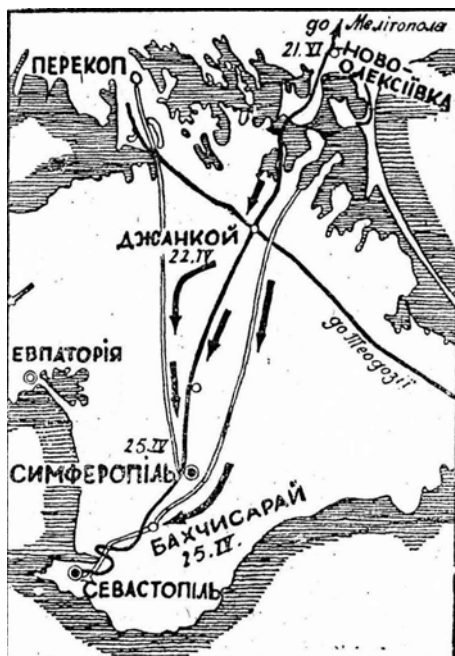
18.00 — чай із булкою та чотирма шматочками цукру

21.00 — вечеря з однієї страви.

«Я заможна, вдруге заміжня. Чоловік мій — сановна особа, але дуже ветхий і древній. Я шукала втіхи в товаристві, що мене оточує, але щоразу переконувалася, що кохають мене не як жінку, а як джерело прибутків. Щасливий випадок привів мене до Ялти, і провідник Ахметка мимоволі мене переконав у тому, що утішники півдня — люди серця, а утішники півночі — люди грубого розрахунку. Північні вимагали грошей, а Магомети й Сулеймани щоразу від них відмовлялися, і мені доводилося впрошувати їх узяти. Вірити їм, звісно, було б наївно, але це казали вони завжди так ніжно, що мимоволі хотілося вірити їхнім словам», – з анонімного листа курортниці про враження від секс-туризму в Криму, надрукований у москвській газеті «Новое время» 12 листопада 1901 року.

Країна. — 2010. — 2 вересня

Розділ 3.
У вихорі революції
1917–1920 рр.

Після Лютневої революції 1917-го, що перетворила Росію з імперії на республіку, губернатора Таврії змінив комісар Тимчасового уряду, на тому зміни й завершилися. Найцікавіше сталося після більшовицького перевороту в листопаді. У Києві постала Українська Народна Республіка, що претендувала на Таврію без Криму. Її вимогам протистояла Рада народних представників (РНП) — колегіального ліберального органу управління півострова. В Бахчисараї в грудні зібрався Перший курултай кримських татар, що оголосив Кримську народну республіку (КНР) на чолі із національним лідером Номаном Челебіджіханом. В Севастополі постав військово-революційний комітет Чорноморського флоту, який марив всесвітньою революцією та зневажав інші центри влади.

Об'єднаний штаб РНП і КНР мав у кілька разів менше сил, ніж чорноморці, тому в січні 1918 року після короткої війни більшовики заволоділи півостровом. Кримом прокотилася хвиля нестримного кривавого червоного терору. У квітні українські війська під командуванням полковника Петра Болбочана прорвалися через Чонгар, зайняли півострів. 29 квітня кораблі Чорноморського флоту підняли синьо-жовті прапори. Але німецьке командування наполягло, щоб українські війська вийшли з Криму. Наприкінці року Німеччина зазнала поразки у Першій світовій війні, і її армія залишила півострів. На її місце прийшли англо-французькі війська.

1919 року Кримом володіли з перемінним успіхом «червоні» та «білі», а 1920-го тут закріпився барон Петро Врангель. Зрештою перемога Червоної армії над ним у листопаді того року призвела до ще більшої хвилі червоного терору.

Ant Etkenmen (Я Поклявся): Номан Челебіджіхан

«Шановні делегати!

Після півтора століття російського пригноблення наша політична історія сьогодні починається знову. Кримський Меджліс зібрався сьогодні в цій великій залі для оновлення татарських національних традицій, що були зруйновані російською тиранією.

Сьогодні татарська нація народжується знову. Глибокі рани, завдані татарському суспільному життю російським абсолютизмом, пригнобленням і тиранією до ХХ століття, продовжують кровоточити.

Під священним прапором революції, яка почалася 27 лютого 1917 року, щоб дати рівність людям, нове життя народам, а Росії — справедливість, вся [наша] нація декларує право на самоврядування».

Так 10 грудня (28 листопада за старим стилем) 1917 року розпочав свою промову перед делегатами першого Курултаю кримських татар відомий громадський діяч, поет та перший муфтії мусульман Криму і Східної Європи 33-річний Номан Челебіджіхан. Беззаперечний лідер кримців, автор тексту їх національного гімну, він водночас був першою жертвою червоного терору такого рангу, а після смерті — знеславлений ворогами і забутий сусідами. По багатьох роках його ім'я повертається до нас, щоб бути вписаним в славу історію народів Криму та боротьби кримських татар за державу і демократію.

Втаємничене дитинство

Народився майбутній кримськотатарський лідер 1885 року (точна дата невідома) в селі Біюк-Сунак поблизу Джанкоя. Його мала батьківщина розділила долю багатьох своїх сусідів у Степовому Криму: у вересні 1944 року в спустіле після депортації село заїхали нові мешканці, неначе на сміх 18 травня 1948 року історичну назву

змінили на сумнівні Чирки, а протягом 1970-х років село знелюдніло і зникло з мапи. Ймовірно, відомості про дитинство Челебіджіхана втрачені назавжди.

В селі була своя мечеть, при ній, зрозуміло, імам — небідний землевласник Ібраїм Челебі — і саме в нього народився хлопчик Номан. Мати також походила з гарного роду — Джиганшаха Челебі (але вони з чоловіком не були родичі: «челебі» від початку — це титул, що надавався людям освіченим та авторитетним, допоки не став частиною імені). До речі, така ситуація призвела до курйозу — в російських імперських документах Номан Челебіджіхан офіційно іменувався Челебі Челебієвим.

Завдяки інтелігентному походженню Челебіджіхан не мав проблем із навчанням: спочатку у місцевій школі, потім — в медресе села Акчори (Василівки, нині також не існує), потім — в середній школі Сімферополя і зрештою — в Зинджерли-медресе — найстаршому навчальному закладі в Криму і єдиному вцілілому в радянську добу.

Революція 1905 року в Російській імперії справила на хлопця неабияке враження. Ще до того, зачитуючись першою кримськотатарською газетою «Терджиман» («Перекладач»), Номан вбачав головну причину всіх бід свого народу в неосвіченості. Після революційного зриву, добре відчутного в Криму, він зрозумів, що без розгалуженого та масштабного політичного руху на покращення становища кримських татар сподіватися марно. Ліво-демократична орієнтація, набута Челебіджіханом в юності, нікуди не зникла і потім.

Його університети

Але залишитися на півострові вчорашній студент не зміг — батько збанкрутував. У 1906 році Номан за допомогою братів батька — Абдулаліма та Абу-Бекіра — переїхав до Стамбула, де два роки прожив в районі Атбазар, навчаючись в школах Мерджан та Вефа Лісесі.

З 1908 по 1912 рік молодий Челебіджіхан студіював на юридичному факультеті Стамбульського університету. В цей час він мешкав в районі Карагумрюк, знімаючи кімнату разом з кількома товаришами з Криму.

Шевкі Бекторе, кримськотатарський поет і громадський діяч, згадував пізніше:

«Я з ним особисто познайомився у 1908 році... Відразу було помітно, як сильно він виділявся на тлі своїх товаришів своєю перева-

гою. Він охайно одягався, любив порядок. Був високоморальний і економний. Не палив і не пив спиртне. Не витрачав час даремно, багато читав і багато працював.

Челебіджіхан був трохи вище від середнього зросту, стрункий і здорової статури... Йдучи, він трохи нахилив голову, не дивився по сторонах, і поводився дуже серйозно. У манері одягатися він володів просто ідеальним смаком.

І хоча вже минуло понад півстоліття відтоді, він встає у мене перед очима, немов я його бачив вчора: завжди чисте, густе і синяво-чорне волосся, підстрижене на рівні потилиці, зрощені брови, густі вуса, розумні, темно-каштанового кольору, палкі очі, що вселяють віру в себе, — таким був цей чоловік.

Він носив модний тоді серед учнівської молоді піджак, покрою типу редингот, з чорної вовняної тканини, жилет, з кишенею для годинника, і дуже модні чорні штани в білу смужку. Замість сорочки він носив накрохмалену манишку зі стоячим білим коміром та манжетами, а на шії він зав'язував з особливим смаком велику краватку у вигляді метелика з чорного шовку з галунами, 20 сантиметрів завширшки. Ця оригінальна краватка привертала увагу оточення. Зацікавлені ним кримські дівчата жартували: «дме вітерець, а метелик, як вітрило...».

Челебіджіхан завжди, коли перебував у Стамбулі, носив червону феску, а приїхавши до Криму, одягав чорну каракулеву кримсько-татарську шапку...

Для ведення пристойного способу життя йому доводилося витратити і свої розумові сили, і здоров'я, і час, і гроші. Ця людина була дуже серйозна, надійна, заслуговувала довіри в житті, терпляче зносячи труднощі, щедра, працьовита, терпляча, привітна, володіла глибоким і широким кругозором, не терпіла фальші, і ніколи не виявляла її щодо інших».

Дружина Шевкі, Гаміде, також залишила спогади про нашого героя: «Мені було шістнадцять років, коли я вперше побачила Номана Челебіджіхана в Карагумрюці... Я пам'ятаю, як ніби це було вчора, коли я вперше побачила його, що проходив повз будинок нашого родича. Фізично він був середнього зросту і атлетичної статури, темне волосся з невеликими вусами. Він завжди ходив потужними кроками, завжди виглядав серйозним і носив величезну краватку... Він і його друзі жили в двоповерховому будинку в Карагумрюці (вони жили на другому поверсі, на першому поверсі був продуктовий

магазин)... Тому я звикла бачити його принаймні 7–8 разів на тиждень. На відміну від своїх друзів, він волів ходити на самоті».

Роком пізніше разом із товаришами Джафером Сейдаметом і Абібуллою Одабашем Номан заснував кілька студентських організацій: «Асоціацію молодих татарських письменників», в якій з'явилися його перші літературні твори, «Товариство кримськотатарської учнівської молоді» та підпільну «Vatan» («Батьківщина»). Члени останньої організації, створеної під впливом молодотурецького руху, поклялися працювати на благо Криму і виведення його на шлях свободи, а поки друкували історичні та політичні статті, поширюючи їх серед численної кримськотатарської діаспори.

Цілком ймовірно, що за «соціалістичну» пропаганду під час Молодотурецької революції 1908 року Номан був ненадовго ув'язнений.

Після завершення навчання у Стамбулі Челебіджіхан повернувся до Криму, але здобута турецька освіта не могла забезпечити молодій людині працевлаштування вдома. Якийсь час у 1912 році він провів в Бахчисараї, мешкаючи в будинку легендарного кримськотатарського просвітника Ізмаїла Гаспринського, того самого, що заснував «Терждиман», граючи у виставах місцевого театру та беручи участь в роботі Товариства милосердя. Промова Челебіджіхана на відкритті Товариства так вразила присутніх, що один з них, Ізмаїл-Ага Дервіш, відразу ж пожертвував свій гостьовий будинок та кав'ярню при ньому на потреби Товариства.

З 1913 року Номану довелося опановувати вже російське право на юридичному факультеті Санкт-Петербурзького Психоневрологічного інституту, що нині носить ім'я його славетного засновника — Володимира Бехтерева.

Навчання в російській столиці було найважчим періодом в дореволюційному житті Номана Челебіджіхана. Не маючи підтримки з дому, він змушений був каторжно працювати, зокрема мостити камінням вулиці, а від тієї роботи часто хворів. Роки навчання в Петербурзі збіглися із Першою світовою війною, і це також не надто сприяло реалізації задумів вже тридцятирічного кримця.

Іноді сумні обставини змушували Челебіджіхана ненадовго повертатися додому — так, у 1914 році він був присутній у Бахчисараї на похованні Гаспринського, і знову його промова про вплив просвітника на тюркську культуру захопила слухачів.

Між коханням та необхідністю

Трохи апокрифічною виглядає історія одруження Челебіджіхана. В найкращих романтичних традиціях він кохав невідому нам дівчину, але не міг зв'язати її долю із своєю через злидні. Натомість друзі наполегливо рекомендували йому одружитись на доньці євпаторійського багатія Сеїта Абді Аджи — єдиній дівчині у батьків. Такий шлюб автоматично завершував добу нужденності в житті Номана, але саме це і було причиною його вагань. Челебіджіхан не хотів, щоб його вибір визначався грошима.

Але бажання зосередитися на навчанні та служінні власному роду переважили, і врешті-решт наш герой приїхав до Євпаторії, освідчився, одружився та повернувся до Петербурга вже не бідним студентом, а заможним міщанином. Це було тим важливіше, що імперія під тиском війни розвалювалася, а в столиці виявився дефіцит продовольства.

Але насолодитися сімейним життям Номану не судилося. В грудні 1916 — січні 1917 року російські війська були змушені прийти на допомогу Румунії, чия армію вщент розбили австро-німецькі війська. Утворився Румунський фронт і Челебіджіхан як доброволець-однорічник (рос. «вольноопределяющийся») відбудув туди. Втім гризти солдатський хліб йому довго не довелося — на початку березня російське самодержавство впало, тож Номан поспішив додому, щоб взяти безпосередню участь в омріяному кримському відродженні.

Народний лідер та муфтії-новатор

2 квітня (20 березня за старим стилем, звідси — і часта плутанина в датах) 1917 року на сімферопольський вокзал прибув поїзд, що привіз з фронту Номана Челебіджіхана та його друга Сейдамета, однокашника у Стамбулі, а в останній рік — ще й прапорщика російської імперської армії.

За п'ять днів у кримській столиці відкрилося загальне зібрання кримськотатарських делегатів (до двох тисяч осіб), на якому був обраний «тимчасовий Кримсько-мусульманський виконавчий комітет», широко відомий як Мусвиконком. На чолі цього органу кримськотатарського самоврядування, що нараховував 48 осіб і пізніше був легітимізований Тимчасовим урядом, став Челебіджіхан. Майже 80 % членів Мусвиконкому були різного роду соціалістами, тож здебільшого вони підтримували революційні перетворення свого лідера.

*Фото учасників Першого курултаю кримських татар в Ханському палаці в Бахчисарайі. Дев'ятий зліва в першому ряду Номан Челебіджіхан. Грудень 1917.
Джерело: Енциклопедія сучасної України.*

З 18 квітня всіма справами кримських татар опікувався Мусвиконком. Найголовнішими завданнями, що їх для себе визначив тепер уже офіційний лідер кримців, були підготування виборів до Установчих зборів в Криму, духовна та освітня реформи. Завдяки Челебіджіхану в Сімферополі були відкриті жіноча гімназія та технікум, на базі Зинджирли-медресе утворився Педагогічний інститут, короткострокові курси підвищення кваліфікації та обов'язкові іспити охопили всіх учителів-кримців. Почали виходити кілька кримськотатарських газет.

Тоді ж Номана Челебіджіхан вперше в історії прямим демократичним голосуванням обирають на посаду голови Духовного управління — муфтієм мусульман Криму, України, Литви, Польщі та західної частини Росії.

Серед інших новацій Челебіджіхан позбавив чадри кримськотатарських жінок, що, зрозуміло, викликало спротив консервативних кіл. Боротьба проти модерного муфтія та його «безбожництва» тривала рівно чотири місяці. 24 липня лідер «старого» духівництва та аристократії Ібраїм-ефенді Тарпі був вилучений з лав Мусвиконкому. Спробу реакціонерів на початку вересня створити паралельний центр впливу — Союз улемів (вчених мусульман) — зірвала ліберально налаштована молодь. Не бажаючи залежати від прихильників інших політичних орієнтацій, Номан Челебіджіхан влітку 1917 року почав створення власної організації — «Міллі Фірка» (Народна партія), на чолі якої стали він сам та Сейдамет. У жовтні на Всекримському татарському делегатському з'їзді програма партії була затверджена — почався процес розбудови місцевих структур і перетворення «Міллі Фірки» на впливову силу в Криму.

За прикладом українізації полків імперської армії, Челебіджіхан і сам загорівся ідеєю створення кримськотатарських військових фор-

мувань. В травні — червні 1917 року він звертався до військового міністра та навіть відправив делегацію до Петрограда із проханням перевести до Криму запасні частини Кримського кінного полку, але отримав відмову. Тоді Челебіджіхан почав самостійно зводити солдат-кримських татар, що залишалися на півострові, під одне командування. Так постав 1-й кримськотатарський батальйон.

Арешт та звільнення

В липні 1917 року в батальйоні почалися заворушення, викликані бажанням командування ввести його до складу маршового полку і відправити на фронт.

Бійці, натомість, прагнули залишитися і охороняти домівки в умовах революційного неспокою.

В середині місяця Сімферопольська рада солдатських депутатів звинуватила Номана в підбурюванні солдат, а частина кримців-традиціоналістів написала на нього донос в контррозвідку, закинувши Челебіджіхану зв'язки із Туреччиною.

В результаті чи то 5, чи то 9 серпня (23 або 27 липня за старим стилем) за Челебіджіханом прийшли. Ось які він сам згадував подій того дня:

«Це було близько 4:00 ранку. А що я був зайнятий написанням, то дверний дзвінок продовжував дзвонити протягом майже десяти хвилин. Слуги були хворі, тому я пішов до дверей і запитав:

— Хто там?

— Це голова міліції, я хочу побачити Челебієва! — сказав він.

— Дайте Челебієву подумати про це! — сказав я, і почав обдумувати ситуацію. Якщо я не відчинив би дверей, вони б чекали до ранку, а потім приступили до вибивання старих дверей та вікна. Я дійсно не заперечував, якщо б кулі попали у мене, але існувала ймовірність, що вони могли влучити у невинних слуг. Та обставина спонукала відчинити двері. Я пояснив це слугам, які потім підійшли, і вийшов до міліції. Їх було дванадцятьоро, начальник міліції і різні чоловіки. Вони повідомили мене, що вони тут, щоб заарештувати мене. З документів випливало, здається, що вони були з «Контррозвідувального бюро» і мали право заарештувати будь-кого, зокрема прем'єр-міністра. Я не погодився з ними і сказав:

— Я муфтії (Криму), і це моя резиденція. Без дозволу міністра внутрішніх справ ніхто не має права мене заарештувати. Якщо хто намагатиметься заарештувати мене, я готовий зробити все, що від

мене залежить, щоб протистояти цьому арешту. Я рішуче протестую і продовжуватиму протестувати проти цього. Я знаю, що ви з офіційного відомства Тимчасового уряду, але я не піду добровільно. Вам доведеться застосувати брутальну силу!..

Тоді озброєні багнетами чоловіки насильно вивели мене з дому. Я опротестував їхні дії, заявивши, що не вважаю себе в'язнем. Я повторив свою заяву в Ак'ярі (Севастополі). Вимагаючи від них визнати свій статус неув'язненого, я намагався довести, що Муфтіят не підвладний Контррозвідувальному бюро...».

Разом із Челебіджіханом був заарештований та відвезений до Севастополя і командир новоутвореного кримськотатарського батальйону — прапорщик Шабаров.

Відповіддю на дії влади став вибух незадоволення серед кримських татар: від гнівних телеграм з місць і безперервних нарад громадських організацій до зборів біля севастопольської в'язниці рішуче налаштованих солдат-кримців. Спонтелічена влада забороняє будь-які мітинги та зібрання до середини серпня.

Втім наступного дня Челебіджіхана та Шабарова відпустили, а контррозвідка визнала, що заарештувала обох безпідставно. В Севастополі та Сімферополі на муфтія чекали гарячі вітання — в один момент він зажив слави невинної жертви влади, що суттєво підвищило його авторитет серед населення півострова.

На шляху до держави

У другій половині вересня 1917 року в Києві проходив З'їзд народів, серед делегатів якого були і шість кримських татар на чолі з Номаном Челебіджіханом. Один з них, Амет Озенбашли, наголошував: «Нехай знають всі, що кримські татари не дозволять нікому встановити будь-яку гегемонію на Кримському півострові. І цього разу кримські татари вже не залишать свій край без захисту».

Після з'їзду, цілком вдовольнившись його резолюціями щодо майбутнього федеративного устрою Росії, кримськотатарські делегати в кулуарах обговорювали питання статусу Криму. В середині жовтня Челебіджіхан так описував цей процес.

«Пункт про форму врядування в нашій країні... вимагає такої форми врядування, при якій була б гарантована наша самостійність як нації, звичайно, за винятком питань зовнішньої політики та військового... Комітет наш знайшов такий устрій [автономний. — Авт.] в Україні цілком відповідним нашим інтересам.

Але перед нами постає нове питання: про кордони. Ми знайшли необхідним запитати у [Центральної] Ради: «Чи входить Кримський півострів в межі вашої територіальної автономії?»... Після десятиденного обговорення на цьому з'їзді народів, між іншим, була ухвалена резолюція про те, що Крим належить кримцям. На це я дивлюся як на наш тактичний успіх, з чим вони нас і привітали, заявивши: «Можете управляти Кримом так, як вам заманеться»».

Саме тоді, під впливом українського автономістського руху, делегати ухвалили рішення скликати Курултай для визначення майбутнього Криму.

Більшовицький переворот Челебіджіхан сприйняв насторожено, відокремлюючи в своїх промовах кримських партійців від петроградських, але зробити з комуністів своїх союзників йому не вдалося. Зрозумівши безперспективність курсу на автономію в складі демократичної Росії, Номан активно долучився до створення незалежної держави.

9 грудня (26 листопада за старим стилем), за місяць після падіння Тимчасового уряду, в ханському палаці в Бахчисараї відкрився перший в новітній історії Курултай кримських татар. Челебіджіхан був обраний до президії. Його промови задавали загальний тон кримським дискусіям. На початку статті одна з них вже була цитована, ось фрагмент із ще однієї:

«На Кримському півострові є різних кольорів і відтінків багато прекрасних троянд і квітів. Кожна з цих троянд і квітів має особливу свою красу і властивий їй приємний аромат. Завдання Курултаю зібрати всі ці чудові квіти в один букет. Татарський Курултай має на увазі не одних лише татар, його погляди звернені і до інших народностей, що протягом століть живуть з татарами дружнім братським життям... Татарський народ визнавав, визнає і завжди буде визнавати права кожної національності. Татарський Курултай нарівні з сподіваннями та ідеями татар буде шанувати також ідеї і сподівання інших народностей, що живуть з ними в Криму. Курултай буде запрошувати ці народності до спільної роботи і зусиль для досягнення спільних для всіх благ».

Курултай засідав 18 днів і зміг «ухвалити такі закони, яких... не посоромилися б і найбільш культурні народи Європи». В останній день роботи 26 (13) грудня була проголошена Кримська Народна Республіка, затверджена її Конституція та обрано Директорію — національний уряд. Головою уряду та директором юстиції Респу-

бліки став саме Челебіджіхан. «Президент Криму», як його називала тогочасна преса, в день обрання був одягнутий, як, зрештою, і завжди, в темно-синій костюм європейського крою та традиційну кримськотатарську чорну шапку.

Народна мрія та мрія особисто Номана про відродження кримської державності нарешті здійснилася, але довго проіснувати молодій демократії на півострові не судилося.

Мученицький вінець

29 (16) грудня в Севастополі утворюється тимчасовий Військово-революційний комітет — надзвичайний орган «червоної влади» в місті. В Криму відтоді формально існували три політичні центри: Рада Народних Представників, що залишилася з часів Тимчасового уряду, Директорія Кримської Народної Республіки та Військово-революційний комітет, реально ж встановилося двовладдя. Об'єднані в Кримський штаб сили РНП та Директорії під керівництвом Сейдамета протистояли Чорноморському флоту, якого направляв ВРК. Більшовики переважали своїх противників щонайменше у сім разів. Розуміючи це та будучи від природи противником насильства, Челебіджіхан розгубився. Він збирався провести в Криму вибори до Установчих зборів, які і визначили б майбутнє півострова, але доля вирішила інакше. Під тиском гарячих прихильників війни з червоними, посварившись із другом та соратником Сейдаметом, Номан 17 (4) січня 1918 року залишив свою посаду Голови Директорії, зберігши титул муфтія.

Більшовик (вже тоді опонент, але ще не ворог) Ізмаїл Фірдевс навідався до Челебіджіхана. «Я застав його в повному стані медитації, безвілля ... Я переконався, сказав він, що більшовики і рухи за Радянську владу представляють таку силу, яку ніякою зброєю не можна упокорити».

21–23 (8–10) січня за пропозицією Челебіджіхана Курултай зробив останню спробу розв'язати суперечку із більшовиками компромісом. Номан запропонував створити для врядування Кримом спеціальний орган, куди входили б по 10 представників від РНП, Курултаю та більшовиків, але було пізно. Протягом січня загони матросів і анархістів за підтримки місцевих робітників захопили більшість кримських міст, раз-у-раз перемагаючи загони Директорії.

26 (13) січня червоногвардійці захопили Сімферополь. Наступного дня був заарештований і Челебіджіхан. За «традицією» його пере-

везли до Севастополя, де тримали протягом місяця. Спочатку його посадили до загальної камери № 5, але вже через день перевели до окремої камери № 26. Там з Номаном мав приватну розмову Юрій Гавен — Голова севастопольського ревкому. Зміст її для нас назажди залишиться таємницею.

О другій ночі 23 лютого 1918 року група матросів увірвалася до в'язниці і почала вимагати видачі затриманих. Тюремний комісар телефоном отримав вказівку Севастопольської ради видавати всіх, хто зазначений в матроських списках. Серед першої п'ятірки був і Челебіджіхан.

«Їм зв'язали руки... Зав'язали матроси і робітник теслярські майстерні севастопольського порту. Їх повели... Ніхто з приречених не просив пощади у своїх катів... Дорогою до місця вбивства в Карантинній балці... вбивці катували своїх жертв... били прикладами і кулаками, Синицю кололи багнетами і били прикладами і злумилися над усіма. Їх розстріляли впритул і вже мертвих били прикладами і камінням по головах. З убитих зняли верхній одяг, черевики, персні, гаманці».

Розтерзане тіло муфтія разом із іншими закинули до автомобіля і відвезли до Графської пристані. Там вбитих повантажили на баржі, відвезли подалі від берега і, прив'язавши каміння, покидали в море. Лише небагатьом родичам пізніше вдалося відшукати останки тіл своїх близьких.

Так загинув відомий політик, великий реформатор і геніальний оратор Номан Челебіджіхан, а разом з ним під водами Чорного моря на довгі десятиліття була похована ідея демократії та республіканізму в Криму. У 1944 році жертвою комуністичного тоталітарного режиму ледь не впав і цілий кримськотатарський народ. Але як казав сам муфтії та поет, «вони можуть піддати вогню весь наш край і зруйнувати все наше майно, але їм не вдасться знищити віру кримців».

Крим. Реалії. — 2015. — 20 грудня

Джафер Сейдамет

«В Європу я відправився не з капелюхом, а з татарською шапкою на голові». Так згадувала роки своєї юності людина, що уособлювала цілу епоху в історії кримських татар — політик, громадський діяч, публіцист Джафер Сейдамет Киример.

Джафер Сейдамет народився 1889 року на Південному березі Криму, в красивому його куточку — селі Кизилташ, оточеному виноградниками і садами.

«Народ в селі був дружний. Велика була повага до старших... Міцною була прихильність до віри, звичаїв. Не тільки я, але і мій батько, і інші сільські старші не пригадують, щоб в нашому або в якомусь іншому сусідньому селі був скоєний якийсь злочин... Підняти на людину ножа в нашому краю вважалося ницістю і підлістю. Родини були найвищою мірою міцні, розлучення — надзвичайно рідкісні», — таким запам'ятався Кизилташ Сейдамету.

Сім'я була вельми заможна — крім садів і виноградників, батько Джафера розводив овець, в селі у нього був бакалійний магазин; пізніше він відкрив у Ялті склад з продажу борошна.

У п'ять років хлопчик вступив до школи. Потім якийсь час Джафер навчався в Сімферополі і в Алушті, потім була ще ціла низка шкіл... Однак рівень навчання в них не влаштовував батька Джафера — людини розумної і вельми прогресивної. Він відвіз сина до Туреччини. Тут Джафер вступив до школи в Шейхзадебаші. Почалося його самостійне життя ...

Під час навчання в Туреччині він познайомився зі своїми майбутніми однодумцями, у тому числі з Номаном Челебіджіханом. Тут же почалася громадська діяльність Джафера...

У 1911 році юнак пише роботу про пригноблення свого народу царським режимом. У тридцятисторінковій брошурі, опублікованій під псевдонімом Шехап Незіхі, стверджувалося, що для реформи духовного керування, зміцнення освіти і культури необхідні революція і падіння царизму. Автором брошури зацікавилися в росій-

ському посольстві — звернувшись до міністра закордонних справ з проханням його затримати і заарештувати. Щоб уникнути сумних наслідків, Джафер покинув Туреччину. Із Стамбула він відправився в Париж, і як напише про це він сам у книжці «Бази хатиралар» («Деякі спогади»): «Так сталося, що в Європу я відправився не з капелюхом, а з татарською шапкою на голові».

Він був прийнятий на факультет правознавства знаменитої Сорбонни. Вдень учився, після обіду займався в університетській бібліотеці, вечорами засиджувався в бібліотеці, а ночами у себе в кімнаті читав твори французької літератури.

Тут же, у Франції, Джафер Сейдамет познайомився з сучасними політичними течіями. Його симпатії визначалися його поглядами — він виступав за найрішучіші дії проти царського деспотизму і самодержавства. Майбутній непримиренний противник більшовизму в юності зазначав, що в програмі більшовиків йому імпонувало те, що в ній декларувалося право кожного народу на самовизначення і право на свій розсуд вийти зі складу Росії. Після приходу до влади більшовиків він зрозумів, як помилявся. Але сталося це трохи пізніше...

А незадовго до Першої світової війни друзі та однодумці — Джафер Сейдамет і Номан Челебіджіхан, тоді вже студент психоневрологічного інституту в Петербурзі — зустрілися в Стамбулі. Вони розповідали один одному «про пережите і передумане» — Челебіджіхан про труднощі життя в Петербурзі, Сейдамет — в Парижі.

«Ми чудово розуміли, що наш національний порятунок тільки в знаннях і науці, що нам потрібна не лише національна інтелігенція, але, більше навіть, науковці. Але де і як народові, який не має кваліфікованих учителів не лише вищої, а й середньої школи, позбавленому права навіть відкрити їх, готувати людей науки? Ми розуміли, що ту ж літературу або філософію на кожному розі належною мірою не вивчити, а на тривале навчання в культурних центрах здатні лише одиниці», – згадував пізніше Сейдамет.

До того часу друзі твердо вирішили «присвятити своє життя народові», хоча, зрозуміло, не здогадувалися, яке славне майбутнє уготовлене їм долею ...

Революція — ось у чому порятунок. У демократичній Росії проблеми розв'язуються природним шляхом, тут будуть визнані національні та культурні права народів, зміцніє їхнє економічне становище, їм не буде загрожувати ні русифікація, ні насильницький вихід з рідних земель. Якщо перемогу здобудуть революційні соціаліс-

Фото лідерів кримськотатарського національного руху.

Зліва направо: директор (міністр) фінансів Сеїтджеліль Хаттат; Голова Курултаю (національного парламенту) Асан Айвазов, Голова Директорії (уряду) Номан Челебіджіхан, директор військових і зовнішніх справ Джафер Сейдамет. Грудень 1917. Джерело: Енциклопедія сучасної України.

ти, тоді в Росії, облаштованої на основі союзу федеративних республік, буде визнане право автономії Криму. Так думали вони ...

25 березня 1917 року в Сімферополі пройшов Всекримський мусульманський курултай. Був обраний Тимчасовий Кримсько-Мусульманський виконавчий комітет, головою якого став Номан Челебіджіхан. Він же був обраний муфтієм — головою Таврійського магометанського духовного правління. Джафер Сейдамет очолив комісію з вакуфів (земель духовництва. — Ред.), які були вилучені з компетенції мулл.

Правління Мусульманського комітету на чолі з Челебіджіханом переходить до масштабної діяльності: створюються духо-

вне і земельне управління, газети, реформуються національні установи освіти.

1 жовтня 1917 року в Сімферополі відкрився другий з'їзд кримськотатарських громадських організацій, на якому зібралися близько 200 делегатів. «Наші прагнення зводяться до встановлення в Росії демократичної федеративної республіки, що гарантувала б нашу самостійність як нації, за винятком питань зовнішньої політики та військових», — зазначив Челебіджіхан у звіті про роботу Кримського мусульманського виконкому за півроку існування.

До Установчих зборів були обрані члени комітету Джафер Сейдамет і Амет Озенбашли. Говорячи про свого друга і однодумця, Челебіджіхан зазначив, що для кримських татар Джафер Сейдамет — «світоч, який повинен осяяти наше суспільно-політичне життя променями тих ідей, які він привіз нам з колиски громадянськості, вільної Франції».

У своєму виступі Сейдамет, цитуючи Шарля Монтеск'є і Огюста Мірабо, зауважив, що «чомусь досі... права національностей залишаються несуттєвими. Російська республіка проголосила свободу і право особистості, але обійшла увагою права народів».

26 листопада 1917 року відкрився I Курултай кримськотатарського народу. У грудні 1917-го на Курултаї була ухвалена конституція. У ній говорилося про загальне виборче право, скасування звань і станових привілеїв, про рівноправність чоловіків і жінок, про порядок скликання парламенту і обрання національного уряду. Конституція була досить прогресивна і справді демократична. Челебіджіхан був обраний головою національного уряду і головою управління юстиції, Джафер Сейдамет обійняв пости військового міністра і міністра закордонних справ.

Однак у перших числах січня 1918 року більшовики висунули Курултаю ультиматум, переговори пройшли безуспішно. У результаті кровопролитних боїв більшовики розігнали Курултай. З 22 по 24 лютого у севастопольській в'язниці розстріляли близько 600 чоловік, у тому числі муфтія Криму Номана Челебіджіхана...

Джафер Сейдамет втратив свого близького соратника і друга, а Челебіджіхан знайшов вічну славу і любов свого народу...

У квітні 1918 року в Крим вторглися німці. Вже 21 квітня утворено Тимчасове бюро Курултаю, а 10 травня 1918 відбулося його перше засідання.

На засіданні 19 травня був затверджений документ, згідно з яким кримськотатарський парламент повинен бути поповнений представниками інших народів. Курултай оголосив себе тимчасовим кримським парламентом з ініціативою формування уряду. Прем'єр-міністром був обраний Джафер Сейдамет, але йому так і не вдалося сформувати уряд, водночас німецький уряд вирішив зробити ставку на генерала Сулькевича. Наприкінці червня 1918 року він сформував Кримський крайовий уряд, який проіснував до 15 листопада 1918 року.

Джафер Сейдамет не плекав ілюзій щодо природи більшовицького режиму. На відміну від багатьох своїх співвітчизників, він не вірив у співпрацю з більшовиками і емігрував за кордон. Як показали подальші події, в цьому він виявився безумовно правий — у 1920–1930-х роках були знищені його соратники у боротьбі за національне відродження, у 1944 році спроба знищення була зроблена і стосовно його народу, повністю депортованого з історичної батьківщини.

Еміграція врятувала його від неминучої загибелі. Джафер Сейдамет Киример помер своєю смертю 3 квітня 1960 року в Туреччині, переживши своїх найближчих соратників, але так і не дочекавшись повернення свого народу на історичну батьківщину до Криму...

Крим. Реалії. — 2015. — 16 листопада

Український флот і кримське питання у 1917–1918 роках

На побудованому переважно на миколаївських та херсонських верф'ях царському Чорноморському флоті служило чимало українців: адміралів, офіцерів та матросів. Нарешті, в 1917–1918-му частина флоту була українізована й визнавала зверхність Центральної Ради. Саме про це й ітиметься.

Український Севастополь зразка 1917 року

Український національний рух сколихнув військові частини Криму відразу після Лютневої революції в Росії. Уже в березні 1917-го постала Севастопольська українська чорноморська громада на чолі із 24 особами — місцевими мешканцями, представниками, військових частин і кораблів флоту. Першим її керівником став місцевий професор В'ячеслав Лашенко, його заступниками — вчитель Микола Коломієць та матрос Михайло Пащенко. На початку квітня 1917 року громада влаштувала українську маніфестацію в Севастополі, в якій узяло участь багато матросів Чорноморського флоту. Привітати мітингувальників приїхав тогочасний командувач цього флоту адмірал Колчак. Як згадував очевидець, він виголосив (російською мовою):

«Ось мені випадає честь говорити з українцями, що зібралися тут заявити про своє існування, наочно його засвідчити. Чорноморський флот, керувати яким я маю честь, на 90 % складається із синів цієї нації. Я не можу не вітати української нації, яка дала мені найліпших моряків, які тільки існують у світі...».

Після підтримки маніфестації Колчаком чисельність української громади в Севастополі зростає до 4 тис. осіб. Незабаром у Криму було українізовано Севастопольський флотський півекіпаж, командиром якого був підполковник Володимир Савченко-Більський. До півекіпажу перевели всіх матросів-українців, а росіяни перейшли служити до інших частин. Матроси мистецьки виготовили український прапор із портретом Тараса Шевченка, а оркестр півекіпажу відразу навчився грати гімн «Ще не вмерла Україна».

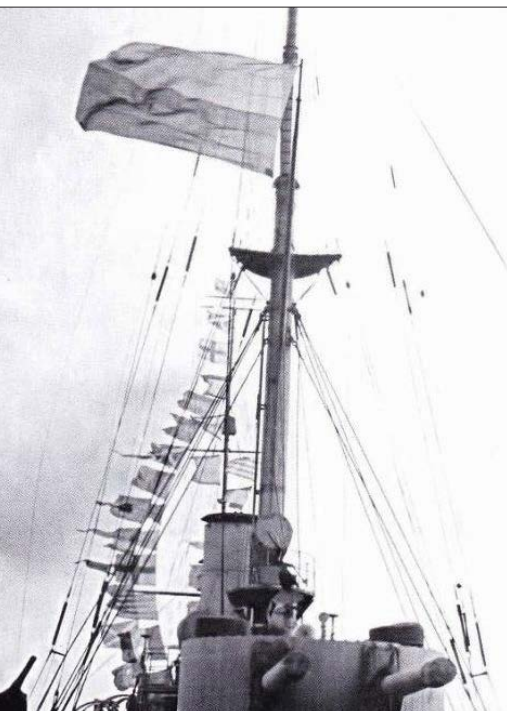

Фото підняття українського прапору на крейсері Чорноморського флоту "Пам'ять Меркурія". 25(12) листопада 1917. Джерело: Гриценко І. Український державний флот в 1917-1919 рр. Київ, 2015.

український прапор то підносивсь, то опускався.

Наш український державний центр, Центральна Рада у Києві, тримав бік наших партійно-соціалістичних, і тому спричинявся лише до дезорганізації нашого національного руху на флоті на радість наших ворогів.

У цій безупинній боротьбі українського руху за своє національне «я» на Чорноморському флоті пригадується один зі світлих моментів у листопаді 1917 року, коли в Севастополі одержано III Універсал Центральної Ради про проголошення Української Республіки

У Сімферополі, де стояли запасні частини, було частково українізовано 34-й запасний піхотний полк російської армії. Незабаром його перейменували на Сімферопольський полк імені гетьмана Петра Дорошенка. Одним з організаторів цього підрозділу став відомий військовий та громадський діяч, генерал Армії УНР Юрко Тютюнник.

Щоправда, в революційному 1917 році факт підняття над частиною українського прапора ще не означав, що поруч із ним не майорітиме інший — червоний чи андріївський. Окрім того, підняття чи спуск будь-якого із цих прапорів залежали лише від настроїв матроського та солдатського загалу. А вони могли змінюватися майже щодня. Ось що згадував Микола Неклієвич, один із керівників севастопольської громади: «На кораблях в залежності від розвинення нашого руху почались піднесення українського прапора. Першим підніс цей прапор ескадрений міноносець «Завидный» («Заздрий»). На інших кораблях

хоч іще і федеративної. Тоді всі кораблі Чорноморського флоту піднесли на визначений день, здається, це було 25 листопада 1917 року, жовто-блакитні прапори, правда, що поруч з андріївськими і червоними прапорами, а крейсер «Память Меркурия», то вже замінив андріївський прапор на один український. Тоді ж на площі коло пам'ятника адміралу Нахімову відбувся український парад як частин команд із кораблів, так і військових частин Севастопольської військово-морської фортеці. Приймав почесний похід підполковник Савченко-Більський в оточенні Ради, бо командувач флоту контрадмірал Немітц (адмірала Колчака вже не було) не міг прибути. Парад пройшов блискуче. Українські моряки ще змогли показати тоді серед загальнореволюційного розкладу (бо ж у Петербурзі панували вже більшовики) свою дисципліну і свою стару передреволюційну ще виправку і муштру та стрункими рядами, однаково одягнені, пройшли почетним походом перед приймальним парад. Парад зробив велике враження як на населення, так і на наших ворогів, які в той же час почали підсилюватись новими більшовицькими силами, що приїздили з півночі, з Балтики і з більшовицького Петербурга».

У листопаді 1917 року вдалося схилити до українізації і команду найсучаснішого дредноута Чорноморського флоту «Воля». Як згадував один з учасників цієї події, на щоглі його замайорів розкішний прапор із намальованою жінкою — символом України та написом: «Не плач, Мамо, не журися, Твої сини на морі добувають Тобі Волю — усміхнися».

Доля Чорноморського флоту

Після Жовтневого перевороту в Петрограді найбільш патріотичні офіцери та матроси Чорноморського флоту створили курінь (батальйон) із 612 вояків. Цей підрозділ незабаром відбув до Києва для збройної підтримки Центральної Ради. Від'їзд куреня виявився великою помилкою для севастопольської української громади: агітація матросів-більшовиків, передусім делегатів із Балтійського флоту, схилила решту флоту на бік нових російських керманічів. Спонукала до цього ще одна важлива політична обставина. Центральна Рада своїм III Універсалом проголосила створення Української Народної Республіки. До складу УНР мали ввійти всі українські губернії, але не Крим, бо півострів Центральна Рада нашою територією не вважала.

22 грудня 1917 року генеральним секретарем морських справ ЦР призначили відомого громадського діяча Дмитра Антоновича,

який, щоправда, не мав жодного стосунку до морського фаху, але був сумлінною і порядною людиною.

Під його керівництвом було створено апарат Генерального секретаріату морських справ, до якого спочатку входило лише три особи: підполковник по адміралтейству Володимир Савченко-Більський, підполковник військово-морського судового відомства Вадим Богомолець та лейтенант Михайло Білинський.

У розпорядження генерального секретаря морських справ мали перейти українізовані кораблі з Чорноморського флоту, Дунайської військової флотилії, а також торговельні судна з Чорного та Азовського морів. Та фактично територія повноважень Дмитра Антоновича обмежувалася лише портами Херсонської губернії, головним із них була Одеса. Саме вона мала стати базою Українського флоту. Неукраїнські кораблі мусили відійти до Севастополя. Щоправда, це була лише теорія. На практиці український вплив у Одесі й на Чорноморському флоті був ослабкий для того, щоб утілити ці плани в життя.

Наприкінці грудня 1917 року генеральний секретар морських справ віддав наказ про переведення із Севастополя до Одеси всіх українізованих суден. Большевицький Центрофлот заборонив його виконувати, але кораблі невдовзі щасливо дісталися Одеси. У Севастополі залишився дредноут «Воля», серед матросів якого настрої схилилися то в бік Центральної Ради, то в бік більшовиків і нарешті перемогли останні.

Невдовзі в Одесі зібралися всі українізовані кораблі Чорноморського флоту. Туди ж прибуло й кілька суден, що підтримували Центрофлот, — задля «спостереження» за українцями. Настрої серед моряків були непевні: більшість симпатизувала більшовикам. Головою Української морської ради в Одесі був військовий фельдшер Жук, якого вважали формальним керівником усіх кораблів, що заявили про підпорядкування Центральній Раді.

У ніч із 27 на 28 січня 1918 року в Одесі спалахнули вуличні бої між червоногвардійцями та українськими військами. Більшовикам вдалося переконати команди українізованих кораблів, щоб ті не брали участі в бойових діях. Проте судна, підпорядковані Центрофлоту, за наказом большевицького командування випустили понад 100 набобів по Одесі, внаслідок чого загинуло чимало мирних мешканців. Влада в місті перейшла до рук місцевого большевицького уряду, а всі кораблі знов були підпорядковані Центрофлоту.

Лише 13 березня 1918-го українські війська разом із австро-угорцями, новими союзниками, повернулися до Одеси. До кінця квітня від більшовиків було звільнено й Крим, у цій операції брала участь бригада окремої Запорізької дивізії військ УНР полковника Петра Болбочана. Центральна Рада, а потім гетьман Павло Скоропадський не ставили вимог щодо володіння півостровом, відтак невдовзі під протекторатом німців і турків там було створено місцевий кримський уряд.

Командувач Чорноморського флоту контр-адмірал Саблін сподівався, що українські війська (бригада Болбочана) порятують судна, які перебували в Севастополі, від німецького захоплення. 29 квітня 1918 року о 16-й годині з лінійного корабля «Георгий Победоносец», на якому перебував командувач флоту, передали сигнал: «Флоту підняти український прапор». Майже весь його склад, окрім міноносця «Пронзительный», виконав наказ. На міноносці залишилося червоне знамено. Щоб не починати протиборство, Саблін наказав командирів міноносця покинути севастопольський рейд і перейти до Новоросійська.

Наступного дня до Севастополя прибули перші німецькі війська. Вони не визнали переходу Чорноморського флоту на бік Центральної Ради й почали його обстріл. Відтак Саблін наказав своїм кораблям також вирушити до Новоросійська. У Севастополі під українськими прапорами залишились сім лінійних кораблів, три крейсери, кілька міноносців, сімнадцять підводних човнів та кораблі спеціального призначення. Командував цією ескадрою контр-адмірал Остроградський, який заявив, що підпорядковуватиметься українській владі. Та німці не хотіли бачити в Криму представників Центральної Ради. Тож невдовзі роззброїли судна, а команди звели на берег. Що ж до ескадри, яка відбула із Севастополя до Новоросійська, то її доля склалася трагічно: вона була затоплена за наказом уряду Леніна, аби кораблі не дісталися німцям.

Спроба створення Українського флоту в 1918 році

Тим часом у Києві, куди на початку березня 1918-го повернулася Центральна Рада, розпочалася жвава розбудова установ морського відомства. Ще 18 січня ЦР затвердила підготовлений Генеральним секретаріатом морських справ «Тимчасовий закон про флоту УНР», у якому, зокрема, йшлося про проголошення українським усього військового й торговельного Чорноморського флоту. Згід-

но із цим документом, усі порти на Чорному й Азовському морях переходили в розпорядження УНР, а кораблі були зобов'язані підняти український прапор.

Фактично повноваження морського відомства Центральної Ради поширювались лише на порти Херсонської губернії: одеський, миколаївський, херсонський та ін. Уже 9 травня 1918 року було відновлено офіційне морське сполучення Одеси з Миколаєвом та Херсоном. Згодом установили її постійне морське сполучення з Константинополем.

Після приходу до влади гетьмана Павла Скоропадського морське відомство звернулося до німецького командування, щоб останнє передало йому старі російські бойові кораблі. Перший із них, канонерський човен «Кубанець», було одержано у вересні 1918 року. Його офіційно перейменували на «Запорожець». Окрім того, українська влада отримала й кілька допоміжних військових суден. Усі кораблі було зосереджено в Одесі. Але їх технічний стан був проблемний: той-таки «Кубанець» аж до його захоплення білогвардійцями так і не зміг жодного разу відійти від пірсу, біля якого стояв.

Скоропадський уживав заходів і для визволення бойових кораблів, заарештованих німцями в Севастополі. На них претендував також кримський уряд. Від 10 червня 1918 року в місті перебував постійний представник гетьмана в цих справах — контр-адмірал В'ячеслав Клочковський. Було досягнуто принципової згоди про передачу українській владі 17 підводних човнів, які перебували в Севастополі, але до практичної реалізації домовленості так і не дійшло.

Сприятливі умови для визволення з-під німецького арешту Чорноморського флоту склалися після того, як Берлін і Відень зазнали поразки у Першій світовій війні й 11 листопада 1918 року підписали капітуляцію. Того самого числа гетьман Павло Скоропадський заявив про свої права на флот, а 12-го призначив його командувачем контр-адмірала Клочковського.

Свої претензії на Чорноморський флот заявили також представники кримського уряду та білогвардійського командування. За таких умов німці вирішили не здавати кораблів нікому до прибуття в Чорне море флоту країн Антанти. Лише 24 листопада 1918 року, коли її судна пройшли протоки Босфор та Дарданелли і вже прямували до кримських берегів, німці нарешті пустили морських офіцерів, що перебували в Севастополі, на їхні старі кораблі. Того ж таки дня контр-адмірал Клочковський у змові з білогвардійським представ-

ником капітаном 1-го рангу Тихменєвим наказав підняти на всіх кораблях російський андріївський прапор.

Тим часом Україну охопило вогнище антигетьманського повстання, яке спалахнуло 15 листопада. Напередодні Павло Скоропадський оголосив універсал, яким повідомляв про можливість федералізації Української Держави з майбутньою оновленою білогвардійською Росією. Проти цього рішуче виступили колишні лідери Центральної Ради Володимир Винниченко та Симон Петлюра. На їхній бік перейшла частина військ, до яких невдовзі долучились озброєні селянські загони.

Щоб зупинити вакханалію громадянської війни, наприкінці листопада 1918 року на Півдні України та в Криму висадились війська Антанти — французи й греки. Ці території опинилися під контролем Збройних сил Півдня Росії на чолі з генералом Денікіним. Бойові кораблі, які перебували в Севастополі та Одесі, привласнили представники Антанти. Затим кілька місяців поспіль їх поступово передавали «законній російській владі». Всі ці кораблі у жовтні — листопаді 1920-го брали участь у евакуації з Криму білогвардійської армії генерала Врангеля, а потому були інтерновані у французькому порту Бізерта на території Тунісу.

Військово-морські установи УНР

В Україні в середині грудня 1918 року остаточно перемогли прихильники УНР. Гетьман Скоропадський змушений був від'їхати в еміграцію до Німеччини. Нова влада також планувала створення флоту. В уряді Української Народної Республіки було створено Міністерство морських справ, яке формально існувало до вересня 1919-го. Потім замість нього постала Військово-морська управа при Військовому міністерстві. Її розформували разом з усім апаратом уряду УНР у Польщі в червні 1924 року.

Діяльність міністерства, а потім управи була суто теоретична, бо на кінець 1918 року в розпорядженні уряду УНР фактично не залишалося жодного порту чи корабля. Все було захоплене військами Антанти. Лише в серпні 1919-го, у зв'язку з успішним наступом українських армій на Київ — Одесу, Військово-морська управа створила в Кам'янці-Подільському гардемаринську школу, а влітку 1920 року намагалася організувати Дніпровську річкову флотилію.

Військово-морськими інституціями УНР керували патріотичні морські офіцери. Так, першим морським міністром при Директо-

рії був старший лейтенант флоту Михайло Білинський — дворянин, економіст за освітою, талановитий організатор і командир. У травні 1919 року, коли стало зрозуміло, що Чорноморського флоту не повернути, Білинський вдався до формування у складі Армії УНР дивізії морської піхоти. Було сформовано лише один полк та кадр другого. Але організована ним частина була однією з найкращих в Армії УНР, гідно показала себе в боях із більшовиками та білогвардійцями. У листопаді 1921-го Білинський узяв участь у Другому зимовому поході на чолі з генералом Юрієм Тютюнником. У бою з радянською кіннотою під селом Малі Миньки 17 листопада Михайла Івановича було тяжко поранено. Не бажаючи потрапити до рук ворога, він покінчив життя самогубством.

Інший керівник військово-морських установ УНР, генерал-хорунжий по адміралтейству Володимир Савченко-Більський також походив із дворянської родини. Все своє життя прослужив у Севастополі. У 1907 році став одним із засновників тамтешнього українського гуртка «Кобзар», а в 1917-му — української чорноморської громади. Саме Савченко-Більський першим почав українізацію на Чорноморському флоті. Він прожив довге життя і помер 88-річним в еміграції у Франції.

Згадаймо ще одного українського морського офіцера — беззмінного ад'ютанта всіх керівників військово-морських установ Святослава Шрамченка. Чимало представників родини Шрамченків служили на російському флоті. Сам Святослав закінчив юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету, а коли почалася війна, пішов добровольцем на флот. Служив на кораблях на Балтійському та Чорному морях, у 1917 році закінчив гардемаринські класи й став офіцером. Потому повернувся в Україну, де відразу вступив до національних військово-морських сил. Після демобілізації Шрамченко мешкав у різних країнах світу. Помер і був похований 1958 року в Філадельфії (США). До останніх днів життя Святослав Шрамченко зберігав прапор та інші регалії військово-морських сил України.

Український тиждень. — 2014. — 13 березня

Операція «Флот для України»

Похід військ УНР на Крим був несподіванкою. За два місяці на переговорах у Бресті, які передували підписанню мирного договору з Німеччиною, Центральна Рада відмовилася від півострова. Це викликало здивування — прагматичні німці не розуміли, якими міркуваннями може бути продиктована відмова від стратегічних територій. На що почули відповідь цілком у соціалістичному дусі про дотримання принципу «мир без анексій і контрибуцій».

Кримська дилема

Чорноморський флот становив потужну військову силу: три бригади лінійних кораблів, одна — крейсерів, одна — гідрокрейсерів, а також міноносців і підводних човнів. Така армада забезпечувала власникові контроль над сполученнями Чорного моря і можливість впливати на долю ще не закінченої війни.

9 квітня 1918 року уряд УНР наказав сформувати Запорізький корпус, командувачем якого став генерал Зураб Натієв (Натіїв), за походженням осетин. Корпус було розділено на дві похідні групи: перша полковника Володимира Сікевича була спрямована на Донбас, друга під командуванням підполковника Петра Болбочана отримала наказ рушити на Крим. До складу останньої увійшли Республіканський полк (під командуванням самого Болбочана), полк Кінних гайдамаків ім. Костя Гордієнка (полковника Всеволода Петріва) та кінно-гірський гарматний дивізіон полковника Олекси Алмазова. А ще додалися допоміжні частини різного спрямування: інженерний полк, артилерія, автодивізіон. Загалом 9 тис. багнетів і шабель. Ця сила просувалася в пониззя Дніпра, готуючись зайняти зручні для наступу позиції. Командувачам повідомили таємний наказ уряду УНР — захопити Крим перед німцями і встановити українську владу.

Під Мелітополем запорожці вперше за час операції зіштовхнулися з великими, підготовленими до оборони силами ворога. Більшовики чинили запеклий опір, і бій міг би закінчитися їхньою пере-

Фото українських військ перед вторгненням до Криму. На передньому плані — сотник О. Луцький, полковник В. Петрів, архикнязь Вільгельм Габсбург, полковники П. Болбочан і Сельванський. Квітень 1918. Джерело: Сідак В. та ін. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. Київ, 2009.

могою, якби не несподіванка. Обставини склалися так, що тилами більшовиків саме проходив відділ полковника Дроздовського, прямуючи на Дон, щоб там приєднатися до білих. Зорієнтувавшись, що червоні б'ються з кимось невідомим, росіяни вдарили більшовикам у спину. На червоних неочікувана атака справила приголомшливе враження — панічна втеча загальмувалася аж на Сиваші. Там 20 квітня зупинилися й запорожці, де їх застав командир німецьких частин генерал фон Кош. Його полковник Болбочан і повідомив про своє рішення негайно розпочати здобуття Сивашу.

«Батьку, козацьке море!..»

Сиваш іще називають Гнилим морем за характерний запах стоячої води. Він непрохідний майже цілий рік, тому є ідеальною позицією для оборони і майже безнадійною — для наступу. Особливо коли кишить ворожими військами і усякий укріпленнями за останнім словом техніки. Єдиний шлях на півострів — міст на палях — було заміновано.

Німці категорично відмовилися здобувати такі укріплення, але не перешкоджали Болбочану в підготуванні та здійсненні прориву. Наступ почався зі шквального артилерійського вогню. Під його прикриттям на Перекопський перешийок рушила дрезина з невеликим відділом сотника Зелінського. На всіх парах увірвавшись у розташування оборони, українці закидали більшовицькі становища гранатами. Доки вороги приходили до тями, через перешийок проїхав бронепоезд і відкрив щільний кулеметний вогонь. Останнім акордом стала піша атака Республіканського полку на ворожі позиції через міст, який так і не встигли підірвати. За одним бронепоездом рушили інші, потім піхота, а далі кіннота полковника Петріва.

Відступ більшовиків перетворився на панічну втечу. Увечері 22 квітня українські відділи були в Джанкої — вузловій станції Криму. Звідси почали наступ на решту важливих пунктів.

За лічені дні українці дісталися берегів моря. Першою туди прибула, як і належить, кіннота. Їй випав найтяжчий шлях — через гори, правіше від Сімферополя. Його здолали з допомогою провідників-татар і за тиждень походу вийшли до Чорного моря. Про фінал походу сповістив вигук передової сторожі «Батьку, козацьке море!...».

Війна нервів

Похід «новітніх запорожців» тільки здається бравурною прогулянкою. Справжня перемога тут була на боці не зброї, а військової хитрості. Сам прорив Болбочан старанно готував. Після розгрому червоних під Мелітополем кіннота Петріва заблокувала дороги й стежки до перешийка і перехоплювала всіх, хто намагався пробратися в Крим. Одному з таких роз'їздів потрапив до рук більшовицький телеграфіст, обізнаний із шифрами внутрішнього зв'язку між ворожими відділами. Цінного полоненого негайно доставили в штаб, і всі дні перед наступом командування в Сімферополі отримувало повідомлення про відхід українських сил та спокійну ситуацію на всіх напрямках. Зіткнення з реальною ситуацією загнало червоних у стан шоку.

Після появи українців у Криму «війна нервів» перетворилася на «війну всіх проти всіх». Першою пробою сил стала проблема ієрархії. Хоча формально німецький командир генерал фон Кош був старший за званням від Болбочана, корпус останнього ніс на собі основний тягар операції. Та й із місцевими обставинами українці були обізнані значно краще. Однак зрештою Болбочан був змушений підкоритися німецькому генералові.

Надалі німці активно використовували цю перевагу. Не обмежувались тільки формальними засобами, застосували проти українських сил весь можливий набір перешкод: переривання зв'язку, блокування ешелонів на станціях, перешкоди в постачанні, гальмування дій командування... Загостренню ситуації сприяли «труднощі перекладу» — перекладачем у перемовинах між українським та німецьким командуванням був Отто Кірхнер, який, попри походження, симпатизував білій Росії.

У Джанкої німці обірвали зв'язок між українськими частинами, і відтоді українські командири могли покладатися лише на швидкість

коней та доброзичливість населення. Наші відплатили тим самим: кіннотники на прощання пообривали дроти сполучення між німецьким командуванням і підпорядкованими йому військами.

До відкритого протистояння дійшло у Сімферополі. Після захоплення міста німці заблокували українські бронепоезди. Наступним кроком стала вимога вивести війська з Криму. Болбочан відмовився. Тоді вони стягнули підрозділи до Сімферополя й розмістили їх так, щоб остаточно скувати українські відділи. Зранку 26 квітня обидві сторони почали готуватися до бою. Командири українських сил планували роззброїти німців або оборонятися з допомогою місцевого люду. Попри рішучість їхніх намірів, фон Кош відкрито висунув вимогу роззброїтися і вийти з Криму. У відповідь Болбочан наказав своїм військам зайняти бойові позиції.

Саме в цей момент із Харкова прибув генерал Натієв. Після обговорення ситуації було вирішено звернутися до Центральної Ради. І тут бездарність та малодушність політиків цілковито зруйнувала досягнення військових. Голова уряду УНР Голубович обмежився виголошуванням утопічних промов. За свідченнями Бориса Монкевича, зв'язковий офіцер під час першого раунду перемовин вдав, ніби зв'язок перервався. Причину він пояснив українським офіцерам: «Так може говорити хіба що дитина, але не державний діяч». Телеграфіст був німецьким унтер-офіцером, прихильно налаштованим до українців.

Після «налагодження» зв'язку Натієв і Болбочан випередили хвилю демагогії жорсткою вимогою дати чіткі вказівки, як поводитися в такій ситуації. Відповідь прозвучала: підкоритися вимогам німецького командування і покинути Крим. Центральна Рада фактично дезавувала власних захисників.

Стяги на щоглах

Найбільший успіх чекав уже під завісу подій. Через німецькі інтриги головні сили застрягли в Сімферополі разом із Болбочаном і до Севастополя дійшли тільки кіннотники Петріва — гірськими шляхами з допомогою провідників-татар. 28 квітня Гайдамацький полк розпочав бої з більшовиками на підходах до Севастополя. У той самий час до командувача кінноти полковника Петріва пробрався матрос-українець, який розповів про підготовку більшовиками виведення флоту із Севастополя до Новоросійська, незважаючи на цілковиту відсутність у пункті призначення відповідних технічних умов.

У самому місті не вщухали протести — з флоту жила більшість мешканців. Окрім того, переважна частина матросів — за походженням українці — висловилися за його передачу Україні. Після цього адмірал Саблін пішов на безпрецедентний на той час крок — 29 квітня 1918 року наказав підняти українські прапори. Ніхто з них не знав про таємний наказ червоному командувачу флоту Раскольнікову негайно потопити його в разі переходу до рук українців.

Чорноморський флот офіційно став флотом Української Народної Республіки. Та вся церемонія була радше «прощальним салютом» нашій армії, яка вже покидала Крим, — останні відділи вийшли на початку травня. Вийшли суттєво поповнені добровольцями з-поміж місцевого населення. Без військової підтримки і суші флот був для України втрачений.

Подальша доля флоту склалася драматично. Один із міноносців затопили просто в бухті, інший було так пошкоджено, що команда викинула його на берег. Вночі з 29 на 30 квітня більшовики все ж таки вивели 14 есмінців до Новоросійська. Наступної ночі з рейду знялися лінкори «Воля» і «Свободная Россия» та 3 міноносці. В українських руках залишилися 7 броненосців, 3 крейсери, 12 міноносців, усі гідрокрейсери, допоміжні кораблі та дивізія підводних човнів. Пізніше до Севастополя повернулися обидва лінкори та частина міноносців. Утім подальші події не дали Україні шансів скористатися цим здобутком. Восени 1918 року, після поразки Німеччини в Першій світовій війні, остання була змушена вивести свої війська з України. Після цього розпочалося антигетьманське повстання. Поки українці були зайняті поваленням гетьманату й обороною власної державності від більшовиків, які розпочали чергову війну проти відновленої УНР, в Криму висадилися війська Антанти, що підтримали білогвардійський рух і, зрозуміло, про якийсь український флот чути не хотіли.

Історичні паралелі

У світовій історії мало таких сміливих воєнних операцій. Як і такі бездарні політичні рішення. Відмовляючись від Криму, Центральна Рада позбавляла Україну виходу до моря й залишала морські комунікації в руках або більшовиків, або білих. Ні ті, ні інші друзями Україні вважатися не могли. За великим рахунком, український Крим не влаштував нікого: ні білу чи червону Росію, ні Антанту, тобто Англію з Францією, ні Німеччину — пропускаючи Бол-

бочана вперед, фон Кош плекав надію, що українці скривавляться, але не прорвуться. Затоплення флоту супроводжувалося мовчазним схваленням усіх «великих гравців». Після офіційної відмови повернути собі Крим можна було тільки силою зброї. Військовики блискуче впоралися із завданням, але наказ Голубовича вивести війська з Криму перекреслив увесь здобуток.

Український тиждень. — 2011. — 30 квітня

Українсько-кримськотатарський союз революційного часу

Депутація мусульман Криму до Центральної Ради улітку 1917 року — нереалізована альтернатива. «Раду посетила депутація мусульман, обратившаяся с просьбой поддержать стремление к автономии Крыма. Мусульмане выражают пожелание о территориальном присоединении Крыма к Украине...».

Стосунки українців і кримських татар у добу революцій та національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. вивчені істориками відносно непогано. Особливо 1917 рік — про цей період науковці говорять як про партнерство або союз українського і кримськотатарського національного рухів у справі перетворення території колишньої імперії Романових на демократичну федеративну республіку, в боротьбі за право народів на самовизначення і проти російського централізму.

Проте, можливо, існувала альтернатива їхньому партнерству, яку умовно можна назвати стратегічним союзництвом і яка, за певних обставин, могла б кардинально змінити долю України, кримськотатарського народу і всього Центрально-Східноєвропейського регіону у ХХ ст.

Стан двох народів напередодні 1917 року мав певну типологічну схожість. Обидва втратили державність у другій половині ХVІІІ ст. (Російська імперія ліквідувала у 1764 році Гетьманат, а у 1783 році анексувала Кримське ханство), у ХІХ ст. вони розпочали і активно переходили культурницьку фазу творення модерних націй (символами і провідними постатями цього етапу були Тарас Шевченко та Ісмаїл Гаспринський), наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. українці та кримські татари розпочинають політичну фазу націотворення.

Масовими ці процеси в обох народів у межах Росії, фактично, стали у 1917 році, а провідником національних проєктів була перш за все інтелігенція. Здебільшого саме її представники розповсюджували в українських і кримськотатарських масах національні ідеї.

Фото Мацея (Сулеймана) Сулькевича, військового і політичного діяча, очільника Криму в 1918.
Джерело: газета "Авдет", 14 червня 2010.

... Взаємодія українських національного руху і державних структур з кримсько-татарським національним рухом у 1917–1920 рр. була найбільш наочною і до певної міри плідною у 1917 — на початку 1918 року, коли вони відстоювали право народів на самовизначення і концепцію утворення Російської федеративної республіки.

Лютнева революція 1917 року в Петрограді каталізувала розгортання національних рухів, а оголошення прав на свободу слова, друку, зібрань створило сприятливі умови для їх діяльності. В Україні з весни виникає значна кількість українських громад, рад, національних партій і організацій, деякі з них виходять з підпілля.

В Києві у березні 1917 року утворюється Українська Центральна Рада (далі — УЦР), яка у квітні 1917 року після національного з'їзду-конгресу перетворюється на координаційний центр національного руху.

В червні 1917 року Рада I-м Універсалом оголошує автономію і створює свій найвищий виконавчий орган (уряд) — Генеральний секретаріат, а після Жовтневого перевороту в Петрограді у листопаді 1917 року III-м Універсалом — Українську Народну

Республіку (далі — УНР) в складі так і не створеної демократичної Російської федерації.

Влада нового державного утворення прагнула стати організаційним центром у побудові такої федерації, поки ультиматум Раднаркому РСФРР, агресивні збройні дії його та його прихильників в Україні не змусили УЦР змінити концепцію державотворення.

Швидко розгортався після революції й кримськотатарський рух — вже 25 березня 1917 року на Всекримському мусульманському з'їзді (орієнтовно 2 тис. учасників) було, ймовірно, вперше в історії тюрків обрано муфтія мусульман Криму Ч. Челебієва, а також створено Тимчасовий Кримсько-мусульманський виконавчий комітет (далі — Мусвиконком).

Останній став організаційним центром кримськотатарського національного руху. Як підкреслював восени 1917 року Ч. Челебєв, Мусвиконком не стільки займався призначенням кадрів та справами мулл, скільки розв'язанням найгостріших національних завдань.

Разом з тим форма мусульманської організації дозволила взяти під контроль передане мусульманами на благодійні цілі майно — вакуфи, які в Криму становили 87 тис. десятин землі і 1,5 тис. будинків. Таким чином кримськотатарський національний рух отримав фінансову базу для своєї діяльності.

Вже влітку 1917 року його було структуризовано у понад 120 комітетів у селах, містах та повітах Криму, які підлягали Тимчасовому Кримсько-мусульманському виконавчому комітету, національну партію, низку молодіжних, жіночу та інші громадські організації. Кримські татари брали активну участь у загальноросійських заходах мусульман.

В Українській Центральній Раді у 1917 році домінували політичні сили федералістського спрямування. Вони бачили свою країну суб'єктом нової демократичної федерації, вживали заходів для реалізації цієї ідеї, зокрема шукали союзників у цій справі.

Варто згадати, як голова УЦР і найбільш авторитетний український політик того часу професор Михайло Грушевський у вересні 1917 року під час З'їзду народів-федералістів у Києві казав про те, що для українців самостійність — це не майбутнє, а пройдений етап і утопічно мріяв про створення у досяжному прийдешньому не тільки Російської, а й Світової федерації.

Навіть оголошення IV-м Універсалом 25 січня 1918 року незалежності Української Народної Республіки було актом, що керівництво новопосталої держави зробило під тиском обставин — в умовах військової агресії більшовиків і початку переговорів держав Четвірного союзу з РСФРР у Бресті про мир. Така прихильність українських політичних сил до ідей федералізму пояснюється як потужною і довгою українською інтелектуальною традицією, яка вела відлік від Кирило-Мефодіївського товариства, так і реальним рівнем залучення мас Наддніпрянщини до національного проекту.

Не варто забувати, що влада Російської імперії вживала систематичних і системних заходів, щоб не допустити впливу носіїв модерної української національної свідомості на маси, загальмувати або й зробити неможливим розвиток українського проекту, зокрема національної культури.

В результаті на початку 1917 року на Наддніпрянщині не було жодної української школи чи газети. Отже, на Наддніпрянщині український національний рух ще мав «дозріти» до масового прийняття ідеї незалежності.

Значна кількість представників російського суспільства і більшість проросійських політичних сил протидіяло цьому рухові, бо розглядали українство як заваду на шляху до реалізації російсько-національного проекту...

В результаті контактів влітку — восени 1917 року з організаційним центром кримськотатарського руху — Тимчасовим Кримськомусульманським виконавчим комітетом — Українська Центральна Рада визнала основним суб'єктом самовизначення в Криму саме кримськотатарський народ.

Ключовими в цій взаємодії була зустріч в липні 1917 року у Києві керівництва ради і Генерального секретаріату з впливовими членами Мусвиконкому Джафером Сейдаметом і Аметом Озенбашли та участь представницької кримськотатарської делегації у вересні 1917 року в Києві в роботі З'їзду народів-федералістів.

Результатом останнього форуму стало ухвалення резолюції, запропонованої українцями, про необхідність перетворення Росії на демократичну федерацію, і утворення для реалізації цієї ідеї Ради народів, у якій були б представлені й кримські татари.

Підсумком узгодження позицій сторін стали відомі слова III-го Універсалу, про те, що до складу УНР входить вісім губерній і «Таврія (без Криму)», а кримськотатарський рух наприкінці 1917 року спробував на практиці реалізувати курс на територіальну автономію Кримського півострова із особливою роллю кримськотатарського народу, якому, як мінімум, мало бути гарантоване самоврядування.

На жаль, подальший перебіг подій був трагічний для українців, кримських татар і жителів Криму загалом.

Спираючись на попередні домовленості і федералістську концепцію державного будівництва, УЦР у грудні 1917 року визнає Кримську Народну Республіку, яка залишилась лише на сторінках Основного закону кримських татар.

Останнє було пов'язане перш за все з тим, що цей тюркський народ мав демографічну вагу, яка, попри неодноразові спроби, не дозволила стати йому базою для утворення влади в Криму, — у 1917 році він становив лише 26 % від загальної чисельності кримчан, до того ж в результаті колонізаторської політики Російської імперії

кримські татари в перші десятиліття ХХ ст. перестали бути навіть відносно більшістю на Кримському півострові, були слабко представлені в адміністрації, мали відносно невисокий рівень освіти.

Ініціативи кримськотатарського національного руху, навіть корисні для краю, часто ігнорувалися або наштотувалися на протидію суспільно-політичних сил, що спиралися переважно на великоросів. Останні становили орієнтовно близько 40 % населення Криму і зазвичай домінували в органах влади, самоврядування та економіці.

Підсилювало позиції етнічних росіян також те, що на них орієнтувалася значна кількість представників інших етнічних груп регіону. Тому наприкінці 1917 — на початку 1918 року після збройного повалення Тимчасового уряду в Петрограді тимчасовою крайовою владою в Криму і Таврійській губернії в цілому стала Рада народних представників (далі — РНП), а не Курултай і обраний ним кримськотатарський національний уряд Директорія.

До складу РНП входили представники органів земського і міського самоврядувань, рад, профспілок, національних організацій. Серед останніх були й кримськотатарські, до того ж вони грали в перебігу політичних процесів регіону важливу роль, завдяки згуртованості і тому, що кримськотатарські бійці були базою збройних формувань РНП.

Остання сподівалася на розв'язання питання влади на постімперському просторі від Загальноросійських установчих зборів, а в Криму, як і Курултай в Основному законі кримських татар, — від крайових Установчих зборів, які мали сконструювати легітимні органи влади.

Проте на іншій політичній платформі стояли більшовики, які були в той період третім полюсом влади в Криму і прагнули до встановлення ліворадикальної диктатури.

Попри полівіння настроїв кримського населення, ліворадикали практично не мали шансів демократичним шляхом досягти монополізації влади в Криму, адже не користувалися достатньою підтримкою виборців (наприклад, у листопаді 1917 року під час виборів у Всеросійські Установчі збори у Таврійській губернії вони здобули 5,5 % голосів — суттєво менше, ніж в Україні в цілому, і в декілька разів менше, ніж у Росії).

Відповідно більшовикам та їх союзникам для захоплення влади поруч із привабливими для мас демагогічними гаслами, часто перейнятими в інших політичних сил, треба було застосовувати зброй-

ну силу. Її джерелом і вирішальним фактором у боротьбі за владу в Криму став Чорноморський флот (далі — ЧФ).

Ленінці разом із союзниками у грудні 1917 року встановили свій режим в Севастополі і таким чином дістали контроль над флотом. А вже в середині січня 1917 року ліворадикали в ході збройної боротьби з військами РНП, основу яких становили кримськотатарські бійці, захопили владу над всім Кримом, розпустили РНП, Курултай, заарештували муфтія Ч. Челебієва (розстріляний без суду у лютому 1918 року в Севастополі).

Інший лідер кримських татар Д. Сейдамет встиг виїхати через Україну та Кавказ до Османської імперії. Значна кількість ескадронців пішла в гори. В Криму було розпочато комуністичний експеримент, невіднятними складниками якого були націоналізація та терор. Помітну роль більшовизований ЧФ зіграв у встановленні ліворадикальної диктатури (радянської влади) на Півдні України та окремих місцевостях Росії.

«Перше пришествя» більшовиків в Крим не було довге. Вже у лютому 1918 року УНР уклала перший у Світовій війні мировий договір з державами Четвірного союзу (Німецька, Австро-Угорська, Оттоманська імперії та Болгарія). Тоді ж німецькі та австро-угорські війська в союзі з українцями почали очищати територію України від більшовиків.

Під час переговорів у Бресті українська делегація не порушувала питання про Крим. 3-го березня 1918 року Радянська Росія уклала договір про мир з державами Четвірного союзу, який, зокрема, передбачав укладення миру Росії з УНР та невторчання ЧФ у бойові дії в Україні.

Проте кораблі та військовослужбовці флоту брали активну участь у збройній боротьбі з німецькими і австрійськими військами в Україні. А 19 і 21 березня двічі (перший раз — в межах всієї губернії, другий — Криму) було проголошено Соціалістичну Радянську Республіку Тавриди — нестійке державне утворення, яке протягом свого нетривалого існування здійснювало політику військового комунізму.

На початку 1918 року починає змінюватися політика УНР стосовно Криму — що, ймовірно, було пов'язано як з оголошенням самостійності УНР і відповідно новими підходами до державотворення, так і з нездатністю кримськотатарського національного руху встановити контроль над регіоном, перетворенням ЧФ на інструмент боротьби з УЦР і встановлення ліворадикальної диктатури.

В січні 1918 року УЦР ухвалила закон, яким військовий ЧФ оголошено українським. В лютому — квітні 1918 року УНР бере курс на встановлення контролю над ЧФ, Севастополем та Кримом в цілому, з гарантуванням прав кримськотатарського народу.

Шляхи українських державних структур і кримськотатарського національного руху починають розходитися, набирають суперечливого або й часом конфліктного характеру.

Влада УНР не дає дозволу на перехід із Румунського фронту та деяких інших українських регіонів через Південь України в Крим мусульманським частинам, а у квітні 1918 року направляє туди частини Окремої Запорізької дивізії Армії УНР із завданням зайняти Севастополь. Проти цього протестує Всеросійське мусульманське військове шуро.

Вже наприкінці квітня 1918 року українські та німецькі війська очистили від ліворадикалів і зайняли майже весь Крим, проте Кримська група Армії УНР під тиском частин німецької армії була змушена залишити територію півострова. Такі дії командувач кайзерівських військ у Криму генерал Р. Кош пояснював тим, що згідно з III-м Універсалом Крим не входить до складу УНР.

29 квітня 1918 року ЧФ підняв українські прапори і оголосив про свою належність УНР, але в той момент українських військ на підступах до Севастополя вже не було, а німецькі продовжили наступ. Тому близько 30 кораблів та військових катерів під червоними прапорами вийшли у Новоросійськ, а більша частина флоту лишилася в місті під синьо-жовтими стягами. Проте вже на початку травня 1918 року моряки змушені були їх спустити на вимогу окупаційних властей.

У травні 1918 року після певних коливань останні визнають право організації крайової влади за Курултаєм, який відновив свою діяльність. Кримськотатарський парламент призначає на посаду прем'єр-міністра Криму Д. Сейдамета.

Але кримськотатарським лідерам, як і наприкінці 1917 року, не вдається найти спільну мову з представниками органів самоврядування, російського ліберального політикуму і створити крайовий уряд.

Тим часом у Києві 29 квітня 1918 року відбувся державний переворот і замість УНР виникла Українська Держава на чолі з гетьманом П. Скоропадським. Новий режим взяв однозначний курс на приєднання Криму із наданням йому автономії.

У травні — червні 1918 року сам гетьман, його уряд, міністерство закордонних справ вживають дипломатичних заходів для його реалізації, окрім того, у кримські повіти були призначені старости Української Держави.

Влада німецького Рейху ще не вирішила остаточно, що робити з Кримом — залишити собі й колонізувати, утворити протекторат, віддати під контроль одній з причорноморських держав. Тому вона намагалася «законсервувати» ситуацію та ініціювала створення крайового уряду на чолі з генерал-лейтенантом, екс-командиром 1-го мусульманського корпусу литовським татариним С. Сулькевичем.

Цей кабінет не мав міжнародного визнання, проводив авторитарну політику, підтримував засади ринкової економіки, мав вузьку соціальну базу і відповідно був позбавлений широкої суспільної підтримки в кримському соціумі.

У своїй декларації 25 червня 1918 року перший Кримський крайовий уряд заявив про намір зберігати суворий нейтралітет, що на практиці означало перш за все протидію курсу Української Держави на приєднання Криму. Що невдовзі викликало митну війну з гетьманатом і погіршило життєві умови кримчан, які в умовах I Світової війни та революційного хаосу й так залишали бажати кращого.

Серед міністрів кабінету С. Сулькевича були мусульманська група (сам прем'єр-міністр, міністр закордонних справ Д. Сейдамет, міністр юстиції литовський татарин А. Ахматович, деякі інші діячі), група російських ліберальних і консервативних діячів та близькі до останніх представники німецького населення Криму.

Це був єдиний уряд Криму у постреволюційні роки, який офіційно визнав національно-культурну автономію кримських татар та надавав підтримку органам національного самоврядування. До кабінету С. Сулькевича входили представники тих кримських татар, які прагнули перетворення Криму у незалежне ханство під протекторатом Німеччини і Туреччини.

У липні 1918 року Д. Сейдамет і міністр фінансів В. Татіщев виїхали як урядові представники до Берліна з метою отримання займу для Криму та намірами домагатися офіційного визнання крайового уряду.

Тут міністр закордонних справ без санкції уряду Сулькевича (хоча не можна не виключати посвяченості прем'єр-міністра у цю справу) передав адресований керівництву Німеччини меморандум кримськотатарської Директорії про необхідність перетворення Криму

в міжнародно визнане нейтральне ханство під протекторатом Німеччини і Туреччини, створення татарського війська, рееміграції татарських емігрантів з Туреччини і Добруджі, створення татарського уряду в Криму «з метою цілковитого звільнення Криму від панування і політичного впливу росіян» (яким чином? Методи «цілковитого звільнення» не вказувалися. — Авт.).

Ймовірно, подібні пропозиції були передані влітку 1918 року й у Стамбул. Конфліктогенний документ не знайшов підтримки у кайзерівському Рейху, але, ставши відомим через В. Татищева кримським політикам, викликав кризу в уряді С. Сулькевича і кримськотатарському парламенті.

Цей меморандум, схоже, склали лідери правого крила національного руху, очолюваного Д. Сейдаметом і А. Хільмі. Він поглибив протистояння всередині кримськотатарського політикуму і викликав розкол в органах національного самоврядування — їх залишила група лівих, яка восени 1918 року вступила до лав більшовиків.

В листопаді 1918 року Німеччина програє I Світову війну і капітулює, на зміну кабінету С. Сулькевича приходить Кримський крайовий уряд С. Крима, який декларує свою прихильність до ідеї «єдиної і неподільної» Росії. Тоді ж на півострові з'являються війська Добровольчої армії А. Денікіна. А на початку 1919 року починаються гоніння на органи кримськотатарського самоврядування.

Під час короткого «другого пришествя» більшовиків наприкінці квітня — червня 1919 року створюється Кримська СРР, влада якої повертається до політики військового комунізму, але на відміну від РСР Тавриди пробує виробити в кримськотатарському питанні більш виважену політику, зокрема до складу уряду вводять більшовиків-кримських татар, видають прокомуністичну газету кримськотатарською мовою.

З червня 1919 по листопад 1920 року Крим перебуває під безпосереднім контролем білих режимів А. Денікіна та П. Врангеля, які в цілому неприхильно ставляться до кримськотатарського національного руху, репресують частину його діячів.

Денікінці у 1919 році розпускають Директорію і закривають провідні кримськотатарські газети. П. Врангель у 1920 році робить неспівмірні спроби піти назустріч кримським татарам в національно-культурній та релігійній сфері, які не були ефективні та своєчасні.

Білі підтримують стосунки здебільшого із консервативними мурзатством і традиціоналістським мусульманським духівництвом, яке

сформувалося і діяло до революції під контролем держави. Органи національного самоврядування і партія «Мілі Фірка» йдуть у підпілля, кримські татари беруть участь в «зеленому русі» у кримських горах.

В цих умовах кримськотатарський рух знову шукає зовнішньої підтримки: ліві й силою обставин та/або ілюзій деякі помірковані діячі орієнтуються на Радянську Росію, інші (група Д. Сейдамета) — на Польщу, яка знайшла оперття у переможному таборі Антанти і має інтерес до справ Східної Європи. У 1920 році Д. Сейдамет навіть пропонував Речі Посполитій встановити протекторат над Кримом.

Проте всі маневри активістів кримськотатарського руху щодо пошуків зовнішніх союзників не змогли досягнути головної мети — утворення кримськотатарської автономії або державності. Наприкінці 1920 року в Криму встановлюється більшовицька диктатура, яка одразу розпочала терор серед кримського населення.

Перша його хвиля не сильно зачепила кримськотатарський народ. Проте серед орієнтовно 100 тис. жертв голоду 1921–1923 рр. в Криму, спровокованого політикою більшовиків, абсолютну більшість становили кримські татари.

Оголошена у 1921 році Кримська АРСР мала територіальний характер, але разом з тим створювала умови, хай і обмежені, для продовження творення модерної кримськотатарської етнонації. Так, кримськотатарська була оголошена однією із державних мов, політика татаризації у 1920-х рр. сприяла розвитку кримськотатарської культури, освіти та збільшенню адміністративних кадрів із числа кримських татар.

Але, починаючи зі справи наприкінці 1920-х рр. одного з керівників автономії В. Ібраїмова, широких репресій проти кримськотатарських інтелігенції та управлінських кадрів у 1930-х рр., колективізації, умови для розвитку цього тюркського народу суттєво погіршуються.

А закінчується все після випробувань нацистсько-румунської окупації катастрофою 1944 року, коли комуністична Москва депортувала весь кримськотатарський народ з Криму, ймовірно, готуючись до реалізації заповітної мрії ще петербурзьких імператорів — захоплення Босфору і Дарданелл.

Поразка самостійницьких українських сил також зрештою призвела до серії катастроф, попри те, що у 1920-х рр. в УСРР продовжувалося, хай і в обмежених ідеологічно та соціально рамках, інтен-

сивне формування модерної української нації й навіть зберігалися ознаки української державності.

Радянський комуністичний режим, фактично, чинив геноцид, коли під час штучних голодоморів 1921–1923 рр., 1932–1933 рр., 1946–1947 рр. підривав демографічний базис українства і традиційну культуру знищенням мільйонів селян, коли вбивав «мозок і душу» нації засудженням або знищенням у 1920–1930-х рр. абсолютної більшості дореволюційної та нової радянської гуманітарної інтелігенції, значної кількості технічної інтелігенції, ліквідацією українських церков, репресіями проти священників, зрештою пусканням у 1930-х рр. під «червону гільйотину» партійного і державного радянського істеблішменту УСРР. Комуністичний режим прагнув деконструювати українську націю на всіх рівнях соціального буття до безпечного для себе рівня і якщо не асимілювати, то принаймні нейтралізувати її суб'єктність.

А чи була альтернатива цим катастрофам? Чи могли б бути іншими стосунки українців та кримських татар у революційні роки? В цьому місці ми маємо залишити ділянку історії. Адже ця наука має справу з тим, що відбулося в реальному часі та просторі. Проте очевидно, що процеси людської діяльності мають гілки можливостей, які не були реалізовані. Одну з таких можливостей ми й спробуємо розглянути.

Альтернативність суспільних процесів якісно зростає під час революційних трансформацій. З погляду синергетики, процеси самоорганізації суспільств, етносів, націй та відповідно їх взаємодія проходять в ці періоди точки біфуркації, коли безкінечно малі впливи можуть направити суспільний розвиток по одному з декількох можливих річищ.

Ймовірно, саме у липні 1917 року й був момент, коли за певних обставин взаємодія українського і кримськотатарського рухів могла кардинально змінити долю обох народів, України та Центрально-Східної Європи загалом. Тут ми знову повернемося на час до царини історії.

Модерний кримськотатарський рух почав розвиватися наприкінці XIX — на початку XX ст. в тісній взаємодії з іншими тюркськими народами з поступово все більшим впливом панісламістських та пантюркістських ідей. Гасло «Єдність у думках, словах і ділах», під яким довгий час виходила відома на тюрко-ісламському Сході газета І. Гаспринського «Терджиман», мало значення далеко поза колом кримських татар.

Невипадково для пропаганди платформи кримськотатарського національного руху в 1917 році паралельно з «Енъи Терджиманом», який схоже сприймався не як суто кримського значення видання, почали виходити кримськотатарськомовна газета «Міллет» та російськомовна «Голос татар».

У першій половині 1917 року Мусвиконком діяв як частина руху мусульман та тюрків Росії за свої права. Саме виникнення цього кримського органу було каталізовано значною мірою ініціативами мусульманського бюро Державної думи. Навесні 1917 року Мусвиконком виступав за національно-культурну автономію кримських татар і, ймовірно, схилився до територіальної автономії Криму в складі федерації.

У травні 1917 року на I Всеросійському мусульманському з'їзді в Москві, в якому брала участь кримська делегація, більшість делегатів висловилися за перетворення постцарської Росії на федеративну республіку і національно-територіальну автономію для мусульман. Для кримськотатарського руху залишалося знайти відповідь на одне з ключових питань федерування: Крим — територіальна автономія або навіть суб'єкт федерації в межах чого?

Здавалося відповідь ясна — Росії. Проте події червня — липня 1917 року в Києві могли розглядатися як поява альтернативи. Тоді УЦР розпочала практичну реалізацію ідеї національно-територіальної автономії України — оголосила її I-м Універсалом, створила перші центральні структури виконавчої влади краю, під час переговорів в Києві з міністрами Тимчасового уряду було досягнуто попередньої угоди щодо порозуміння і способу визнання автономії.

25 червня (7 липня) 1917 року революційний представницький орган українців ухвалив постанову, якою доручив Генеральному секретаріату негайно розпочати реорганізацію УЦР в крайовий парламент з представництвом у ньому національних меншин, пропорційно до числа населення кожної національності. Комісія з вироблення статуту автономії України мала складатися з 71 українця, 11 росіян, 8 євреїв, 2 німців і по одному від татар (виділено автором. — А.І.), білорусів, молдован, чехів, греків і болгар.

1(14) липня УЦР ухвалила, що в склад Малої Ради (президії УЦР) мають входити 40 представників українців і 18 делегатів від меншин. 3(16) липня у II-му Універсалі Центральна Рада оголосила, що незабаром поповниться представниками інших народів, обраних від революційних організацій, і тоді стане єдиним найвищим ор-

ганом революційної демократії, після чого буде сформовано і подано на затвердження уряду в Петрограді новий склад Генерального секретаріату як носія найвищої крайової влади Тимчасового уряду в Україні.

12(25) липня 1917 року в роботі Малої Ради перший раз взяли участь представники меншин. 14(27) липня 1917 року було утворено новий склад Генерального секретаріату, до якого ввійшли російський есер, представники євреїв та поляків. А у самій структурі крайового органу з'явилася нова посада — секретар міжнаціональних справ, яку посів О. Шульгин.

Варто зазначити, що українські лідери спиралися на етнографічний принцип при визначенні території автономної України. Так, наприклад, у травні 1917 року Комітет УЦР у документі для делегації УЦР до Тимчасового уряду так визначив українську територію: «губернії Київська, Подільська, Волинська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Катеринославська, Херсонська і Таврійська (виділення неукраїнських частин із цих губерній і, навпаки, включення у склад української області українських частин із суміжних губерній... надається Крайовій раді по угоді з Тим. Урядом і населенням цих територій)».

Не випадково, що саме у другій половині липня 1917 року до Києва й прибули керівники Мусвиконкому Д. Сейдамет і А. Озенбашли, які провели зустрічі з головою УЦР М. Грушевським, секретарем міжнаціональних справ О. Шульгиним, головою Генерального секретаріату В. Винниченком, побували на засіданні революційного представницького органу України.

До того моменту взаємодія і партнерство між кримськотатарськими революціонерами і місцевими українськими діячами відбувалися лише в Криму. Вперше керівники національних рухів, один із яких почав практичну організацію національно-територіальної автономії, зустрілися і обговорили можливості взаємодії.

Проте предмет переговорів, на наш погляд, не до кінця з'ясований. Здавалося все ясно — розмова йшла про співпрацю у перетворенні Росії на федерацію, проте цікаві подробиці: на яких саме умовах? Д. Сейдамет в своїх споминах, написаних за кілька десятиліть після подій, досить детально розповідає про своє бачення причин приїзду та про зустрічі з українськими лідерами.

Кримськотатарський діяч згадує, що «ми уважно відстежували структурування національного руху України, заснування Централь-

ної Ради, дії українців з реалізації територіальної автономії і, нарешті, створення національного уряду».

«Анархія, що підступала звідусіль, наочно доводила безпідставність наших намірів зберегти свою країну на договірній основі з росіянами, з російськими органами влади, — це поставило нас перед необхідністю більш ретельного вивчення національного руху українців», — пише Д. Сейдамет.

За його спогадами, метою представників Мусвиконкому було дізнатися: «яка сутність ідей українців? Де центр ухвалення рішень? Які у них політичні течії? Як їх ідеї сприймає народ і наскільки лідери пов'язані з народом? В якому стані їх збройні сили?».

Зустрічі з українськими керівниками, присутність на засіданні Центральної Ради, знайомство і аналіз української преси, за словами Д. Сейдамета, «доволі прояснили політичну ситуацію в Україні».

Автор спогадів пише, що М. Грушевський у представників Мусвиконкому викликав «здивування і захоплення» своєю «невтомною діяльністю», знанням історії, стратегічним мисленням: «він краще за інших міг поставити мету прагнень і визначити найкоротший шлях до неї».

Вони привітали голову УЦР «з відродженням національного духу України», висловили свою солідарність з українцями, зробили короткий огляд політичної ситуації в Криму, а з огляду на скочування Росії до анархії заявили про намір «власними силами спасти свою батьківщину».

Д. Сейдамет сприйняв деякі слова М. Грушевського як вираження українцем «віри, що повністю збігається з нашою, що російська революція призведе Росію до розпаду, в зв'язку з чим всім неросійським народам необхідно тісніше з'єднатися і створити свої збройні сили». Позитивне враження справив на кримську депутацію й секретар міжнаціональних відносин О. Шульгин, як «серйозна людина, слова якого викликали довіру». Проте про змістовну частину спілкування з ним Д. Сейдамет нічого не писав.

А от голова Генерального секретаріату В. Винниченко викликав, за спогадами члена Мусвиконкома, «найдивніше вражіння» — «на відміну від Грушевського, Шульгина і навіть депутатів Ради, він не намагався ні зрозуміти нас, ні, щоб ми зрозуміли його».

За описом Д. Сейдамета, цей український діяч хоча й був тісно пов'язаний зі своїм народом, українською культурою, проте не був готовий до відповідальної ролі голови Генерального секретаріа-

ту. На небезпристрасну думку кримського автора, В. Винниченка з українським національним рухом більш ніж віра зв'язував опортунізм.

Характерна деталь — мемуарист не розповідає про предмет обговорення з головою органу, який вже оголошений найвищою виконавчою владою в Україні і невдовзі таким дійсно стане, а лише ділиться емоціями від зустрічі та намагається охарактеризувати особистість свого візаві.

Натомість Д. Сейдамет згадує як таємно і без дозволу зняв у приймальні голови Генерального секретаріату карту України, видану у Львові і на якій «горизонтальною прямою, накресленою від Кефе (Феодосії. — А. І.) до Кезлева (Євпаторії. — А. І.), Кримський півострів був розрізаний навпіл, північна частина якого повністю викрашена у колір України».

З цією картою учасники поїздки в Київ ознайомили муфтія Ч. Челебієва, а потім і весь Тимчасовий Кримсько-мусульманський комітет. Лідер мусульман Криму ніби сказав: «Значиться, нам загрожує ще один імперіалізм...».

А Д. Сейдамет у спогадах так характеризує поцуплену ним поліграфічну продукцію:

«Ця етнографічна карта цілком не відповідала дійсності. На півночі Криму навіть в останні десятиліття посиленої русифікації було мало дуже українців, ніде в Криму вони не становили більшості. Відповідно, цією картою, заснованою на брехні, вони декларували свої політичні цілі. Це і було для нас важливим».

«В майбутньому ця карта дала чималу користь на шляху до нашої незалежності», — писав кримськотатарський діяч. (До речі, за офіційними даними в 1917 році у північному Перекопському повіті Криму проживала орієнтовно рівна кількість кримських татар, великоросів (росіян), малоросів (українців) — 23,5%, 22,9% і 22% відповідно, приблизно стільки ж у ньому мешкало й німців. Низка науковців неодноразово висловлювала переконання, що при переписах в Росії кількість українців занижувалася. Хоча, за даними російської статистики, українці не становили більшості в усіх адміністративно-територіальних одиницях, розташованих на території Криму).

Д. Сейдамет також із жалем згадував, що не відбулася зустріч із головою Українського генерального військового комітету С. Петлюрою, бо цей діяч «більше ніж в урядових закладах Києва, був на фронті».

Таким чином, поїздка депутації Мусвиконкому до Києві у липні 1917 року мала, якщо вважати спогади Д. Сейдамета за точне викладення суті події, лише інформаційний характер. Лідери кримських татар знайомились з українським рухом ізсередини, провели зустрічі з його лідерами та, своєю чергою, розповіли про ситуацію в Криму і про цілі своєї організації.

Наприкінці липня 1917 року в інформаційному просторі кружляла дещо інша інформація про переговори у Києві, наскільки вона була розповсюджена поки судити важко, але керівництво кримсько-татарського руху вважало необхідним у своєму російськомовному виданні її спростовувати.

Ось частина тексту із газети «Голос татар» за 29 липня:

«Украинскую раду посетила депутация мусульман, обратившаяся с просьбой поддержать их стремление к установлению автономии Крыма. Мусульмане выражают пожелание о территориальном присоединении Крыма к Украине.

Мусульмане представили раде докладную записку, основные пункты которой: сконцентрирование всех мусульман-солдат, находящихся в Крыму и вне Крыма — в Симферополе, образование из них отдельного войска; при штабе округа должен быть мусульманский комиссариат; командный состав должен состоять из мусульман, точно также врачебный персонал в лечебных учреждениях; командир полка должен избираться мусульманским исполнительным комитетом.

Обсудив домагательства мусульман об автономии Крыма, генеральный секретариат не согласился с некоторыми из них, признав вообще преждевременным предпринять шаги перед центральным правительством до разрешения вопроса о территории.

Временный Крымско-Мусульманский Исполнительный Комитет настоящим для восстановления истины заявляет, что им с подобным поручением никакая депутация командирована в Украинскую раду не была».

Здавалося б і тут все ясно: кримськотатарські представники у липні 1917 року не ставили питання про приєднання Криму до України. Але схоже, що принаймні для частини сучасників подій викладене могло сприйматися за реальність. А вже у червні 1917 року в Сімферополі після початку українізації частин гарнізону було оголошено про створення кримськотатарського батальйону.

Лідери Мусвиконкому прагнули в червні — липні 1917 року знайти з органами влади порозуміння в справах легалізації цього процесу, призначення кримськотатарського командування. До того ж оголошення автономії України руба ставило питання про її кордони, останні, на думку українських лідерів, мали визначитися за етнічним принципом, а у Таврійській губернії в цілому на відміну від Криму більшість становили українці.

Дуже важливе, хоч і трохи туманне, свідчення про липневі переговори залишив лідер Мусвиконкому Ч. Челебієв. Його варто цитувати повністю, бо, на відміну від спогадів Д. Сейдамета, воно було зроблене «по гарячих слідах» і без нашарувань досвіду подій 1918–1920 рр., зокрема українсько-кримськотатарських відносин та подальшої ідейної еволюції мемуариста.

2 жовтня 1917 року в Бахчисараї Ч. Челебієв у виступі перед учасниками другого кримськотатарського делегатського з'їзду, зокрема, сказав (цитуються за «Голосом татар» від 14 жовтня 1917 року. — А. І.):

«Все наше внимание было поглощено вопросами, имевшими и имеющими касательство с судьбой крымских татар. Между прочим, комитет входил в сношения с Временным правительством по вопросу формирования татарского батальона.

Была предпринята комитетом специальная по этому поводу поездка в Петроград, ко Временному правительству. Оно указало нашей делегации на три республики, а именно: на Кронштадт, Царицын и Крым, матерями же их были объявлены Финляндия и Украина. Естественно, что эти сообщения несколько тревожили Временное правительство, чему способствовали доносы и доклады наших здешних «друзей».

... Кроме того, наш комитет считал своим долгом принести свои поздравления также и украинской Раде. Этим самым мы подписывались под демократическим федеративно-республиканским строем в стране.

Само собой разумеется, что нас должен интересовать вопрос выгоды или невыгоды с точки зрения наших интересов автономного управления в Украине. Комитет наш нашел такое устройство в Украине вполне отвечающим вашим интересам. Но перед нами встает новый вопрос: о границах. Мы нашли необходимым спросить у Рады: «входит Крымский полуостров в пределы вашей территориальной автономии».

С этой целью были отправлены наши в Киев делегаты, которым поручили поздравить Раду с Украиной с тем, чтобы Рада в свою очередь поздравила бы нас с Крымом. Хотя заявление украинцев: «Мы поздравляем вас с Крымом потому, что видим там живые способные силы», не вполне достаточно было для нас, но мы пока этим удовлетворились. После этого отношения между нами и Радой сблизилась...».

Отже, лідер кримськотатарського руху свідчить, що питання про належність Криму обговорювалося в липні 1917 року з керівництвом УЦР, а також про те, що деякі політичні сили влітку 1917 року розглядали проект введення майбутньої республіки в Криму до складу України і що це питання турбувало Тимчасовий уряд.

Не зовсім ясні слова Ч. Челебієва про те, що «матерями» (ймовірно, мається на увазі метрополіями) трьох «республік Кронштадт, Царицин і Крим» оголошені Фінляндія та Україна. Схоже, що тут йдеться про проект державного будівництва із трирівневою системою федеративної держави: федеративний центр — суб'єкти федерації (Україна, Фінляндія тощо) — автономії у складі суб'єктів федерації (Крим, Кронштадт тощо).

До речі, певні структурні подібності державного устрою на той час були у володіннях Габсбургів, де у двоєдиній Австро-Угорській імперії в межах Угорського королівства існувало Королівство Хорватії та Славонії. А пізніше виникали вже у федерації радянського формату, коли у 1920–1930-х рр. в межах УРСР, яка підлягала союзному центру, існувала Молдавська АРСР.

Цікава деталь: в документах Секретарства національних справ УЦР (очолюваного О. Шульгиним) Народного міністерства закордонних справ УНР, які нині зберігаються у фонді 2592 Центрального державного архіву вищих органів влади України, міститься недатований проект голови мусульманської військової організації і організатора мусульманського батальйону в Криму прапорщика Шабарова про створення окремого мусульманського війська в Сімферополі, який точно повторює спростовувані «Голосом татар» пропозиції щодо військових справ.

Поки автору не вдалося знайти документальних свідчень, які б більш детально проясняли ситуацію з переговорами у липні 1917 року (якщо не рахувати деякі публічні виступи кримських татар восени 1917 року). Проте на підставі вищевикладеного можна запропонувати гіпотезу про справжню ціль відвідин делегатами Києва. Як і

будь-яка інша, ця гіпотеза потребує подальшого підтвердження або спростування.

Багато національних та антиколоніальних рухів у XVIII — на початку ХХ ст. здобули незалежність власних країн за підтримки іноземних держав. Наприклад, США підтримували у боротьбі за самостійність Франція і Росія, Грецію, Болгарію — Росія, Польщу — Франція тощо. Отже, пошук зовнішніх союзників для національних рухів у боротьбі за державність можна вважати розповсюдженою практикою.

До речі, фатальною у боротьбі за незалежність у 1918–1920 рр. для українського руху, попри всі великі внутрішні проблеми нації і державотворення, на думку частини дослідників, все ж стали надскладна геополітична ситуація і брак підтримки серед провідних держав переможної Антанти.

Лідери кримськотатарського руху, відчуваючи структурну слабкість у «внутрішньокримському» розкладі етнополітичних сил, у 1917 році шукали «зовнішню» стосовно Криму підтримку на просторі постцарської Росії своїх прагнень до національно-територіальної автономії — з дореволюційного досвіду нею були рухи мусульманських і тюркських народів.

Туреччина також була привабливою в очах частини кримськотатарських діячів, проте тривала Світова війна і ця держава перебувала у ворожому до Росії таборі, що ускладнювало початок контактів. Пізніше із розвитком подій ця орієнтація також проявиться.

Можна припустити, що у липні 1917 року кримськотатарські лідери провели зондування українського національного руху, як потенційного кандидата на роль «партнера-протектора», і запропонували його лідерам долучити Крим як територіальну з гарантуванням національних прав кримських татар автономію або й національно-територіальну у склад автономної України, що тоді утворювалася. (Не випадково, влітку — восени 1917 року муфтії мусульман Криму розцінював у публічних виступах появу автономної України як один із найбільших феноменів революції).

Проте керівництво Генерального секретаріату (непрямо про це може свідчити цитована вище суперечлива інформація у «Голосі татар» і емоції Д. Сейдамета щодо В. Винниченка) не пішло назустріч у негайній підтримці цієї не любої політичним колам Петрограда ідеї.

Мотиви української сторони у негативній реакції на пропозицію кримських татар могли полягати насамперед в небажаннях заго-

струвати відносини з Тимчасовим урядом, адже тільки нещодавно з ним було, як тоді гадалося, досягнуто порозуміння в справі автономії України і УЦР готувала йому на затвердження «Статут вищого управління України» (документ, який деякі сучасники розглядали як конституцію автономії).

Тут варто нагадати, що порозуміння наприкінці червня 1917 року щодо принципового визнання автономії України між міністрами Керенським, Терещенком, Церетелі та УЦР призвело до кризи кабінету кн. Львова. На знак протесту проти угоди з українцями декілька міністрів-кадетів вийшли із Тимчасового уряду, навіть попри наростання анархії в державі та активізацію в той момент бойових дій на фронті.

Могли керівники УЦР при оціненні ймовірної пропозиції щодо Криму також бажати детальніше з'ясувати настрої кримського населення або побоюватися реакції представників деяких етнічних меншостей, яких тоді було запрошено до участі в революційному передпарламенті України. До речі, голова Генерального секретаріату В. Винниченко запланував провести 25 липня 1917 року в Києві з'їзд губернських комісарів губерній, «об'єднаних Крайовим органом при Центральній Українській Раді», на який він запросив й губернського комісара Таврії.

Відповідно, можливо, й представники Мусвиконкому, не діставши в Києві однозначної підтримки в питанні введення Криму до складу України та з деяких інших питань, не бажали афішувати це, щоб безцільно не провокувати ускладнення у стосунках із російськими політичними силами Таврії, Тимчасовим урядом чи навіть тюрко-мусульманськими рухами. Цілком можливо, що саме тому й з'явилося 29 липня 1917 року цитоване вище спростування таких намірів у газеті «Голос татар». Тут варто нагадати, що арешт контррозвідкою 23 липня 1917 року муфтія Ч. Челебієва за звинуваченням у шпигунстві на користь ворога викликав конфлікт у стосунках між кримськотатарським рухом і керівництвом Таврійської губернії, яке підтримували російські ліберальні і революційно-демократичні кола Криму. Якщо гіпотеза про висунення у липні 1917 року делегатами Мусвиконкому пропозиції про введення Криму на правах автономії до складу України правильна, то відмова від її реалізації УЦР є однією із найбільших помилок у здійсненні державотворення.

Недарма один із провідних українських географів України С. Рудницький, осмислюючи уроки 1917–1920 рр., писав у 1920-х рр., що

втрата Україною Криму — це «винесення смертного вироку» українській незалежності, а гетьман П. Скоропадський вважав, що Україна без Криму — це «тулуб без ніг». Вже у 1918 році керівництво УНР і ще більш послідовно Української Держави відкинуло революційно-романтичний підхід до ідеї самовизначення, перестало її абсолютизувати і взяло курс на приєднання Криму із одночасним гарантуванням йому автономії.

Далі ми знову виходимо поза межі історії, в разі розумінні цієї науки, як вивчення того, що сталося. Разом з тим розгляд можливих альтернатив історичного процесу допомагає яскравіше відітнути реальне минуле. Отже, якщо припустити, що українсько-кримсько-татарський стратегічний союз на базі введення Криму до складу України виник би у липні 1917 року, а УЦР вчасно оцінила значення Севастополя як військово-морської бази, скорегувала свою військово-політику загалом, то за певних обставин течія подій в Центрально-Східній Європі могла б суттєво, а, можливо, й кардинально змінитися.

В такому разі Чорноморський флот міг би бути українізований і відповідно, замість деструктивної ролі, яку він зіграв під час встановлення ліворадикальної диктатури, стати опорою помірковано соціалістичного парламентського режиму УНР і автономного Криму.

В разі виникнення небільшовицької федерації за активної участі України або втримання незалежності УНР поліетнічне населення Криму уникнуло б жакіть тоталітарного режиму, а кримськотатарський народ дістав сприятливі умови для національного розвитку. Адже УНР перша в світі закріпила у нормативній базі визнання національно-персональної автономії етнічних груп та загалом прагнула задовольнити національні потреби народів та етнічних груп України.

А якщо продовжувати цей ланцюг припущень, то без української індустриальної, сировинної і аграрної бази комуністичний режим може не був би таким потужним та довговічним, а ХХ століття — таким червоним.

Проте історія пішла іншим руслом...

Історична правда. — 2012. — 2 серпня

Проти «Єдиної і Неділимої». Українське підпілля в армії Врангеля

Завдання-максимум підпілля було взяти владу на контрольованій білогвардійцями території шляхом військового перевороту. Завдання-мінімум — організація українського військового елемента в союзі з Врангелем проти більшовиків.

У листопаді минулого року проросійські сили в Севастополі відзначили 90-річчя залишення білими військами Криму. Проукраїнські організації проігнорували цю дату. Чи правильно це?

У масовій свідомості нашого суспільства політика щодо України режиму правителя «Півдня Росії» та головнокомандувача Російської армії (вона ж «Армія Врангеля» або «Кримська армія») Петра Врангеля (квітень — листопад 1920 року) асоціюється із російськими централістичними або імперськими підходами.

Радянські означення «чорний барон» і «монархіст» щодо його особи теж не забуті.

Почасти таке сприйняття слушне. Лише у листопаді 1920 року, коли більшовицько-махновські війська вже вели бої за Крим, представник правителя «Півдня Росії» у Варшаві заявив представнику Головного отамана Симона Петлюри про готовність Врангеля визнати де-факто незалежність УНР і укласти з нею військовий союз.

Тим часом українське питання у 1920 року в підконтрольному барону Криму було одне з визначальних. У цій статті ми не будемо розглядати його комплексно, а зупинимося на такому його аспекті, який навіть не всім професійним історикам відомий — діяльність українського підпілля в армії Врангеля.

Ми спробуємо виявити причини виникнення, склад, керівництво, орієнтацію, методи його практичної роботи. Джерелами дослідження є, як не парадоксально, перш за все мемуарні та аналітичні матеріали з російських політичних таборів, а також — документація УНР.

Навесні 1920 року після денікінської катастрофи залишки деморалізованої Добровольчої армії скупчилися в Криму. Влада від Антона Денікіна, який втратив авторитет, перейшла до Петра Вран-

геля. Останньому вдалося протягом двох місяців до певної міри подолати розклад, переформувати війська і встановити дисципліну в армії.

Перші кроки Врангеля як головнокомандувача та правителя (голови уряду. — ІП) «Півдня Росії» (білогвардійського уряду в Криму, визнаного у 1920 році Францією. — ІП) у національному питанні були обнадійливі проти політики попередника.

Безоглядна ставка Денікіна на «єдину і неподільну», абсолютне ігнорування інтересів України, переслідування не тільки українських політиків, а й культурних діячів почали відходити у минуле.

Ось що повідомляв один з українських повстанців, що перебував у полоні у білих:

«... стало видно по перших кроках роботи Врангеля переміну в політиці і організації контрреволюції.

Перш усього, були звільнені всі українці з в'язниць та од відповідальності за державну зраду, за яку притягав Денікін українців, яких обвинувачувано в участі в повстанчій русі, випускали на Україну, а більш відомих запрошували до Штабу Врангеля, де їм пропонували і кошти, і зброю, аби вони прийняли активну участь в боротьбі проти комуністів».

Ось що писав про ставлення свого наступника Врангеля до імперської ідеї улюблений автор Володимира Путіна Антон Денікін:

«Я почувствовав это особенно тягостно при ближайшей встрече в Таганроге с генералом Врангелем, который говорил:

— Добровольческая армия дискредитировала себя грабежами и насилиями. Здесь все потеряно. Идти второй раз по тем же путям и под добровольческим флагом нельзя. Нужен какой-то другой флаг.

И, не дожидаясь моего вопроса, он спешно прибавил:

— Только не монархический...»

Врангель, навчений гірким досвідом минулих років (шовіністична політика — одна з найголовніших причин поразок білих), починав розуміти необхідність корегування позиції білого російського руху в національному питанні.

Він, зокрема, так критикував політику попередника:

«Вместо того, чтобы объединить все силы, поставившие себе целью борьбу с большевиками и коммуной... дрались и с большевиками, и с украинцами, и с Грузией, и с Азербайджаном, и лишь немногого не хватало, чтобы начать драться с казаками (кубанцами. — ІП)».

Фото молебню з нагоди вступу барона Петра Врангеля на посаду командуючого Російською армією. 25 березня 1920.

Джерело: Исхаков С.

"Крым. Врангель. 1920 год".

Москва, 2006.

Проте, попри перші позитивні кроки Врангеля у національному питанні, принципових змін його позиція не зазнала — навіть слово федерація пролунало далеко не одразу, і це в той час, коли ідея державної самостійності в Україні набувала популярності.

Фактично Врангель, потребуючи союзників, лише відмовився від брутальних методів боротьби з національними рухами. А до українських селян він намагався достукатися перш за все з допомогою аграрної реформи.

У військах, що опинилися в Криму, було немало українців. Людина, яка особисто була в Криму навесні 1920 року, у документі «Військові сили Врангеля на 1 травня с.р.», зокрема, писала про них:

«...Галичани — 200–300. (осіб. — П)

... Корніловці. Останні поповнення мобілізованими полтавцями та харківцями змінили стару окраску корніловців, в національним відношенню в де-яких частинах 65–85 % українців, в 6 сотні першого корніловського полку до 30 % бувших гайдамак, настроїв українсько-малоруський; з великою охотою перейшли б до Петлюри...

Гайдамаки з Донбасу. Як «донецькі» придушили повстання на «Арсеналі».

Кубанці — національно-революційні, мають зв'язки з Українською Кримською Краєвою Радою...

Екіпаж Флоту. На крейсері «Корнілов» та на дредноуті «Генерал Алексеев» сини поміщиків — безумовні контрреволюціонери; решта здебільшого українці-революціонери».

За даними, що походять з УНРівських кіл, наприкінці літа — початку осені 1920 року у врангелівській армії «серед солдат 70–80 % українського елементу».

Великий відсоток офіцерів армії Врангеля служив до того у військах УНР або Української Держави. Серед них були і справжні українські патріоти. Вони мали підстави не довіряти врангелівському режиму.

Диктатура Врангеля спиралася на праві російські кола — політичне мислення, психологія та матеріальні інтереси яких не дозволяли зійти із згубного імперсько-централістичного шляху, із відповідними наслідками для України.

Та й сама особа Врангеля в очах багатьох українців не могла слугувати символом принципових змін у національному питанні, бо ще надто свіжими були спогади про його безпосередню участь в репресіях проти кубанців у 1919 році.

Навесні 1920 року українські патріоти в армії вже мали в Криму свою організацію. Розклад Білої армії та шовіністична позиція її керівництва поставили на порядок денний необхідність рішучих дій.

Ведеться підготування до перевороту. У травні 1920 року цьому ніби сприяє і військово-стратегічна ситуація: столицею України оволоділи війська УНР і Польщі.

Отже, виникала потенційна можливість з'єднання постврангелівських сил, очолених українськими патріотами, із збройними силами УНР. Прецедент перехоплення влади проукраїнськими силами в білих військах вже стався раніше в Одесі.

Проте наступ переформованої армії Врангеля із Криму в Північну Таврію, відступ від Києва українських і польських військ на початку червня 1920 року викликав необхідність виробити такі методи дій українських організацій у армії Врангеля, які б відповідали новій ситуації. Для цього тоді ж у Феодосії збирається підпільний з'їзд представників українських організацій при військових частинах. Зрозуміло, що багато уваги було приділено обговоренню планованого перевороту.

Свідчення сучасника із російського табору допомагають зрозуміти ідейні основи їх діяльності: «... так как первой их задачей было сохранение фронта для продолжения борьбы с большевиками, они задумывались над возможностью произвести переворот безболезненно».

На нарадах з'їзду було вирішено зберегти підпільний український штаб (начальником його оперативної частини було обрано генерала Улагая-старшого) і продовжити пропагандистську роботу у військах.

Не відкидалася й легальна діяльність:

«Решено было указать командованию на выгоды совместной работы, доказать, что украинское движение пользуется большим успехом в войсках, что следовательно за украинскими лозунгами они охотно пойдут.

Действующие против большевиков силы распылены. Успех возможен лишь при условии контакта с армией Петлюры, действующей против Одессы. Необходимо немедленно добиться разрешения на формирование украинских полков.

По мысли украинского подпольного штаба, эти полки должны были стать в дальнейшем базой украинского движения и опорой при предполагаемом перевороте».

Можливо, що підпільна українська військова організація мала назву «Батьківщина», а її отаманом був повноважний представник уряду УНР, що був делегований у 1919 році у війська Денікіна з метою об'єднання всіх українських організацій.

Після закінчення нарад делегати роз'їхалися: хто на фронт, а хто у Севастополь. У липні 1920 року до цього міста переніс свою діяльність і підпільний штаб.

Цінні дані про опору українських організацій у врангелівській армії лишив їх ідейний противник Одоєвський:

«На успех предприятия в солдатской среде они надеялись. Их... пропаганда должна была возыметь влияние на «серопогонную» массу.

... Но и к рядовому офицерству подойти было не трудно. По составу своему в большинстве украинцы, стесненные ярмом врангелевской дисциплины, недовольные тылом, командовавшем скрываясь за их спиной, они... идее перехода под жовто-блакитный стяг не противились.

Когда пропагандисты расхваливали им петлюровскую армию, построенную на началах «демократической дисциплины», они спрашивали первым делом, носят ли украинские офицеры погоны, отдают ли им солдаты честь и т.д.».

Велась певна пропагандистська робота і у вищих військових колах.

Спостерігач українського руху в Криму у 1920 року якимось зауважив, що буває важко розібратись, де закінчувалося підпілля, а де починалися легальні українські організації. Очевидно, що підпільний штаб використовував легальні організації.

Цьому сприяла їх ідейна близькість. Бо серед українських організацій Криму популярною була УНРівська платформа, яка допускала компроміс з Врангелем на антибільшовицькій основі за умов визнання суверенітету України. Звісно, пропетлюрівські настрої не завжди можна було виявляти одверто з огляду на обставини.

З другого боку, очевидно, що були й противники УНР серед українців, бо в Криму сконцентрувалася на той момент помітна кількість колишніх гетьманців.

І все ж таки низка легальних заходів українських організацій в Криму була пов'язана з підпільним штабом. Так, наприклад, 29 липня 1920 року у Севастополі відбулося об'єднане зібрання представників від військових та українських організацій на території Криму.

На зібранні було вирішено просити головнокомандувача затвердити постанову:

— про покладання на представника генерального штабу УНР генерала Григорія Янушевського керівництва об'єднанням повстанських загонів, організації антибільшовицьких регулярних військ України та доповідей головнокомандувачу про заходи з встановлення влади на місцях;

— про формування штабу повстанських загонів на території України;

— про відрядження для організаційних робіт у розпорядження генерал-лейтенанта Янушевського низки генералів та полковників.

На початку серпня 1920 року Врангель прийняв українську делегацію у складі М. Левченка, генерала Г. Янушевського, генерал-майора Чарського, статського радника Кравченка, інженера Кирста і дав принципову згоду на об'єднання партизанського руху на території України та організацію в Севастополі політичного центру для проведення на місцях правового порядку і заспокоєння населення України.

Проте невдовзі співробітники Врангеля відмовились від співпраці з українцями на цих підставах. Білий генерал Я. Слащов з цього приводу зазначав: «... с одной стороны, дают согласие, а с другой — это согласие отрицается, т.е. получается совершенно недопустимая двойственность».

Представники українського підпілля інформували військову делегацію УНР, яка перебувала у Севастополі в серпні — вересні 1920 року, про ставлення врангелівських кіл до українського питання.

Підпілля провадило пропагандистську діяльність. Я. Слащов у листі до головнокомандувача писав, що «петлюровская пропаганда даже на фронте идет». Її дієвість виявилася у ситуації з перебуванням у вересні 1920 року в Криму делегації від так званого Українського національного комітету на чолі з С. Моркотуном.

Ця організація, яка претендувала на владу в Україні, фактично виконувала політичне замовлення російських політичних кіл у Па-

рижі. Останні, навчені досвідом попередніх років, розуміли, що ігнорувати силу пробудженого масового національного руху вже неможливо. Тому й використовували у своїх інтересах цей псевдо-уряд України.

Його представники готові були підписати від імені України будь-які умови з Врангелем. Але цього не сталося. Правитель «Півдня Росії» розумів, що УНК немає масової підтримки серед українців, а значить не в змозі розв'язати головного тоді завдання — надати військову допомогу.

Мабуть, вплив на позицію Врангеля зробив і той факт, що керівників УНК не прийняли фронтові організації врангелівської армії, заявляючи їм, що «одиноким для них рішачим чинником є уряд У.Н.Р.».

Врангелівське керівництво так і не дозволило створити українські частини в своїй армії, не досягло згоди з УНР. Тому восени 1920 року настрої в українському підпіллі радикалізуються.

«Снова, — пише Одоєвський, — готовятся к перевороту, вручая военное руководство проживающему в Севастополе в качестве интернированного украинскому генералу, бывшему Начальнику Штаба Верховного Главнокомандующего во время Империалистической войны генералу (прізвища нема. — Авт.), которому из уважения к старым заслугам дают жалованье младшего офицера, но из Крыма выезжать не разрешают.

Последний раз и наиболее решительно задумывают совершить переворот в октябре, когда белая армия быстро отступает на юг. Но и на этот раз в последнюю минуту решение отвергается».

Ймовірно, українські патріоти вважали, що може не вистачити сил для опанування ситуацією, і не ризикнули послабити антибільшовицький фронт в критичний момент. А в листопаді 1920 року Крим захопили більшовицько-махновські війська...

Загадковим генералом, якому доручалося керівництво переворотом, скоріш за все, був Г. Янушевський. Представник військової еліти ще за царату, Григорій Єфимович у доленосні та трагічні для українського народу дні віддав свої сили на службу Батьківщині.

Вступив до лав української армії за часів гетьманату П. Скоропадського. З березня 1919 року він у армії УНР, де згодом обійняв високу посаду 2-го генерал-квартирмейстра. Пізніше командування відправило генерала Г. Янушевського в Українську Галицьку Армію, де він, як багато інших, захворів на тиф.

Українські війська восени 1919 року опинилися в катастрофічній ситуації — вони вели бойові дії з червоною Росією, Польщею, Добровольчою армією, деякі українські землі опинилися під владою Румунії та Чехословаччини, не вистачало військової амуніції і медикаментів, а втрати від пошесті тифу дорівнювали втратам на фронті.

УГА не витримала і уклала договір з армією Денікіна — в результаті на початку 1920 року рештки галицьких військ опинилися в Криму. Серед установ УГА на півострів був евакуйований госпіталь, в якому з осені 1919 року лежав і Янушевський.

За даними історика Ярослава Тинченка, генералу після одужання навесні 1920 року пропонували обійняти солідні посади у російських військах, але він відмовився. Серед результатів його діяльності було пересилання до армії УНР понад сотні офіцерів-добровольців.

Таким чином, Петро Врангель у 1920 році, намагаючись використати для досягнення власних цілей потенціал України, відмовляється від найбільш бруталних методів національної політики білих.

В умовах творення українських державницьких структур і поширення національної свідомості в широких народних масах у післяреволюційні роки цього було вочевидь недостатньо. Проте на принципові зміни у ставленні до України режим військової диктатури білих до листопада 1920 року не йшов — українські національні інтереси ігнорувалися й надалі.

Це викликало гостре незадоволення багатьох українців, в тому числі тих, які перебували у лавах Білої армії та на контрольованих нею територіях.

Навесні 1920 року, коли армія Денікіна була розкладена, в низці її частин в Криму працюють підпільні українські організації на чолі зі штабом. До їхнього складу входило переважно офіцерство. Потенційна база підпілля була значна, бо в лавах армії Врангеля було багато українців, а з захопленням нових територій їх кількість зростала за рахунок мобілізацій.

Завдання-максимум українського підпілля, схоже, було взяти владу на контрольованій режимом Врангеля території в свої руки шляхом військового перевороту. Завдання-мінімум, імовірно, — організація українського військового елемента з метою захисту українських інтересів у взаємодії з врангелівським режимом.

Ідейною основою діяльності підпілля була українська державницька ідея (з орієнтацією на унерівські кола) та антибільшовизм.

З початком бойових дій реформованої армії Врангеля проти більшовиків і погіршенням військово-стратегічних позицій військ УНР, які діяли на півночі України, українське підпілля переходить на більш помірковані позиції і з допомогою легальних заходів намагається сформувати українські частини.

Восени воно переконається в безперспективності цього шляху і повертається до активізації дій щодо виконання завдання-максимум. Але поразка армії Врангеля призводить до її евакуації у листопаді 1920 року із Криму.

Українські підпільники розділили долю врангелівців. Цікаво, що в еміграції частина бійців армії барона звернулася до органів влади УНР з проханням допомогти їм дістатися Армії Петлюри або отримати паспорт УНР.

Генерала Г. Янушевського Головний отаман військ УНР С. Петлюра викликав у 1921 році з Румунії для роботи у Військовому міністерстві УНР, яке в той момент перебувало у Польщі.

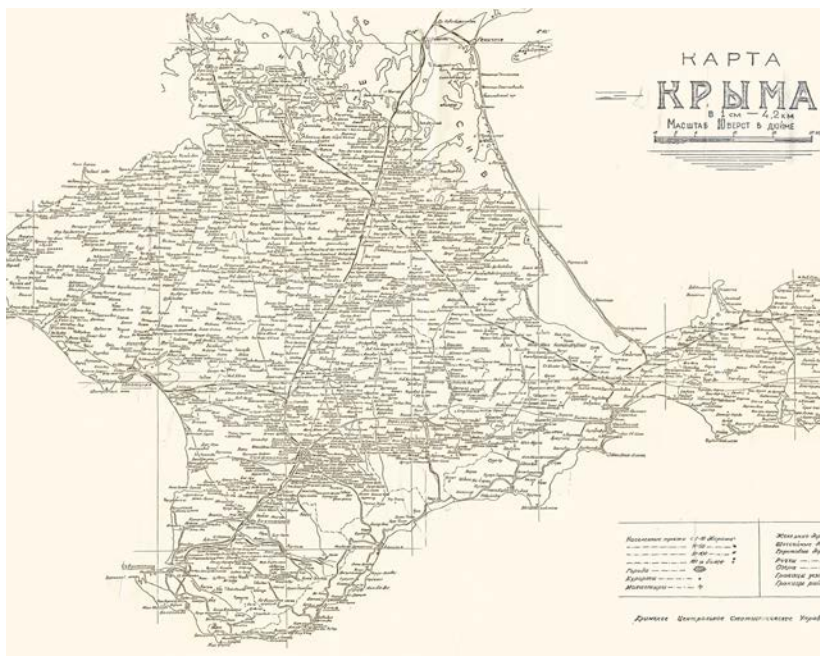
Отже й вінок з жовто-блакитною стрічкою на хвилях Чорного моря біля берегів Севастополя буде не зайвий у дні вшанування виходу антибільшовицьких частин із Криму...

Історична правда. — 2011. — 11 серпня

Розділ 4

Міжвоєнне двадцятиліття

1921–1941 рр.

Період між початком більшовицького панування в Криму та вибухом Другої світової війни позначений великим роздвоєнням суспільно-політичного життя. З одного боку, на півострові постала автономна республіка, яка хоча за конституцією і не визначалася як національна, але фактично нею була: офіційними мовами були кримськотатарська і російська, переважно з кримських татар складалася управлінська верхівка Кримської АРСР. З другого — на початку 1920-х півостровом прокотився великий голод, що забрав безліч життів, переважно кримців. А наприкінці 1920-х — у 1930-х Крим відчув силу сталінських репресій. Значна частина політичної, творчої та наукової еліти кримських татар була знищена.

«...Населення, особливо сільське і головним чином татарське, відчуває сильну нестачу і майже приречене на голодну смерть»

Віддаючи данину пам'яті мільйонам невинних жертв Голодомору 1932–1933 років, згадаємо події голоду в Криму 1921–1923 років — менш відомі, але наслідки якого — особливо для кримських татар — були катастрофічні.

Революція 1917 року була для Криму справді страшна — кажучи словами письменника, «кров'ю вминою». Вже на початку 1918 року була розігнана більшовиками Кримська народна республіка, позвірячому вбитий перший голова її уряду, муфтії мусульман Криму Номан Челебіджихан. Загиблі в результаті «червоного терору» обчислювалися тисячами. На жаль, це були не перші й не останні жертви нової влади...

У листопаді 1920 року врангелівські війська були розгромлені. Період інтервенції й громадянської війни закінчився — у Криму була встановлена Радянська влада. Видатний діяч партії більшовиків, член колегії Народного комісаріату у справах національностей РРФСР, теоретик національного питання Мірсаїд Султан-Галієв після відвідин Криму навесні 1921 року писав в офіційному донесенні у Москву: «... Безконтрольний і жорстокий терор залишив незагладно тяжку реакцію у свідомості кримського населення. В усіх відчувається якийсь сильний, чисто тваринний страх перед радянськими працівниками, якась недовіра і глибоко прихована злість».

Селянське населення, залишаючись в цілому чужим більшовицьким ідеям, сприймало Радянську владу як менше зло. Але що ж дала людям ця влада?

У листопаді 1920 року Кримський революційний комітет організував обласний продовольчий комітет на чолі з Біликом, надавши йому надзвичайні повноваження з вилучення так званих надлишків продовольства у населення. Винні у непокорі цій організації віддавалися військово-революційному трибуналу. У грудні 1920 року почалася політика «продрозкладки». Селянин, який вивозив продукти на ринок, оголошувався «смертельним ворогом Радянської

Мoor Д. Голод-паук душит
селянство Росії. Плакат. 1922.

Джерело:

Козлов А. Moor. М.-Л., 1949.

влади і робітничо-селянської справи», а вільна торгівля — пережитком царського режиму. У селах були створені «комітети бідноти», чия діяльність значною мірою була спрямована на руйнування традиційного селянського укладу.

Протягом грудня 1920 року землю в поміщиків конфіскували, але селянам не віддали і стали формувати радгоспи, яких передбачалося створити понад тисячу. В результаті, велика частина землі, передана радгоспам навесні 1921 року, залишилася необробленою. Тоді ж, навесні 1921 року, як надлишок вилучався навіть посівний фонд, збір проводився з широким використанням каральних заходів.

Навесні 1921 року Мірсаїд Султан-Галієв повідомляв про ситуацію в Криму:

«Жахлива економічна криза... Продовольче становище погіршується день-у-день. Весь Південний район, населений переважно татарським населенням, в цей час буквально голодує. Хліб дають лише радянським службовцям, а решта населення, як в містах, так і в селах абсолютно нічого не отримує. В татарських селах спостерігаються вже випадки голодної смерті. Особливо посилюється дитяча смертність. На обласній конференції жінок Сходу делегатки татарки вказували, що татарські діти «мруть як мухи».

Звернемо увагу, що це тільки весна 1921 року, коли офіційно ще не було оголошено про голод і не вживалося жодних заходів.

«Однією з неправильних дій Радянської влади в Криму, — продовжує Султан-Галієв, — які лише дезорганізувати правильне її поставлення, було також так зване вилучення надлишків у буржуазії. Виникнувши і почавшись в центрі (Сімферополь), воно швидко перекинулося потім у провінцію і в деяких місцях перетворилося на хронічну хворобу. Проводилось воно страшно неорганізовано і скида-

лося скоріше на грабунок, ніж «вилучення». Султан-Галієв зазначає, що відбирали буквально все — залишали лише пару білизни: «Мені самому довелося бути свідком такого «вилучення» у м. Алупці. Всі партійні та радянські працівники були зайняті цією роботою... «Вилучення» проводили збройні загони червоноармійців. Червоноармійці чомусь всі були п'яні... Проходячи ввечері повз казарми, ми мимоволі стали спостерігачами такої картини: командир загону, весь червоний від вина, віддавав якись нескладні накази червоноармійцям». Розподіл вилучених речей, зазначено далі в донесенні, чинився також неорганізовано. «Наприклад, у Сімферополі татарська біднота, попри свою страшну нужду (жінки ходять в мішках, босі і напівголі), абсолютно нічого не отримала. А тим часом серед татар дуже багато вилучили надлишків, аж до подушок і ковдр, які були їм замість меблів».

Ось так розв'язали проблему соціальної нерівності представники нової влади, зарахувавши до надлишків навіть найнеобхідніше — подушки і ковдри.

Тим часом голод неухильно насувався... Причиною його стала політика більшовиків, яка вкупі з посухою за кілька місяців в буквальному сенсі вбила кілька десятків тисяч осіб, переважно селянського населення.

Голод був повсюдно в Криму, а не тільки на Південному березі, де дійсно смертність була надвисока. Ось як згадував про цей час мій дід, житель степового — керченського — села Аджименді Абдураман Барі: «За продрозкладкою забирали майже все. Якщо план розкладки не виконувався, то не видавали на посів озимих. Наше село мало 200 десятин, а ми засіяли тільки 8 десятин озимини. В інших селах було те саме... Згодом не стало птиці, навіть мертвечину їли, кішок, дохлу худобу, шкіру взуття. Були навіть випадки, коли матері з'їдали дітей».

Ще один очевидець подій, Нурі Халілов написав мені в листі: «Пам'ятаю голод 1921–1922 років. По всьому селу Тавдаїр лежали трупи. Від голоду померли і два сини моєї тітки — Мемедла і Абібула, а потім і вона сама — її звали Шерфзаде. Нас, дітей, вивезли на підводах до Сімферополя у притулок. Нас було близько 40 дітей. Половина загинули там від голоду і хвороб».

Голова парламенту Кримської народної республіки, розігнаної більшовиками, Асан Сабрі Айвазов (тоді вже співпрацював з ними, що, правда, не врятувало його згодом від знищення) згадував,

як навесні 1922 року він прибув разом з публіцистом Мамутом Недімом до Туреччини. Вони зустрілися тут зі своїм колишнім соратником, одним з організаторів І Курултаю, а тоді вже емігрантом Джафером Сейдаметом. Сейдамет з обуренням вислухав їхню моторошну розповідь про тисячі померлих і, звертаючись до Недіма, сказав: «... Отже, ви погано боролися з голодом. Адже всім відомо, що голод в Криму був створений штучно, а ви, бачачи все це, ніяких заходів не вжили. Чому ви дозволили помирати татарському народу з голоду?».

Мамут Недім, розсердившись, відповів: «Що ти лаєшся, кого ти ображаєш. Адже я також син татарського народу, як і ти». На що Джафер Сейдамет сказав: «... Якби ви були синами татарського народу, то не допустили б цієї трагедії. Запевняю вас, якби я був у Криму, то цього не допустив би».

Звичайно, ніхто не знає, що сталося б, якби Джаферу Сейдамету і його соратникам вдалося прийти до влади в цей період, зате сьогодні ми вже знаємо точно, що голод у Криму в 1920-х роках був рукотворний і створений він був новою владою — більшовицькою.

У «Доповіді про роботу Кримської Надзвичайної Комісії за 1922 рік» читаємо: «Голод, що розпочався минулого місяця майже на всій території Криму, в січні місяці досяг найбільшої своєї гостроти, зростаючи з кожним днем, несучи з собою злидні і руїну, позначаючись буквально на всіх сторонах кримського життя. Зросли і почастишали випадки голодної смерті, ставши найбуденнішим явищем. Так, наприклад: у Карасубазарському районі Сімферопольського округу, в зубожілому містечку з парою тисяч населення за один місяць померли від голоду 121 доросла людина і 123 дитини. Базари майже всіх міст Криму наповнені злидними і голодними, які відкрито просять хліба. Одночасно з цим з усіх округів надходять відомості про пригнічений настрій серед робітників, до того ж були зареєстровані випадки виступів на базарах і розгрому крамниць».

Боротьба з голодом, зазначалося далі в доповіді, попри вжиті заходи з боку ЦК Помголу (допомога голодним), не дає суттєвих результатів: «Голод, головню, вразив південні та гірські райони Кримського узбережжя, де майже все населення, особливо сільське і головню татарське, відчуває сильну нестачу і майже приречене на голодну смерть. Разом з голодом і бідністю розвиваються епідемічні захворювання, бо населення змушене харчуватися всілякими сурогатами і неякісними продуктами. Найсильніше розвинений ви-

сипний тиф, потім скарлатина і натуральна віспа. Найбільш неблагополучним районом слід вважати Севастополь».

За даними КримЦВК, голод у Криму викликав скорочення населення на 21 %. Померли близько 100 тисяч осіб, зменшення кримськотатарського населення становило приблизно 76 тисяч людей. Смертність серед кримських татар була найвища — близько 24 %, росіяни втратили 16 %, німці — близько 4 %.

Те, що сьогодні в Україні згадують жертв Голодомору — надзвичайно важливо. Дуже суттєво, що люди пам'ятають і знають своє минуле — хай навіть таке страшне. Це означає, що вони певним чином щеплені від того, щоб повернутися до нього знову...

Крим. Реалії. — 2014. — 26 листопада

Кримська АРСР

Кримські татари — корінний народ Кримського півострова, що сформувався тут в XIII–XV століттях в результаті тривалих асиміляційних процесів стародавнього населення півострова (таврів, кіммерійців) з пізнішими народами (сарматами, гунами, аланами, монголами, турками, кипчаками).

З 1441 року і до анексії Криму Російською імперією в 1783-му у кримських татар існувала державність — Кримське ханство, що утворилося в період розпаду Золотої Орди на основі її Кримського улусу (провінції).

На початку XX століття російське мусульманство переживає інтелектуальне піднесення. Як писав у 1920-х роках сходознавець Володимир Гордльовський, «Ісмаїл бей Гаспринський з 1881 року перетворив повітове містечко Бахчисарай в центр інтелектуального життя мусульманського світу». І зовсім не випадково, зазначає вже сучасний історик Салават Ісхаков в книжці «Російські мусульмани і революція. 1917–1918», «кримські татари виділилися серед російських татар за багатьма позиціями».

Необхідно сказати про зрілість нового покоління кримськотатарської політичної еліти.

Вже 25 березня 1917 року в Сімферополі був скликаний Всекримський мусульманський з'їзд, який обрав Тимчасовий Кримсько-мусульманський виконавчий комітет на чолі з Номаном Челебіджиханом. А на Курултаї, який відбувся в листопаді 1917 року, було вирішено передати йому всі повноваження Мусульманського виконкому. На засіданнях Курултаю в грудні 1917 року розглядалися питання державного устрою Криму, політики уряду, розроблення законів, що визначали різні сфери суспільного життя.

Наше завдання, — зазначав Челебіджихан, — створення такої держави, як Швейцарія. Народи Криму являють собою прекрасний букет, і для кожного народу необхідні рівні права та умови, бо нам йти руч-об-руч».

І — що було вже зовсім незвично і дуже прогресивно — в цей період розвивався жіночий рух кримських татарок, до того ж — що особливо важливо — за підтримки Національного виконавчого комітету.

На засіданні Курултаю 7 грудня 1917 року, де головували жінки, виступив Асан Сабрі Айвазов: «Попри те, що на всій земній кулі відбувалася боротьба з приводу надання прав жінкам, все ж ніде не було видно, щоб жінки головували на зборах депутатів... Для того, щоб нація могла летіти в світі цивілізації як нація — вона повинна мати два крила, а ми ж маємо одне лише крило і в справі прогресу потребували ще одного, тобто жінки».

Курултай проголосив створення Кримської народної республіки, ухвалив Конституцію, державну символіку і оголосив себе парламентом. Головою парламенту став Асан Сабрі Айвазов, уряд очолив муфтії Криму Номан Челебіджихан.

Але більшовики не визнали Кримську народну республіку. Після кровопролитних боїв у січні 1918 року національний уряд був повалений. У лютому Челебіджихан Номан був заарештований і вбитий...

Якщо спробувати узагальнити умонастрої лідерів національно-визвольних рухів того часу, зокрема й кримськотатарського, то можна констатувати, що вони розглядали революцію як шлях звільнення від багатовікового гніту царського режиму, для досягнення незалежності, для здобуття автономії, аж до створення власних національних держав.

У 1920 році в Криму більшовики встановили Радянську владу.

Як згадував Асан Сабрі Айвазов, питання про те, якою буде політична структура Криму, «обговорювали в 1921 році партизани-татари... Деякі з присутніх висловлювалися за договірну, а деякі за автономну республіку, перші посилалися на самостійність республіки, яка існувала в 1918 році. Після довгих дебатів питання було поставлене на голосування і величезною більшістю було ухвалено створення Кримської автономної соціалістичної радянської республіки. Потім гарячі суперечки і дебати йшли щодо кордону Кримської автономної республіки. Потім було поставлене питання: якому центру буде підкорятися Кримська автономна республіка — Українському чи РРФСР?».

Як можна гадати, Асан Сабрі Айвазов описує засідання членів Кримського революційного комітету і Кримського обласного комітету РКП(б), що відбулося 21 січня 1921 року, де розглядалося пи-

Герб Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки. 1938.

допустила нова більшовицька влада в Криму: «Національне питання в корені розв'язане неправильно. Неправильно розв'язані й земельне, а також продовольче питання. Місцеве... населення ображене кругом... При буржуазно-капіталістичному ладі татари мали можливість орендувати поміщицькі землі й на цьому заробляли собі шматок хліба; при радянському ж ладі їх малоземельність лише збільшилася; в старі часи кримські татари мали свої національні військові частини... Радянська влада ліквідувала не тільки національні військові частини, але навіть випробувані в боях татарські інтернаціональні червоноармійські частини з добровольців; в старі часи буржуазні курорти давали татарам засоби до існування, а червона оздоровниця не тільки нічого не дає, але побічно забирає у них останні засоби для існування... при старому режимі татари споживчих районів мали можливість вільного обміну вироблених ними продуктів на хліб і мануфактуру.

Радянська влада забрала в них всі запаси вина, тютюну і фруктів, а натомість нічого не дала.

Ось голі факти, на яких будують своє судження про Радянську владу кримські татари. Все це у свідомості татарського населення заломлюється як прояв організованої, але прихованої колонізаційної політики Радянської влади, породженої її недовірою до Сходу... Радянська влада і комунізм являє собою нову форму європейського імперіалізму, засновану на запереченні права приватної власнос-

тання взаємин Криму з РРФСР і УРСР і де була ухвалена постановою «визнати найбажанішим підпорядкування Криму безпосередньо Москві на правах автономної одиниці».

Тим часом навесні 1921 року в Криму побував видатний політичний діяч, член колегії Наркомнацу Мірсаїд Султан-Галієв. Реальність, яку він спостерігав в Криму, вжахнула його.

Після завершення поїздки він надіслав Сталіну доповідь, в якій в жорсткій формі написав про численні помилки, які

ті, а тому ще могутніша і грізніша, ніж раніше, — ось та отруйна думка, що отруює наскрізь свідомість кримських татар, які помирають від голоду і вимирають від туберкульозу»...

Встановити нормальний стан, на думку Султан-Галієва, може низка заходів, і насамперед «декларування Криму Автономною Радянською Соціалістичною Республікою з Конституцією, відповідною до Конституції Дагестану і Горської Республіки; негайне задоволення земельної потреби татарського малоземельного селянства за рахунок колишніх поміщицьких земель на півдні і за рахунок колоністів на півночі».

13 травня 1921 року на обласній конференції кримських татар-більшовиків була ухвалена постанова, в якій говорилося, що «цілком революційно доцільна державна форма для Криму — проголошення його інтернаціональною республікою, що входить у Російську Федерацію».

Іншої думки дотримувалися члени партії «Мілі Фірка» — такі як Асан Сабрі Айвазов, Бекір Чобан-заде, Амет Озенбашли, Халіл Чапчакчі та інші. Вони висували вимоги про створення в Криму національної республіки з повноваженнями повної автономії.

Термін «повна автономія» припускав, зокрема, створення Кримського комісаріату закордонних справ з правом самостійних стосунків з зарубіжними країнами, ведення зовнішньої торгівлі, повернення до Криму емігрантів — кримських татар. Але така пропозиція наразилася на опір центру в особі наркома закордонних справ РРФСР Георгія Чичеріна, рішуче підтриманого Леніним.

Влітку 1922 року, за свідченням Асана Сабрі Айвазова, посол у Москві Алі Фуад-паша розповідав, що нещодавно в турецькому посольстві в Москві побували Наркомздорів Криму Халіль Чапчакчі і директор Татарського педагогічного технікуму Амет Озенбашли. Про що вони говорили з Алі Фуад-пашею, останній розповідав так: «За їх словами, вони були в Раді національностей, де розмовляли з тов. Сталіним про надання Кримському півострову статусу самостійної Соціалістичної Радянської Республіки. Тов. Сталін нібито їм сказав, що він з цього питання поговорить з відповідними товаришами. Вони ж, Чапчакчі і Озенбашли, з питання форми врядування Криму просили мене, щоб я після приїзду до Анкари передав Кемалю-паші їхні прохання, щоб він клопотав перед урядом СРСР про задоволення бажання кримських татар».

Видатний кримськотатарський політичний діяч, тоді вже емігрант Джафер Сейдамет марно спробував через своїх друзів потра-

пити на прийняття до Мустафи Кемалю. Як пише Асан Сабрі Айвазов, Сейдамет був глибоко розчарований позицією голови Турецького уряду: «Кемалісти не встигли створити нову Туреччину, зараз же кинулися в обійми більшовиків. Уже всюди відчувається вплив СРСР. Тому від нової Туреччини чекати нам нема чого».

Айвазов розповідає про свій діалог з Мустафою Кемалем, який в цьому питанні підтримав більшовиків і сказав таке: «Програма більшовиків обширна, а політика їх з національного питання надає всім національностям можливість для піднесення своєї національної культури, літератури... Під крилом комуністичної партії і під тінню радвлади кожна національність влаштовує своє життя... Але згідно з відомостями, що дійшли до мене, серед керівників татар є ще люди, я б їх назвав «людськими», незадоволені радвладою, які емігрували за кордон і ведуть звідти антирадянську пропаганду. Серед них і представник Криму, який займав у 1917–1918 роках дуже відповідальний пост і штовхав татарський народ у прірву (очевидно, що тут Мустафа Кемаль вельми прозоро натякає на Джафера Сейдамета. — Авт.), який мріє, щоб нова молода Туреччина клопотала перед Радянським урядом про надання Криму самостійності та внесення його в число Союзних республік. Це утопія і загибель для татарського народу, а клопотання Нової Туреччини про подання Криму того-то і того-то, остаточно зіпсувало б наші стосунки і дружбу з Радянським Союзом».

Складно сказати, наскільки автентично переданий монолог лідера Туреччини, але у світлі подальших подій неминуче питання: що сказав би видатний політик і полководець, «батько турків» Мустафа Кемаль Ататюрк в 1944 році про політику більшовиків у національному питанні? Втім цього ми ніколи не дізнаємося — Ататюрк помер шістьма роками раніше...

А поки в Політбюро йдуть напружені суперечки про те, якою бути і чи бути взагалі Кримській АРСР...

13 серпня 1921 Кримський обласний комітет РКП(б) запропонував Кримському революційному комітету видати постанови про оголошення на території Криму державною мовою — поряд з російською — також і татарську. 23 серпня на пленумі Кримського обласного комітету РКП(б) секретар обкому інформував, що президія Кримського обкому обговорила до 25 кандидатур кримських татар для роботи в різних обласних закладах членами колегії або заступниками.

Нарешті 18 жовтня 1921 постановою ВЦВК і РНК була утворена Кримська Радянська Соціалістична Республіка — автономія у складі РРФСР. Були створені апарати державної влади (місцеві ради, Центральний Виконавчий Комітет) та управління (Рада Народних Комісарів, якій підпорядковувалися комісаріати: внутрішніх справ, освіти, юстиції, охорони здоров'я, фінансів, землеробства, праці, продовольства та ін.); ухвалена Конституція республіки. Державними мовами стали татарська і російська.

Головою КримЦВК став латиш Юрій Гавен, головою уряду Криму — татарин Сахіб-Гірей Саїд-Галієв. Проте вже три роки потому обидві ці ключові посади обійняли кримські татари — Велі Ібраїмов і Осман Дерен-Айерли. Тенденція ця зберігалася і в наступні роки.

Основним завданням керівництва республіки стало відродження господарства — в Криму лютував голод. Було взято курс на одночасне відновлення всіх галузей промисловості, але надалі сили концентрувалися на розвитку тютюнової, консервної, шкіряної, соляної, поліграфічної. Довоєнний рівень промислового виробництва був перевершений Кримом тільки у 1929 році.

І сьогодні ведуться дискусії про те, що ж це була за автономія — територіальна, національна або і та, і та. Нерозв'язаність цього питання значною мірою пояснюється тим, що основні законодавчі документи автономії 1921 року не вказують на це буквально...

Коротко позначити характер Кримської автономії 1921 року, напевно, можна словами — «суперечлива», «дуалістична».

Як і в інших автономних республіках, в Криму проголошувалися принципи пріоритетного розвитку національних груп, особливо кримськотатарської (політика так званої «коренізації», що стосовно Криму звучала як «татаризація»).

Наприклад, у доповіді «Про національне будівництво в Криму» на Шостому об'єднаному пленумі Обласного комітету та Обласної контрольної комісії у 1931 році відомий партійний функціонер Іван Козлов, висвітлюючи суть національного питання в Криму, говорив: «Не викликає ніяких розбіжностей в парторганізації те положення, що нацбудівництво в Криму — це в основному питання, пов'язане з корінною національністю Криму. Це пояснюється не тільки тою обставиною, що через своє буття дореволюційне, як найбільш пригноблене царизмом, татарське населення виявилось найвідсталішим з культурного, господарського та політичного боку, якщо порівнювати з іншими національностями».

Це впливає з того становища, яке татари займали і займають в Криму. Багатоважлива історія існування Криму нерозривно пов'язана з історією татарського народу. Татари мають свою власну історію, найповніше збережену і розвинуту культуру, свою мову, національні особливості побуту...».

А вже через кілька сторінок в доповіді Козлова читаємо: «Парторганізація розправилася з ібраїмовщиною, по-більшовицькому взялася за партбудівництво». Нагадаю, Велі Ібраїмов був прихильником рееміграції кримських татар з Румунії і Болгарії (проект не був підтриманий центром), виступивши проти заселення Криму євреями, за що в 1928 році був розстріляний. Тут же, в доповіді, піддався критиці його наступник, голова КримЦВК Мемет Кубаєв, який наважився відкрито на сесії КримЦВК заявити про те, що політика Рад привела «до розорення трудового татарського населення».

Кубаєва спіткала та ж доля, що і Велі Ібраїмова, а слідом за Кубаєвим загинув і Абдураїм Самедінов, голова Раднаркому Криму, що пішов на невиконання московських директив.

У цьому контексті не випадковістю здаються слова, сказані секретарем обласного комітету Іваном Акуловим на обласній партійній конференції вже через кілька днів після постановня Кримської АРСР, 4 листопада 1921: «Ми добре врахували настрої татарської частини населення, що оголошення Автономної республіки вони тлумачили як оголошення татарської республіки і, якби нашу політику побудували таким чином, то ця політика була б помилкова».

Це вельми симптоматична заява, бо дає ясне розуміння, що встановлення автономії і навіть визнання її національного характеру — що явно проглядається в процитованих вище документах — мало значною мірою декларативно-пропагандистський характер. Не слід відкидати і зовнішньополітичний аспект: Крим — авангардний пост РРФСР у країнах Близького Сходу у справі революціонізації Сходу, так само як аналогічні прикордонні державні утворення у вигляді автономних республік, — повинен був зіграти роль буфера між Росією й недружно налаштованими сусідами на Сході.

І все ж, кажучи про Кримську автономію 1921 року, не можна не сказати про те, що саме в цей період почалося активне вивчення історії та культури кримських татар, існували національні школи, театр, видавалися газети, журнали, дитячі видання...

Але вже в 1930-і роки стало очевидно — сталінський курс на практиці рішуче дрейфував до відродження великодержавності. З дру-

гої половини 1920-х йшли перманентні репресії під гаслом боротьби з місцевим «націоналізмом», до того ж такі люті, що в передвоєнні роки національної інтелігенції практично не залишилося. Не варто забувати і період колективізації — коли кілька тисяч сімей так званих «куркулів» були знищені або вислані з території півострова.

І, напевно, значною мірою логічним завершенням цього сталінського курсу стала депортація кримських татар у 1944 році і скасування автономії: 30 червня 1945 року був ухвалений Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про перетворення Кримської АРСР у Кримську область у складі РРФСР», а 25 червня 1946 року Верховна Рада РРФСР своїм законом затвердила це рішення.

Так закінчилося коротке чвертьстолітнє життя Кримської АРСР у складі радянської Росії. Сталінський режим однією рукою гладив, другою — знищував; сьогодні давав привілеї, а завтра відбирав останнє, та що там останнє — найголовніше — батьківщину і життя...

І все-таки безсумнівно: досвід існування Кримської автономії зразка 1921 року не повинен бути підданий забуттю і безумовно потребує вивчення сучасним українським політикумом і громадянським суспільством.

Адже тоді, в епоху Кримської автономії 1921 року, принаймні ні в кого не було сумнівів у тому, який народ корінний ц Криму чи хто має представляти Кримську республіку в центрі...

Було і ще чимало досягнень у Кримської АРСР зразка 1921 року, які помахом руки знищив сталінський тоталітаризм і які вже неможливо відновити...

Крим. Реалії. — 2015. — 18 жовтня

Велі Ібраїмов

З 23 до 28 квітня 1928 року в Сімферополі відбувався гучний судовий процес. Судили першу особу Кримської АРСР — Велі Ібраїмова.

Ця подія без перебільшення стала етапною не лише в історії кримськотатарського народу, а й Радянського Союзу. 9 травня 1928 року вперше в історії радянської держави, на сьомому році життя Кримської АРСР, розстріляли голову національної республіки — Велі Ібраїмова.

Велі Ібраїмов народився 1888 року в бідній кримськотатарській сім'ї. Він рано почав працювати — вантажником, касиром, складачем в друкарні, а тому навчався недовго — до 12 років. Працюючи в газетах «Ветанхадімі» («Слуга Вітчизни») і «Терджиман» («Перекладач»), він познайомився з найзначнішими представниками кримськотатарської інтелігенції — Ісмаїлом Гаспринським, Абдурешидом Медієвим, Номаном Челебіджиханом, Асаном Сабрі Айвазовим, Аметом Озенбашли, Джафером Сейдаметом — і через них долучився до передових ідей того часу.

До 1914 року Ібраїмов був активістом культурно-просвітницького товариства «Акмесджит». Через два роки обраний головою кримськотатарського робітничого союзу. Делегат Всекримського мусульманського комітету в березні 1917 року і Першого Курултаю в листопаді того ж року. За свідченням Асана Сабрі Айвазова, «залишившись незадоволеними виборами 25 березня 1917 року Кримського центрального мусульманського виконавчого комітету і політикою», низка «клерикалів-опозиціонерів розпочала організацію нової партії». У цю групу, крім Велі Ібраїмова, увійшли Аблякім Ільмі, Мустафа Куртієв, Селім Меметов та інші. Група організувала друкарню і газету під назвою «Киримоджаг». Газета проіснувала недовго, але «група і в Курултаї, і в парламенті зберегла свою позицію» (за свідченням Айвазова).

Незабаром Велі Ібраїмов приєднався до більшовиків, хоча і не розривав зв'язків з колишніми однодумцями. З другої половини 1919-

го і в 1920-му році він перебував на Кавказькому фронті в розвідці Частин особливого призначення. Після повернення до Криму Ібраїмов затверджений на посаді голови Особливої трійки для боротьби з бандитизмом, а потім — заступника голови Кримревкому.

У 1921–1923 роках у Криму лютував голод. У листопаді 1920 року Кримський революційний комітет організував обласний продовольчий комітет на чолі з Біликом з надзвичайними повноваженнями щодо вилучення так званих «надлишків продовольства» у населення. Винні у непокорі цій організації віддавалися військово-революційному трибуналу. У грудні 1920 року почалася політика «продрозкладки». Селянин, який вивозить продукти на ринок, оголошувався «смертельним ворогом Радянської влади і робітничо-селянського справи», а вільна торгівля — пережитком царського режиму. У селах були створені «комітети бідноти», чия діяльність значною мірою була спрямована на руйнування традиційного селянського укладу. Протягом грудня 1920 року землю в поміщиків конфіскували, але селянам не віддали і стали формувати радгоспи, яких передбачалося створити понад тисячу. Більша частина землі, передана радгоспам навесні 1921 року, оброблена не була, а як надлишки вилучався навіть посівний фонд.

Тоді ж, навесні 1921 року, Крим відвідав видатний діяч партії більшовиків Мірсаїд Султан-Галієв. Він виявив тут «жахливу економічну кризу... Продовольче становище погіршується день-у-день. Весь Південний район (який споживає), населений переважно татарським населенням, в цей час буквально голодує».

Велі Ібраїмов із одностумцями неодноразово звертався до керівництва партії з пропозицією визнати Кримську республіку регіоном, що голодує, і згорнути тут продрозкладку, але замість цього вивезення з Криму запасів зерна та харчів (зокрема запасу насіння) тільки збільшувався. Наслідки голоду в Криму були воістину жахливі для його корінного народу — зі 110 тисяч померлих близько 80 тисяч становили кримські татари (за офіційними джерелами).

У 1924 році Велі Ібраїмова призначають головою Центрального Виконавчого Комітету Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки.

Особливої гостроти в 1920-х роках набуває земельне питання в Криму.

У 1925 році голова КримЦВК Велі Ібраїмов і голова Кримського уряду Осман Дерен-Айєрли виступили ініціаторами проекту ре-

Велі Ібраїмов. 1924-1927.

Джерело: *Крим Реаліті*, 27 квітня 2015.

еміграції кримських татар з Румунії та Болгарії. Проте паралельно повним ходом здійснювався інший план — «переходу до сільського господарства» єврейських сімей, що переселяються в окремі території РРФСР (зокрема і в Крим), УРСР, БРСР та ЗСРСР, який був визнаний Москвою «відповідним як до державних інтересів, так і до потреб трудового населення». Саме цей план був визнаний справою державної ваги, а проект рееміграції співвітчизників, запропонований центру кримськотатарськими керівниками, був відкинтий.

Влітку 1927 року в Криму працювала спеціальна комісія на чолі з інструктором ЦК Іваном Козловим. 13 серпня 1927 року в Сімферополі був проведений об'єднаний пленум обкому та обласної контрольної комісії ВКП(б), на якому виступив з доповіддю голова комісії ЦК і повідомив про те, що землевпорядні роботи в Криму велися з порушенням радянського законодавства, і поставив питання про необхідність проведення нової земельної реформи і перегляду норм земельних наділів селянських дворів у бік їх зменшення. У резолюції пленуму визнавалося «необхідним проводити землевпорядкування з самого початку, стимулювати земельні переділи самим селянством під керівництвом земельних органів». Проти цієї резолюції голосував Велі Ібраїмов, який наголосив: «Що стосується недоліків в землеустрої, то я вважаю, що норми в Криму правильні й науково обґрунтовані, перегляд же їх потрібний тільки в інтересах єврейського переселення на півострів».

Через півроку, у лютому 1928 року, Велі Ібраїмов був заарештований.

З 23 по 28 квітня 1928 року в Сімферополі відбувався суд над Велі Ібраїмовим та його спільниками. У провину їм були поставлені нібито встановлені слідством кримінальні злочини (причетність до вбивства і розтрата державних грошей), проте при розгляді стану справ

у Криму на засіданні Оргбюро ЦК ВКП(б) його члени В'ячеслав Молотов і Станіслав Косіор вже після розстрілу Велі Ібраїмова звинуватили його у вчиненні політичних злочинів — як агента націоналістичної партії «Міллі Фірка», що діяв у Криму за її вказівкою; серед безлічі абсурдних звинувачень говорилося про «випинання національних» інтересів на угоду класовим.

На порядку денному засідання Політбюро ЦК ВКП(б) (тоді вже головного політичного органу країни) від 26 квітня 1928 року 49-м питанням значилося питання «Про процес Велі Ібраїмова». Члени ПБ постановили: «Опублікувати короткі звіти про процес, без роздування у пресі». Чому? Можливо, тому, що це був у своєму роді перший подібний процес. Пробний... Так, Сталін уже підняв руку на найближчих соратників Леніна — у пресі та на партійних з'їздах і конференціях щосили громили Зинов'єва, Каменєва і Троцького — донедавна перших осіб держави... Але до національних республік поки не дісталися... Прецедент був створений.

Удар, завданий по Кримській автономії, виявився успішним. Відтепер кожен, хто намагався виявити самостійність і хоч на йоту відхилитися від генеральної лінії, йшов тим же скорботним шляхом, що і керівник Кримської АРСР...

Драматично склалася доля родини Велі Ібраїмова.

«Син за батька не відповідає» — ця сакраментальна фраза «вождя всіх часів і народів» насправді була фікцією. Відповідали — і ще як.

9 травня 1928 року дружина Велі Ібраїмова Ніяр-ханум була на прийнятті у Сталіна. Вождь пригощав маленького Тимура — сина Ібраїмова — апельсинами; шанобливо звертався і до Ніяр-ханум.

— Коба, ти ж знаєш, що Велі не винен, — сказала йому Ніяр-ханум.

— Я це знаю, — відповідав Сталін. — Але так уже сталося, «справа» потрапила не тільки в нашу пресу, а й в іноземну теж. Тепер ми відійти від цього не можемо. Але я даю тобі чесне слово, що ми змінимо йому прізвище та пошлемо працювати в Арабстан.

Дружина і син Ібраїмова ще не знали, що рано-вранці цього дня вирок про розстріл Велі Ібраїмова був виконаний. Звичайно ж, ні про який Арабстан або яку-небудь іншу турботу Сталіна і мови бути не могло. Залишатися в Криму було неможливо. Дружина Ібраїмова вивезла дітей — Тимура та Дженіке — з Криму на материкову частину Росії. Тут їм довелося жити під іншим прізвищем і ретельно приховувати своє справжнє походження і спорідненість з репресованим чоловіком і батьком.

Після розстрілу Велі Ібраїмова чортове колесо репресій закрутилося щосили. Був ініційований процес над членами партії «Мілли Фірка».

З обвинувального висновку слідчої справи № 64513 над контрреволюційною організацією «Мілли Фірка» в Криму: «Після ліквідації найсильнішої та найавторитетнішої опори кримінально-політичного бандитизму в Криму — Веліібраїмівської групи — відкрилася можливість до проведення подальшої поглибленої розробки остаточної ліквідації бандитизму і його коренів серед кримських татар. В результаті цієї розробки виявилось існування в Криму організованого ядра, цілком оформленої політичної контрреволюційної партії «Мілли Фірка», що зберегла свій основний кістяк з моменту свого зародження в 1917–1918 роках».

Сьогодні суперечки навколо репресованих більшовиків і особистості Велі Ібраїмова, як і раніше, не вщухають. З одного боку, це був, безумовно, патріот свого народу, але водночас — революціонер, високопоставлений більшовик, який в певні періоди втілював у життя політику своєї партії.

Як відомо, «революція пожирає власних дітей». Однією з перших, але далеко не останньою жертвою цього порочного принципу став представник кримськотатарського народу Велі Ібраїмов...

Як і численні його репресовані соратники, Велі Ібраїмов був реабілітований рішенням Верховного Суду Російської Федерації від 20 червня 1990 року. Справедливість восторжествувала — хоча і дуже-дуже запізнилася...

Крим. Реалії. — 2015. — 28 квітня

Розстріл 17 квітня 1938 року

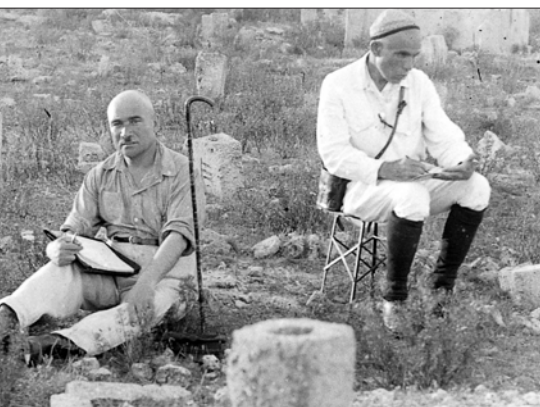
В історії СРСР є сторінки справді трагічні, коли держава прирєкла на загибель тисячі ні в чому не винних громадян. А тому вражає, що і сьогодні, коли так багато написано і сказано, коли опубліковані архівні документи і мемуари про той час — знаходяться апологети комунізму і кривавого диктатора Сталіна. Один із трагічних днів в історії кримських татар — чорний день 17 квітня 1938 року, коли були розстріляні найвизначніші представники, цвіт кримськотатарського народу.

*Бухаринцы... зинovieвцы... троцкисты...
И даже всяк, кто косо посмотрел!
Дела их злы и помыслы нечисты:
В тюрьму их! На допросы! Под расстрел!
Мы страх на обывателя нагоним:
Всех ненадежных — в лагерную пыль!
Мы Гитлера в терроре перегоним!
Костями жертв усею всю Сибирь!*

Цей уривок з вірша поета Олександра Дибіна «Рік 1937» вельми красномовно характеризує страшну епоху в історії Радянського Союзу, названу періодом «Великого терору».

В утвореній 1921 року Кримській АРСР проголошувалися принципи пріоритетного розвитку національних груп півострова, насамперед кримськотатарської. У цей період почалося активне вивчення історії, етнографії та культури кримських татар, були відкриті національні школи, кримськотатарський театр, виходили газети і журнали кримськотатарською мовою... Існувало Постійне Представництво Кримської АРСР в Москві — і цю посаду завжди обіймав кримський татарин.

Проте вже з другої половини 1920-х йшли перманентні репресії під гаслом боротьби з місцевим «націоналізмом». У травні 1928 року вперше в історії радянських національних республік був засуджений

*Кримськотатарські діячі культури
Осман Акчокраклі і Усеїн Боданінський.
Кін. 1920-х - поч. 1930-х.
Джерело: збори Бахчисарайського
історико-культурного
і археологічного музею-заповідника.*

і розстріляний голова Кримської АРСР Велі Ібраїмов. Після цього репресії щодо кримськотатарських партійних керівників стали нормою. В період колективізації близько 30 тисяч кримських татар — голів і членів «куркульських» родин були знищені або вислані з території півострова.

У 1930-х роках сталінський курс на практиці рішуче дрейфував до відродження великодержавності. Через десять років після розстрілу Велі Ібраїмова в історії кримських татар сталася нова трагедія — але вже з великою кількістю жертв... Невинних жертв.

«Сталінські списки» — переліки людей, засуджених за особистою санкцією Сталіна і його найближчих соратників у Політбюро ЦК ВКП(б) до різних мір покарання — здебільшого до розстрілу. У списку щодо Кримської АРСР від 5 березня 1938 року виявляємо імена відомих представників кримськотатарської інтелігенції: Асан Сабрі Айвазов, Якуб Аблямітов, Якуб Азізов, Осман Акчокраклі, Рамазан Олександрович, Усеїн Боданінський, Яг'я Байрашевський, Джафер Гафаров, Керім Джемаледінов, Сулейман Ідрісов, Ібраїм Ісмаїлов, Абдулла Лятіф-заде, Февзі Мусаніф, Мамут Недім, Абдураїм Самедінов, Ільяс Тархан, Сервер Трупчу, Сеїтджеліль Хаттатов, Біял Чагарі та інші. Це лише найвідоміші імена з цього списку. А скільки їх було невідомих, «рядових», чії біографії ми вже ніколи не дізнаємося...

Один день — і не стало цілої плеяди. А за три можна було розпорядитися долею цілого народу, який віками жив у Криму — саме стільки зайняла операція з депортації кримських татар 18–20 травня 1944 року...

Ключове питання — чи були вони винні і якщо так, то в чому полягала їхня провина перед радянським режимом...

Наприклад, Усеїна Боданінського. Цей чудовий художник, мистецтвознавець, етнограф, історик, став одним з організаторів і ке-

рівників археологічних та етнографічних експедицій у Криму, він засновник і директор першого національного музею кримських татар — Бахчисарайського палацу-музею. Як свідчила одна з офіційних характеристик: «Директор Бахчисарайського музею Боданинський Усеїн — добрий знавець кримськотатарської культури. Найбільша наукова одиниця серед кримських татар. Мистецтвознавець. Має спеціальну художню освіту». Але цей дійсно видатний чоловік в 1934 році був відсторонений від завідування Бахчисарайським музеєм. Потім він працював художником-декоратором на будівництвах Москви і в Грузії. 1937 року в Тбілісі був заарештований за звинуваченням у націоналізмі. Вирок — найвища міра покарання. Розстріляний 17 квітня 1938 року в Сімферополі.

Цей же день став останнім днем життя Османа Акчокракли. Це був науковець зі справді енциклопедичними знаннями — історик, філолог, археолог, фольклорист, епіграфіст, педагог, письменник. Науковець до мозку кісток, він усього лише хотів займатися наукою — вивчати пам'ятники кримськотатарської старовини, історію і культуру свого народу, але... — не вийшло.

Улітку 1934 року Осман Акчокракли був знятий з посади викладача за звинуваченням у націоналізмі й звільнений з Кримського педагогічного інституту. Деякий час він викладав географію в комсомольській школі, потім переїхав до сестри в Баку. Заарештований 5 (за іншими відомостями — 7) квітня 1937 року, переправлений до Сімферополя; звинувачений у вихвалянні пантюркізму Ісмаїла Гаспринського, контрреволюційній пропаганді та шпигунстві. На суді наполягав на своїй невинності. Але 17 квітня 1938 року виїзною сесією Верховної Колегії Верховного Суду СРСР засуджений до найвищої міри покарання, і в той же день розстріляний.

Поет, філолог, літературознавець, педагог Абдулла Лятіф-заде народився в Сімферополі, в сім'ї вчителя. Дитинство провів у степовій частині Криму, звідки виніс прекрасне знання кримськотатарських діалектів. Потім довго вчився, писав вірші, вчителював. З 1915 до 1917 року служив в армії. У роки революції Лятіф-заде брав участь у діяльності Курултаю. Після утворення Кримської АРСР почав співпрацювати з радянською владою, працював у профспілках. В 1927–30 рр. — активний учасник кампанії з переведення кримськотатарської мови з арабської на латинську графіку; відповідальний секретар комітету нового тюркського алфавіту. Був направлений на навчання в аспірантуру Держакадемії мистецтвоз-

навства в Москві. Після повернення до Криму — на викладацькій роботі. 21 березня 1937 року звільнений як «затятий націоналіст», а 19 квітня заарештований. 17 квітня 1938 року разом з групою інших діячів кримськотатарської культури страчений у дворі Сімферопольської в'язниці НКВД.

Асан Сабрі Айвазов — видатний громадський діяч, педагог, письменник. У 1917–1918 роках Айвазов — редактор газети «Міллет», двічі обирався головою Курултаю, був послом Кримського крайового уряду в Туреччині. Після встановлення в Криму Радянської влади він працював у відділі перекладів Центрального Виконавчого Комітету, з 1922 року викладав у педагогічному інституті арабську і турецьку мови. У 1926–1927 роках побачили світ кілька його статей з мовознавства в газеті «Єні дунья», журналах «Ілері» і «Ок'ув ішлері»; він був редактором дитячого журналу «Козь-айдин». У 1930 році заарештований, проте через два місяці звільнений. Через сім років, 5 квітня 1937 року, був заарештований знову. 27 грудня 1937 року, перебуваючи в ув'язненні, Асан Сабрі Айвазов повідомив слідчого, що був секретним агентом органів НКВС з 1930 року. Якщо вірити протоколові допиту, він зізнався, що «будучи агентом НКВС, займався дворушництвом», приховуючи відомі йому «дані про антирадянську діяльність інших». Розстріляний 17 квітня 1938 року.

Тоді ж відбулася розправа над ще одним відомим громадським діячем, театральним критиком, у 1928–1929 роках — наркомом освіти Кримської АРСР Мамутом Недімом, а також над Ільямом Тарханом — письменником, видатним політичним діячем. З 1925 року Тархан був на партійній роботі в Кримській АРСР. З лютого 1931 року очолював Центральний Виконавчий Комітет, а з серпня 1934 року — Спілку письменників Криму. Звинувачувався в тому, що «був одним з керівників антирадянської пантюркістської шпигунсько-диверсійної терористичної організації». Від свідчень у суді відмовився і винним себе не визнав. Засуджений виїзною сесією Військової колегії Верховного Суду СРСР, і 17 квітня страчений.

Біографії жертв 17 квітня 1938 року ще належить відновити дослідникам, які лише недавно дістали доступ (далеко не повний!) до архівних матеріалів. А цей день — 17 квітня 1938 року — слід запам'ятати нам усім, щоб він ніколи не повторився — ні з нами, ні з нашими дітьми, ні з іншими — ні в чому не винними жертвами людоїдських режимів.

Розділ 5. Кривава земля, спустошена земля 1941–1954 рр.

Короткий період нацистської окупації Криму та післявоєнної відбудови є беззаперечним лідером з кількості фальсифікацій та маніпуляцій з боку російських пропагандистів. СРСР був готовий до війни, але не до оборони, а червоноармійці масово здавалися в полон, потрапивши в німецьке оточення. 51-а армія в Криму була розкидана по узбережжі, марно очікуючи на десант, натомість німецький фельдмаршал Манштейн прорвався на півострів через Перекоп восени 1941-го. Севастополь був оточений, решта Криму опинилася під окупацією.

У грудні радянські війська відбили у вермахту Керченський півострів, але вже в травні 1942 року Кримський фронт зазнав катастрофічної поразки, слідом впав Севастополь. Лише в травні 1944-го німецькі сили були остаточно вибиті з півострова. Але «визволення» не принесло миру цій землі: навесні та влітку понад 250 тис. кримських татар, болгар, вірмен, греків і представників інших народів півострова були депортовані до Середньої Азії та Сибіру.

Загалом внаслідок двох хвиль бойових дій, Голокосту та депортацій число жителів Криму скоротилося втричі — з понад 1,2 млн до 400 тис. Знелюднений півострів уже не мав великої цінності, тому в 1945 році його позбавили автономії (безглуздої після депортації кримців). А 1954 року передали до складу України.

Тризуб над півостровом: ОУН у Криму

Якщо хочеш здивувати — найпростіше вдатися до парадоксу: гарячий сніг, холодна війна, бандерівці в Криму. Мова не про «бандерівців», якими сепаратистська влада навесні 2014 року лякала кримських обивателів, а про справжніх членів революційної ОУН. Надзвичайна історія українських повстанців у Криму, яка розказана ними самими, у спогадах Івана Мор'яка та матеріалах карних справ Володимира Шарафана та Леоніда Ларжевського.

«За українське море!»

«Хто володіє Кримом — той диктує свою волю коли не цілому Чорному морю, то з певністю на північному (отже українському) його побережжю... хто панує на Кримі, той панує на Україні, навіть незалежній».

Саме так у 1936 році оунівці бачили роль Криму у майбутньому, тож немає нічого дивного у тому, що за першої-ліпшої нагоди (а така з'явилася влітку 1941 року) українські націоналісти спробували поширити свій вплив на півострів, хоча б і під німецькою зверхністю.

Головним інструментом реалізації політики ОУН (як мельниківської так і бандерівської) поза межами Західної України стали похідні групи — колективи з кількох (або кількох десятків) мобільних активістів, що слідували за вермахтом як перекладачі, робітників та працівників «економічних штабів», і в умовах суворої конспірації мали сприяти українізації органів місцевого самоврядування та допоміжної поліції по всій Україні аж до Кубані.

До Акта 30 червня оунівці збиралися ставити німецьку владу перед фактом відродження українських керівних структур, після — готувалися до антинацистської боротьби.

Кримом збиралася завершити свій перехід Південна похідна група ОУН(м), але вона майже повністю загинула від рук німців в Миколаєві, тож на півострові господарями ситуації виявилися власне бандерівці.

*Леонід Ларжевський "Явір" - один з керівників підпілля ОУН в Криму.
Фото з кримінальної справи, 1946. Джерело: Держархів в АРК.*

Південна похідна група ОУН(б) складалася із 7 підгруп (роїв), дві з яких: А-І під проводом Миколи «Сидора» Чарторийського та А-ІІ під керівництвом Івана Осадчука (пізніше — Степана Теслі) му-сили дістатися Криму.

Обидва підрозділи зустрілися під Каховкою, але група Чарторийського нещодавно ледь вирвалася з лап ХІ зондеркоманди, відтак і мови не було про продовження походу — вцілілі учасники поверталися на Буковину. Люди Івана Осадчука мали завершувати справу самостійно.

Конкуренти

Але не всі мельниківці загинули під час подорожі до Криму. До Сімферополя вдалося дістатися провіднику ОУН(м) Борису Суховерському, який в лютому 1942 року на конспіративній квартири Базилевича зорганізував зустріч оунівців Ярослава Савки, «Віктора» та «Павлика» з п'ятьма сімферопольцями.

Суховерський і Савка розповіли про західноукраїнську інтелігенцію та молодь ОУН(м), відправлену на середньо-східні землі України, роздали газети «Наступ», «Краківські вісті», журнал «Пробоєм».

Друга зустріч відбулася на вулиці Профспілкової в квартирі Володимира Шарафана. У мельниківців були ще дві явки — одна на провулку Тихому в Сімферополі, а друга — в млині у Старому Криму.

Але в подальшому їхня активність цілком загубилася серед бурливої діяльності, розгорнутої бандерівцями.

Перекоп

Восени 1941 року на перешийку власне точилися запеклі бої: солдати Еріха фон Манштейна поступово перемагали радянських бійців та природні укріплення Перекопу, — відтак націоналісти ОУН(б) чекали на завершення стрілянини серед українських рибалок, що поставилися до них «як до рідних». Тоді ж відбулася і зворушлива зустріч «західняків» із морем. Ось як її згадував Іван Мор'як:

«В моїй уяві залишилися назавжди цей чудовий образ нашої першої зустрічі з морем. Всі ми відчували, що десь у глибині душі здійснилася наша молодеча мрія.

Мрія, виплекана тим всім, що змолоду карбувало нашу національну свідомість і любов до українського моря... Наш рій приніс привіт Чорному морю і склав його від борців української революції і від західноукраїнських земель...

Ми стояли над самим берегом моря в одній лаві. Засмалені сонцем і степовим вітром. Друг Іван Осадчук скупими фразами передавав привіт... З тієї сцени ми зробили собі знімку».

У перші дні листопада 1941 року семеро сміливців увійшли, нарешті, на півострів.

Перекоп, за який пролилося стільки крові, здався їм великим селом, натомість крутизною вуличок вразив Армянськ.

Саме тут спільний похід завершився — далі кожен з побратимів мав виконувати своє завдання.

Джанкой та Сімферополь

Першими, до Джанкоя, рушили Роман Бардахівський, Степан Вонкевич та Михайло Любак, позостали — Гриць Вольчак, Іван Мор'як, Іван Осадчук та Степан Тесля — направилися до Сімферополя.

У Джанкої вдалося налагодити масштабну підпільну роботу: Вонкевич та Любак обійняли посади при міській управі, Бардахівський — в поліції. Підпільні «революційні комітети» з місцевих українців були організовані не тільки в місті, але й по району, загалом керівництво оцінювало їхню роботу як взірцеву.

До Сімферополя люди Осадчука діставалися манівцями, позаяк не мали при собі жодних документів.

За кількадесят кілометрів від столиці, в селі Михайлівка Сакського району, підпільники натрапили на невеличку громаду «вільних козаків-українців», що дотримувалася національних традицій і радо зустріла прибулих.

Але залишитися там надовго оунівці не могли — їх кликали справи.

Обидва Івани — Мор'як та Осадчук — зупинилися на околиці Сімферополя, Тесля з Вольчаком попрямували до центру. Там їм надзвичайно пощастило — просто на вулиці вони знайшли українця, який допоміг похідній групі облаштувати перші конспіративні квартири в місті.

«Наша дорога скінчилася. Ми на місці призначення і щойно тепер усвідомлюємо наші дійсні завдання. Після п'яти місяців дороги, від села до села, на возі, опалені сонцем, биті дощами і овіяні степовим вітром, прибуваємо щасливо зі Львова до Сімферополя... Це було з початком грудня 1941 року».

Діяльність більшовицьких партизан в Кримських горах, десанти червоноармійців на узбережжя та диверсанти в містах викликали посилення терору з німецького боку, що надзвичайно ускладнювало роботу українських націоналістів, повністю відрізаних від формального зверхника — проводу в Дніпропетровську.

На нелегальному становищі група Осадчука видавала себе за жертв репресій НКВС з Білорусі — місцеві українці допомогли із паспортами.

Зима виявилася незвичко тяжкою. Підпільники мусили виміняти воза та коня на харч в Михайлівці, та розтягнути його до весни. Важко було оунівцям дивитися на напівголодних співвітчизників, а ще важче — в таких умовах «проповідувати їм великі ідеї». Але все це були невеликі складнощі проти того, що їм довелося пережити незабаром.

Перший розгром

25 листопада 1941 року до всіх низових ланок поліції безпеки і СД було надіслано наказ, у якому вказувалося:

«Незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання у Райхскомісаріаті (Україна), мета якого — створення незалежної України. Всі активісти руху Бандери повинні бути негайно арештовані і після ґрунтового допиту під виглядом мародерів таємно знищені».

Відтак, СД йшло по сліду українських націоналістів. Поліція безпеки вже в грудні 1941 року була поінформована про факт появи в Криму бандерівських груп та про їхню кількість.

Перший провал настав в тому ж таки грудні. Прямо на вулиці Сімферополя гестапівці заарештували Івана Осадчука та направили його до львівської тюрми на Лонцького, де невдовзі розстріляли. Коло мандрів для нього замкнулося, а кримське підпілля зазнало першої втрати. За головного став Степан Тесля.

Далі було гірше — 10 січня 1942 року Тесля та Вольчак в Євпаторії потрапили під червоний десант, а точніше — під контрудар розлученого німецького гарнізону. Обоє підпільників поліція зупинила та вела на розстріл, але дивом їм вдалося втекти. Однак про роботу на євпаторійському напрямі довелося надовго забути.

Ще трагічніше обійшлася доля із джанкойськими оунівцями. В лютому кілька російських колабораціоністів-білогвардійців, що тікали з-під Керчі від наступу Червоної армії, прибули до міста, викрили українське підпілля та донесли на нього в гестапо.

Бардахівський, разом із побратимами Вонкевичем та Любаком, помічником, шкільними вчителем Наконечним та рядовими підпільниками, разом 14 осіб, були заарештовані та розстріляні.

Бардахівському ледь виповнилося 19 років.

Труди і дні

Але вцілілі оунівці продовжували роботу.

Щоб, по-перше, мати прикриття своєї діяльності, а по-друге, допомогти місцевому українському населенню, група Теслі започаткувала навесні 1942 року дві легальні організації: капелу бандуристів та споживчий кооператив «Український консум».

Капела невдовзі перетворилася на Український музично-драматичний театр ім. Шевченка, що налічував близько 60 осіб та давав вистави в Сімферополі, Севастополі, Джанкої та Ялті. 2 червня того року відбулася кримська прем'єра «Запорожця за Дунаєм».

Директором та художнім керівником був митець Іван Петренко, а адміністратором — Іван Мор'як, який кожну поїздку використовував для розвитку українського підпілля.

Протягом 1942–1943 рр. вистави та концерти театру спричинили такий зріст національної свідомості місцевих українців, що німецька влада почала перешкоджати його діяльності, та навіть арештувала на деякий час директора.

Завдяки «Українському консуму» вдалося налагодити харчування інтелігенції, найбільш потерпілої від голодної зими, зокрема великого художника-баталіста Миколи Самокиша.

Пізніше, 7 липня, для цих цілей було створене «Бюро допомоги українцям» («Стіл допомоги найбіднішому українському населенню»), чийми стараннями вдалося відкрити в Криму кілька початкових та середніх українських шкіл.

Бюро спробувало навіть побудувати автокефальну церкву в Сімферополі, але для неї не вдалося знайти священика. На роботі в «консумі» легалізувався Вольчак, а Тесля, як новий голова всього підпілля, залишався в тіні.

Трохи раніше, 28 червня, при Головному поліційному управлінні столиці було відкрито спеціальну комісію для виправлення паспортів тим українцям, що були помилково записані як росіяни (за короткий час було виправлено близько 4 тисяч цих документів).

Але із діяльністю установи вийшов казус — через те що поширилися чутки, що українські магазини відтепер будуть обслуговувати лише власників «правильних» аусвайсів, то «через це в українці позалишувалися люди, які самі й батьки яких ніколи не бачили земель України і яким за інших обставин і в голову б не прийшло перекинутися на українців».

Найбільше охочих стати «новими українцями», зрозуміло, було з лав росіян — особливо народжених на українських землях. Життєвий комфорт часто-густо був важливіший за радянську ідентичність.

Після налагодження сталого зв'язку із материковою Україною до Криму почала надходити і література: книжки з української історії та літератури, як видані легально, так і самвидавом. Книжки ввагомо спричинилися до популяризації самостійницьких ідей, головном серед молоді.

Організація

В середині 1942 року більш-менш стабільні підпільні осередки були зорганізовані в 12 містах та селах. Для координації їхньої діяльності оунівці 27 вересня 1942 року відкрили «Український національний комітет», головою якого став член ОУН(б) Микола Шапар (пізніше загинув під час бойової операції), а заступником з питань освіти та пропаганди — згадуваний вище Володимир Шарафан.

У віданні Комітету відтепер була діяльність Бюро допомоги українцям, комісії з виправлення паспортів та всіх підприємств, започаткованих українцями в Криму.

Восени 1942 року Мор'як залишив роботу в театрі та зміг налагодити зв'язок із провідником ОУН на Півдні України, майбутнім ко-

мандармом УПА Василем Куком «Юрієм Лемішем». Той несхвально відгукнувся про легальну діяльність бандерівців в Криму, бо на позostalих землях вже розпочалася партизанська боротьба проти німецьких окупантів.

Обстоюючи свою правоту, Мор'як доводив, що українське життя на півострові серйозно деградувало за останні роки, відтак і мови не було про підпільну діяльність серед несвідомих мас:

«Сидячи в хаті і маючи зв'язок із кількома людьми, ми ніяк не могли б того досягнути, чого досягли впродовж кількох зимових місяців 1942 року».

За рік чисельність оунівців поступово збільшувалася — не лише за рахунок залучення місцевого населення, але й завдяки приєднанню до організації багатьох українців, що прибули до Криму в складі вермахту: перекладачів, господарників, колишніх членів батальйону «Роланд».

Кримський бандерівець

Володимир Шарафан народився 1908 року в Києві, у 20-ті роки навчався в Кіровограді, 1933-го переїхав до Криму. 18 серпня 1941 року був мобілізований рядовим у 172-у мотострілецьку дивізію; під Судаком, ймовірно, після того, як з'ясувалося, що евакуації не буде, разом із однополчанами знищив техніку і документи та подався до лісу.

Там був захоплений румунами, поміщений до табору, але невдовзі втік (два або навіть три рази), і вже у листопаді нелегально оселився в Сімферополі.

В грудні 41-го Шарафан став членом ОУН(м) та господарем конспіративної квартири. Пізніше він так розказував про вступ до лав націоналістів:

«Вступив, бо не вірив в перемогу Червоної армії. Було завдання: підняти національну самосвідомість українських народних мас і підготувати її для боротьби з Радянською владою за самостійне існування України, з цією метою проводити вербування серед провідної української інтелігенції, особливо антирадянськи налаштованої, до лав ОУН».

Найвірогідніше в лютому 1942 року Володимир Шарафан залишив мельниківське крило через категоричне несприйняття їхнього курсу на союз із нацистами, та вступив до ОУН(б). Ймовірно, так само вчинив і Ярослав Савка.

Цікаво, що разом із Шарафаном до підпільної роботи вдалися його мати Раїса Григорівна та вітчим Яків Степанович — вони стали зв'язковими між радянськими підпільниками та партизанами, унікальний приклад співпраці в одній родині.

Другий розгром

Але успіхи в легалізації бандерівців під дахом національного комітету виявилися нетривкими.

В лютому 1943 року, через зраду господині однієї з конспіративних квартир в Джанкої, гестапо схопило Степана Теслю та його помічника Йосипа Куріпку. До речі, це збіглося із розгортанням на Великій Україні антинацистського Руху опору на чолі з УПА і, відповідно, хвилею репресій з боку гітлерівців.

Звільнення затриманих із підвалів поліції було доручено групам Івана Янчишина (Янцишина), який керував джанкойським підпіллям, і Вольчака. Ризикована операція в травні того ж року провалилася — гітлерівці захопили і замордували одного з визволителів.

Деморалізованого Янчишина спеціальний посланець ОУН Євген Стахів, що прибув в Крим за розпорядженням Василя Кука, відправив на Галичину.

Про долю Вольчака однозначних відомостей немає, можливо, він загинув. Тесля залишався в ув'язненні чи то до пізньої осені 1943-го, чи то до ранньої весни 1944-го, і при евакуації німців з Джанкою був страчений. Також за зв'язок із Теслею був розстріляний перекладач Євген Швед, родом з Перемишля.

Але вже в червні 1943 року Стахів, прибувши вдруге до Криму, «міг із задоволенням ствердити, що всі рани, завдані німецьким апаратом терору, були вже загоєні, а на місце вибулих підпільників прийшли нові молоді борці за волю України».

Нові провідники та нові проблеми

Після арешту Теслі в лютому 1943 року дніпропетровське керівництво взялося формувати новий провід кримської ОУН. Спочатку на чолі була поставлена 25-річна Катерина Мешко «Ольга» (в шлюбі — Логуш), а 29 серпня її змінив Леонід Ларжевський «Явір».

Певний час Мешко разом із помічником Параскевським евакуювали на «материк» вцілілих після облав підпільників. Мор'як, як представник «старої гвардії», був повністю переведений на нелегальне становище, а в травні — відправлений на Західну Україну.

28 серпня 1943 року, о 23:00 Ларжевський виїхав поїздом з Дніпропетровська до Сімферополя. У вагоні він познайомився з водієм німецької військової частини, який прямував до Феодосії. Той добре знав Сімферополь і допоміг швидко знайти потрібний будинок.

Прибувши опівночі за вказаною адресою, Леонід передав «Ользі» «грипс» (таємну записку) від Василя Кука і там-таки познайомився з Шарафаном.

Мешко призначила зустріч наступного дня. Зранку підпільники прибули в район трамвайного депо. Там, на вулиці Бітакській, неподалік річки Салгир, була інша конспіративна квартира. Її господар Єрофій Колісниченко, зустрівши гостей, відразу пішов на роботу, і оунівці мали змогу вільно обговорити «організаційні питання». Ларжевський коротко поінформував «Ольгу» про справи у Південному проводі.

Наступного дня на квартиру Колісниченка прибув «Усач». З ним провели «політичний семінар», пояснивши, що в майбутньому планують перевести його на посаду політичного референта однієї зі східних областей України. Там-таки відбулася зустріч із Григорієм Волощуком («Грицем»), який привіз список з шістдесяти членів Сімферопольського осередку ОУН. Він кожному дав коротку характеристику, бо вважав, що з метою конспірації немає потреби знайомитися з усіма особисто.

За два тижні «Ольга» з «Усачем» виїхали до Дніпропетровська, а Ларжевський залишився за головного. З перших днів його спіткала низка проблем. Виявилося, що організаційно мережа не була розбудована, а спиралася практично на активну роботу 5–6 осіб. Тож для розширення підпілля потрібен був час і допомога досвідчених кадрів з України.

Ларжевський вирішив запровадити в обласному проводі систему референтур. Для цього призначив «Гриця» організаційним референтом, «Усача», що невдовзі повернувся, — політичним, «Івана» — шефом СБ, а «Роберта» — референтом пропаганди. Невдовзі «Грицеві» вдалося завербувати до осередку ОУН перекладача медичної частини німецької армії та співробітника воєнізованої організації «Веркдінст».

З допомогою «Роберта» Ларжевський намагався налагодити масовий друк оунівських відозв «Населенню Крима!», однак через брак фахівців від типографського способу змушені були відмовитися. Близько сорока листівок виготовила на друкарській машинці під-

пильниця «Ніна». Крім того, було випущено кілька десятків відозв до кримських татар російською мовою — за їх розповсюдження відповідали «Іван» і «Роберт». Підпільна література зберігалася в будинку механіка Сімферопольської МТС Михайла Коробаня («Петра»).

Завдяки «Іванові», який мав зв'язки в СД, вдалося купити для потреб підпілля два пістолети, дев'ять гранат і автомат. Також, за завданням Ларжевського, «Іван» встановив зв'язок з капітаном німецької армії — колишнім білогвардійцем Гаврилісом, який прибув до Криму з Софії. Пізніше це знайомство стане Леонідові в пригоді. У зв'язку зі швидким наступом Червоної армії Ларжевському довелося відмовитися від засилання своїх агентів до загонів червоних партизанів.

Серед небагатьох симпатиків ОУН, які мали стосунок до радянського підпілля, була завербована ще «Ольгою» особиста секретарка командира Феодосійського партизанського загону Івана Мокроуса — «Катя». Її сім'ю постійно навідували оунівці. Кілька місцевих жителів, які співпрацювали з червоними партизанами, підтримували водночас зв'язок із «Грицем»; він характеризував їх як «не ворожих до ОУН».

«Легальний» занепад

Спочатку здавалося, що із поширенням національної ідеології проблем не буде: канали доставлення літератури та періодики були налагоджені, зусиллями самого Ларжевського було надруковано понад 500 листівок політичного характеру.

Розповсюдження матеріалів відбувалося через легальні органи: національний комітет, споживчий кооператив, початкову школу в Сімферополі, директором якої був оунівець Іван Тихонович, тощо.

Але після збройного нападу на гестапо в Джанкої, скоєного в травні, про що вже йшлося, німці вдалися до широких репресій проти учасників підпілля та цілковито втратили довіру до легального українського руху.

Почався його поступовий занепад: восени 1943 року був остаточно закритий український театр, в жовтні, за невиконання безглузлого наказу надати для охорони залізниці 400 бійців, був розпущений Український комітет, — можна було б подумати, що він реально міг розпоряджатися такими силами.

Врешті-решт, за прикриття підпільникам правили кілька господарських установ, але із початком блокади Криму радянськими військами вони ледь животіли.

Тризуб і тамга

Найважливішим союзником українського національного руху на півострові був рух кримськотатарський.

Із певними застереженнями можна вважати, що на окупованому півострові саме кирилли мали найбільше можливостей для самовизначення, чому назагал сприяли свої періодичні видання, військові загони в складі вермахту та турецька підтримка, хоча німці тримали турецько-татарські зв'язки під особливим контролем.

Керманічі ОУН виходили з того, що Крим має входити до складу України, але не заперечували проти кримськотатарської автономії. Як згадував Іван Мор'як, «У всіх моїх розмовах тоді з татарами, я не стрінув ні одного, який заперечував би залежність Криму від України під господарчим, економічним, а навіть політичним оглядом, і всі вони признавали, що в самостійній Україні будуть забезпечені їхні інтереси».

Через спільних знайомих Шарафан восени 1942 року намагався встановити зв'язок із видатним публіцистом та громадськими діячем Аметом Озенбашли, членом «Міллі Фірка». Кандидатура цієї людини навіть розглядалася на посаду муфтія Криму, але безрезультатно.

Обережний Озенбашли увесь час відтягував зустріч, а тим часом готував проект незалежного татарського Криму під німецьким протекторатом, з приводу чого писав Адольфу Гітлеру.

При головуванні Мешко наголос робився на пропагандистській роботі. За її наказом друкарка Сімферопольського осередку ОУН «Ніна» виготовила кілька десятків листівок з закликами до кримських татар російською мовою.

Також намагався досягти порозуміння із татарами і Ларжевський. За дорученням шефа Служби безпеки Дніпропетровської ОУН «Грабовича» він мав вияснити плани Туреччини щодо Криму, а також домовитися із кримськими татарами про спільну збройну боротьбу із радянськими загонами.

За наказом Ларжевського підпільник «Роберт» скористався зв'язками в німецькій СД та дістав документи для відрядження у Феодосію до знайомого кримського татарина — доцента одного з навчальних закладів, пов'язаного із керівництвом свого національного руху. Марна справа: не бажаючи чекати радянських військ на півострові, Озенбашли відплив до Румунії.

Але навіть поступове охолодження німецько-татарських стосунків впродовж 1943 року не прихилило останніх до тісної співпраці з

українцями, а радше переорієнтувало кримськотатарський рух на Туреччину. Втім це не завадило приятним українсько-татарським стосункам на низовому рівні.

«Українські підпільники вивчали татарську мову, гостювали в татарських аулах, де їх частували «бузою», їли «чубуреки» та отримували на пам'ятку «тібітейки».

Щодо кримськотатарського колабораціонізму, то за свідченнями українських націоналістів, він був вимушений — з огляду на активність радянських партизан в кримських селах та з метою допомагати своїм єдиновірцям, що потрапили до німецького полону.

Початок кінця

Пізною осінню 1943 року Крим був оточений радянськими військами як з боку Керчі, так і Перекопу. За кілька днів до початку блокади Криму Ларжевський залізницею виїхав до Умані разом з оунівцями «Грицем» і Василем Чмигою («Моряком»). Решті підпільників було рекомендовано виїхати в Україну окремо. Залишитися схотів лише співробітник СД «Іван», який був упевнений, що його евакуюють з півострова літаком разом із німецьким шефом.

В Криму «на господарстві» залишився один Шарафан, практично без компетентних кадрів та легального прикриття.

На додачу розпочалася третя хвиля репресій з боку нацистів. Головною її мішенню були радянські підпільники, але й бандерівцям перепало. Зокрема, були заарештовані мати та вітчим Шарафана — як партизанські зв'язкові.

«Бабусю вдалося забрати з гестапо завдяки фальшивій довідці, що вона лікувалася до війни у психдиспансері. А дідусь був відправлений до таборів Німеччини, вижив, повернувся і доживав на Київщині».

В січні 1944 року, відчуваючи все більшу небезпеку, німецьке командування, нарешті, вирішило опертися на підтримку місцевого населення. Для цього з органів місцевого самоврядування та національних комітетів росіян, українців та кримських татар мав бути створений автономний крайовий уряд, у відання якого передавалися б не тільки питання цивільного адміністрування, але й командування допоміжною поліцією та загонами самооборони.

Але бандерівці з того майже на мали жодного зиску.

Хоча понад 7 тисяч українців служили в Криму в складі охоронної поліції та жандармерії, однак у «Вказівках» нацистського команду-

вання містилася вимога до всіх тих добровольців, щоб вони не були «членами комуністичної партії, кримінальними злочинцями і прихильниками так званого руху «Бандери». Відтак вплив ОУН на них був мінімальний. Так само з 3 тисяч українських військових у складі вермахту не вдалося переманити в підпілля нікого. До березня більша частина роботи була виконана, український національний рух впритул наблизився до відродження легальних структур, але це була лебедина пісня всіх місцевих націоналістів.

«Визволення»

У квітні 1944 року радянські війська вдарили по Криму з обох боків і протягом місяця зайняли півострів.

Німці боронилися в міру свої сил, але між героїчною смертю за фюрера та можливістю евакуації обирали останню. До честі вермахту, з півострова забрали стільки солдат, скільки змогли, хоча втрапили були суттєві.

17 квітня, наче нічого і не сталося, Шарафан був вдруге мобілізований до лав 51-ї армії та кинутий на Севастополь, хоча незадовго отримав наказ перейти на нелегальне становище. 1 травня в бою за Малахів курган він був важко поранений і перевезений на лікування до Алушти.

Не встигли радянські визволителі добити 12 травня на Херсонесі останніх зовнішніх ворогів — німців, як взялися за внутрішніх.

18 травня кримські татари, а пізніше вірмени, болгар та греки були депортовані зі своєї Батьківщини. Крим став однотонно радянським.

Епілог

Після розправ з цілими народами настав час зайнятися окремими противниками Москви.

У червні 1944 року за доносом прямо в лікарні був заарештований Володимир Шарафан, і по півроку слідства та знущань розстріляний 13 лютого 1945-го. В його справі проходило близько 10 осіб. Реабілітований у 1993 році.

Леоніда Ларжевського у вересні 1944 року спробували завербувати в НКВС, та марно — він доповів про це своєму провіднику і разом з ним підготував замах на слідчого.

Але рівно роком пізніше, у вересні 1945-го, Ларжевського схопили на київській вулиці та доправили до Криму. В січні-берез-

ні 1946 року в його справі заарештували Сергія Курдибанського, завідувача торговельного відділу Сімферопольської міської управи, згадуваного Івана Тихоновича, Леонтія Чепелевського та Михайло Коробаня — інспектора та інженера господарської організації ВІКО.

У липні того ж року всі були засуджені до 8–10 років позбавлення волі. Коробаня реабілітували у 1958 році, інших — лише у 1995-му. Судимість з Леоніда Ларжевського знято 1960 року, після чого його сліди губляться.

Катерина Мешко у 1943 році організувала першу Конференцію поневолених народів Східної Європи та Азії, 1944 року разом із чоловіком переїхала до Західної Європи, 1949-го — до США. Померла у 1991 році.

Євген Стахів у 1946–1949 рр. проживав в Німеччині, після — до самої смерті 2014 року — у США.

Амет Озенбашли був виданий румунами Москві, засуджений до 25 років ув'язнення, достроково звільнився, помер у 1958 році в Таджикистані. 1992 року його прах був перепохований в Криму.

Бандерівці в Криму — феномен, гідний подиву: маленька групка сміливців, що не побоялася кинути виклик тоталітарній системі на специфічній території. Постійно відрізані від грошей та агітаційних матеріалів, а іноді — і від керівництва, революційні націоналісти, втім, налагодили підпільну роботу, організували для неї легальне прикриття та, врешті-решт, зуміли утвердити український рух як третю силу поряд із російським та кримськотатарським.

Дзеркало тижня. — 2014. — 23 жовтня; розширена версія

«Изгнали всех бессудно и бесправно...»

У ніч з 17 на 18 травня в усіх населених пунктах Криму до вигнання кримських татар одночасно приступили понад 32 тисячі оперативників, офіцерів і бійців НКВД-НКГБ. З усіх боків півострова до вузлових залізничних станцій потягнулися вантажівки з нещасними людьми, яких силою заганяли в товарні вагони. Куди їх відвозили, люди не знали.

Дорога в невідомість (а маршрути прямування в кращому разі стали відомі лише в другій половині шляху) запам'яталася всім, хто її пережив. Основну частину виселенців становили жінки і діти, розміщені в товарних вагонах, обладнаних нарами.

«У вагоні було багато сімей. Нас їхало три сім'ї — 18 чоловік. Нас десятеро і сім'я сестри батька — 3 людини та інші сестри — 5 осіб. У них не було жодного чоловіка. А в нас було двоє — два мої брати: Ефрасіяб 1931 народження і Оздемір — 1940-го. Решта 16 осіб були всі жіночої статі — таке феміністське збіговисько. Моя мама 1899 року народження була серед них найстарша» (Касіда Бекірова).

У дорозі годували погано, ешелони довго простоювали; було багато хворих і померлих, тіла останніх конвоїри, без всякого оформлення документів, просто викидали по шляху проходження ешелону.

Основну частину кримських татар направили до Узбекистану. У справі «Матеріали щодо виселення з Криму» в Державному архіві Російської Федерації серед інших документів збереглася і телеграма заступника наркома внутрішніх справ Узбекистану Бабаджанова на адресу Л. Берії про прибуття останнього ешелону з депортованими кримськими татарами.

«Москва, НКВД СРСР — тов. Берія.

Доповідаю про закінчення прийняття ешелонів в розселенні спецпереселенців кримських татар в Узбецькій РСР. 8 червня ц.р. прибув і розвантажений останній ешелон СК-579 у складі сімей 385, людей 1813, у тому числі: чоловіків — 303, жінок — 685, дітей — 825,

для Кашка-Дар'їнської області. Всього прийнято і розселено в Узбекистані спецпереселенців сімей 33 775, людей 151 529, в тому числі: чоловіків — 27 558, жінок — 55 684, дітей — 68 287. Померло на шляху прямування в усіх ешелонах 191 чол. Розселено по областях: Ташкентській — 56 362 людини, Самаркандській — 31 540 людей, Андижанській — 19 630 людей, Ферганській — 16 039, Наманганській — 13 804, Кашка-Дар'їнській — 10 171, Бухарській — 3983. Розселення переважно зроблено в радгоспах, колгоспах і підприємствах промисловості, в порожніх житлових приміщеннях і за рахунок ущільнення місцевих жителів. Бабаджанов».

На відміну від тих, хто займав їхні доми на батьківщині, спецпереселенців на нових місцях ніхто не чекав. Всім було байдуже до того, щоб забезпечити їх хоча б найнеобхіднішим. В пам'ять тих, що пережили депортацію, назавжди врізався момент прибуття і перші враження від нових місць.

«Нас вивантажили в степу. Повезли в колгосп Ворошилова-2 — дали будинок, як зараз пам'ятаю, без даху. Чотири стіни. Комиш накидали, поруч ріс комиш. Шакали прийдуть, поруч виють. Нас четверо дітей, батька не було. Братів забрали в колгосп» (Есвет Барієв).

«Через 18 днів уцілілих прямо з поїзда на станції Мільютинська завантажили в машини і вночі привезли в гори. Кругом одні камені. Ні деревця, ні хатинки... Самі видовбали щось на зразок окопів. З часом кожній родині видали по п'ять обаполів. Так з'явилися дахи» (Ескендер Ідрисов).

Кримськотатарські спецпереселенці були призначені на будівництво Фархадської ГЕС у м. Бекабаде, рудники «Койташ» в Самаркандській області та «Ташкент-Сталінвугілля», в колгоспи і радгоспи Ташкентської, Андижанської, Самаркандської областей, Шахризьабський, Кітабський райони Кашка-Дар'їнської області, лісопосади Сибіру та Уралу. Здебільшого розміщені вони були в непристосованих для житла бараках, а на руднику «Койташ» і зовсім опинилися просто неба.

За даними Відділу спецпоселень НКВД СРСР, в листопаді 1944 року в місцях виселення перебували 193 865 кримських татар, з них в Узбекистані — 151 136, у Марійській АРСР — 8 597, в Казахській РСР — 4286, решта були розподілені «для використання на роботах» в Молотовській (10 555), Кемеровській (6 743), Горьківській (5 095), Свердловській (3 594), Івановській (2 800), Ярославській (1 059) областях РРФСР.

Коли говорять про те, що були «вивезені всі», то мова, зрозуміло, йде лише про тих, хто перебував у трагічну ніч 18 травня 1944 на території Кримського півострова. Велика частина чоловічого населення була в цей час у Червоній армії.

Директиви НКВД СРСР № 1/21826 від 16 листопада 1944 року і № 1/1559 від 12 серпня 1945 року категорично забороняли «направляти демобілізованих з Червоної армії: чеченців, інгушів, карачаївців, балкарців — на території колишньої Чечено-Інгушської РСР, колишньої Карачіївської автономної області і на територію колишньої Кабардино-Балкарської АРСР; калмиків — на території колишньої Калмицької АРСР, Ростовської та Сталінградської областей; кримських татар, кримських болгар, греків, вірмен — на територію колишньої Кримської АРСР».

Свої сім'ї захисники Батьківщини знаходили — якщо, звичайно, знаходили — вже на чужині, в так званих місцях «спеціальних поселень». І самі ставали спецпереселенцями.

Безрадісним було прибуття кримськотатарських спецпереселенців в Узбекистан у червні 1944 року. Незвичний клімат, постійна нестача харчів, а часто і даху над головою, призвели до того, що практично відразу ж серед них вибухнула епідемія малярії і шлунково-кишкових захворювань. Згідно з спецповідомленнями заступника наркома внутрішніх справ Узбекистану Меєра на ім'я заступника наркома внутрішніх справ СРСР В. Чернишова, в липні 1944 року в Наманганській області хворіли до 40 % спецпереселенців, а в Пахтакорському районі Самаркандської області спостерігалось «поголове захворювання малярією».

Вдумаймося тільки в одну цифру, що збереглася в офіційній документації. З травня по листопад 1944 року від хвороб і виснаження в Узбекистані померло 10 105 спецпереселенців з Криму, тобто близько 7 % від числа прибулих. А це ж дані самої влади і тільки лише за перші півроку висилки...

Всі, хто вижив у ці перші післядепортаційні роки, згадують, що вони були найважчі. Розповіді очевидців цих подій напрочуд одноманітні і відрізняються хіба що деталями. Загального ж дуже багато — болісний постійний голод, хвороби (малярія, дизентерія, тиф), виснажлива праця і померлі — в кожній родині.

«У 1942 році народилася у мене сестричка Халіде, батько її не бачив. Вона померла в Середній Азії в 1945 році, так само, як і дві інші сестри — Нефісе 1923 року народження і Айслув — 1928 ро-

*Депортація кримських татар.
18-20 травня 1944.
Кадр з художнього фільму
"Хайтарма" (Україна, 2013).*

напів'їстівною, правда, говорили, що вона теж отруйна. І ось за два тижні ця трава до того остогидла, я думаю, якщо ще раз в рот її візьму, то помру...

А маленькому братові Оздемірові варили кашу, з млина ручного мама сяк-так зчищала близько 100 грам борошна. Нашим млином користувалися люди, але в останні дні все менше і менше. І ось одного разу мама вишкребла останні півчарки борошна і каже: «Це вже останнє борошно для малюка, тепер будемо вмирати з голоду, терпіть і їжте траву». І раптом мама приносить борошно горохове і ячний порошок. Ніяких подробиць не пам'ятаю, як вона їх варила. Я вже була в стані протрації. Всі до мене байдуже, хочеш — живи, хочеш — вмирай, ніхто не питає про мій або чужий стан, і мало хто про що говорить. Ці 2 тижні були на межі голодної смерті... Я тільки пам'ятаю події пізніші, мама казала, якщо б не американці, ми б померли з голоду. Виявляється, Північним шляхом поставили горохове борошно і ячний порошок. Спасибі цим продуктам, що врятували мене від голодної смерті» (Касіда Бекірова).

Всі ті, хто пережив ці роки, з особливою вдячністю згадують матерів, які за відсутності чоловіків-батьків переважно великих сімейств, поправді героїчно боролися за життя дітей.

Згадує Айше Сеїтмуратова: «Щоб прогодувати дітей, мати змушена була продавати на базарі речі. Якось вона нічого не змогла продати. Раптом до неї підійшов старий і запропонував на обмін на відро джугари (борошна з проса) віддати її оксамитове плаття.

ку народження... У 1945 році майже місяць ми жили без хліба, борошна, харчувалися тільки фруктами — абрикосами і яблуками... Мама по селах мінjala свої речі — хустки турецькі, сукні, дещо з посуду на молоко, сметану... Так прокормила нас у 1944–1946 роках. А в 1947 ледь не померли — взимку фруктів немає. Вискочила якась трава, ми два тижні харчувалися тією травою (по-моєму, це була лобода). Вона одна лише залишилася

Не замислюючись, мама зняла сукню і залишилася в одній сорочці. Ми повинні бути вдячні нашим матерям, які самі не їли, але зберегли життя дітям. Якби Тихий океан був чорнильницею, то його б не вистачило, щоб описати трагедію нашого народу».

Адиле Емірова через роки з болем напише: «Мама! Як вона боролася за наше життя! Виросла в селянській родині, з дитинства працювала на землі, вона з перших же днів життя на новому місці завела город. Вона навчилася варити нам кашу з незрілих кукурудзяних зерен. З картопляного лушпиння пекла гіркуваті на смак чорні млинці. Ночами ходила поливати город: вода на полив розподілялася по черзі, часто зі скандалами і бійками, а вночі було легше взяти воду — провести її з центрального арика на свою ділянку. Працювала на знос, не шкодуючи себе. І раніше за всіх пішла з життя».

* * *

Таким же важким, як в Узбекистані, було становище спецпереселенців в інших місцях їх нового проживання — в Казахстані і в російських областях — Горьківській, Івановській, Костромській, Московській. І навіть через два роки після виселення, у 1946 році, становище спецпереселенців залишалося вкрай важким. Так, згідно з листом НКВД Марійської РСР і СРСР, станом на 23 лютого 1946 року «житлові та побутові умови спецпереселенців кримських татар, що працюють на Марійському паперовому комбінаті, незадовільні. Значна частина спецпереселенців проживає в непридатних для житла приміщеннях... Теплим одягом, взуттям та іншими промтоварами спецпереселенці забезпечуються вкрай незадовільно. Через брак одягу і взуття 129 працездатних спецпереселенців не виходять на роботу. Дитячі садки і ясла в комбінаті не організовані, в результаті чого трапляються невиходи на роботу працездатних жінок».

Жахливі умови праці, нестача елементарної медичної допомоги, розділені сім'ї, заборона на переміщення за межі того адміністративно-територіального утворення, до якого був «приписаний» кожен спецпереселенець, — на таке життя прирекла влада цілі неугодні їй народи.

Умови життя спецпереселенців були нестерпні — важка, фактично рабська праця; повна безправність і беззахисність перед свавіллям комендантів і адміністрації, будь-яка примха яких прирівнювалася до наказу, за невиконання якого йшло жорсткішання режиму і обмеження хлібного пайка.

Влаштуватися на роботу за фахом для спецпереселенців було практично неможливо, при працевлаштуванні існувало безліч обмежень, юридично закріплених, наприклад таких: «Серед не використовуваних за спеціальністю фахівців і кваліфікованих робітників є особи, які до переселення з Криму працювали в органах зв'язку і на залізничному транспорті, де їх використовувати згідно з директивною вказівкою НКВД СРСР № 1/1447 від 4 серпня 1945 року забороняється».

А ось один із випадків, що зберігся в документації НКВД.

У квітні 1945 року нарком харчової промисловості Зотов клопотав про переведення в радгосп винного комбінату «Абрау-Дюрсо» Краснодарського краю спецпереселенця Абдішева Бекіра, який працював у філії НДІ виноградарства і виноробства «Магарач» Ташкентської області, члена КПРС, директора виноградарського радгоспу «Судак» з 1932 по 1941 рік. У листі Зотов повідомляв, що Абдішев — «хороший організатор, чудово знає виноградарство і виноробство», і тепер використовується не за фахом. Відповідь заступника начальника Відділу спецпоселенців НКВД СРСР П. Мальцева непохитна — «переведення дозволити не можемо».

Зрозуміло, що подібних прикладів, які залишилися за рамками офіційної документації, в реальному житті було безліч. Влада, що і без того провадила найжорстокіший нагляд над спецпереселенцями, прагнула не допустити найменшої можливості послаблення свого впливу.

Більша частина кримськотатарських спецпереселенців працювала в колгоспах і радгоспах, решта — на промислових підприємствах і будівництвах.

Що являли собою спецпереселенські колгоспи, яким було становище людей, що працювали в них? На це питання відповів Олександр Солженіцин в «Архіпелазі ГУЛАГ»: «Сперечаються деякі тепер (і не дарма): взагалі чи колгосп легший від табору? Відповіді: а якщо колгосп і табір з'єднати разом? Ось це було становище спецпереселенців у колгоспі. Від колгоспу те, що пайки немає, — тільки в посівну дають семисотку хліба, і то із зерна напівзгнилого... Від табору те, що садять в КПЗ: поскаржиться бригадир на свого «засланця» до правління, а правління дзвонить в комендатуру, а комендатура садить. А вже від кого заробітки — кінців не зведеш: за перший рік роботи в колгоспі отримала Марія Сумберг на трудовень по двадцять грамів зерна і по 15 сталінських копійок... За за-

робіток цілого року вона купила собі... алюмінієвий таз. Так на що ж вони жили?! А — на посилки з Прибалтики. Адже народ їх заслали не весь. А хто ж калмикам посилки надсилав? Кримським татарами? Пройдіть по могилах, запитаєте».

Смертність у всіх місцях проживання кримськотатарських спецпереселенців була висока — особливо в перші після виселення роки. За відомостями Відділу спецпоселенців НКВД УзРСР, «за 6 місяців 1944 року, тобто з моменту прибуття в УзССР і до кінця року, померло 16 052 чол. (10,6 %), а за 1945 рік — 13 183 (9,8 %)». Отже, в перші півтора року заслання в Узбекистані загинуло майже 30 000 кримських татар, що становить приблизно 20 % від числа виселених.

Про перші місяці після депортації свідчить Юсуф Гафаров, який був у той час підлітком: «Кожен день приходили люди, просили поховати померлих родичів. Хоча були й інші чоловіки, але багато з них вже були не в змозі ходити, навіть з місця не піднімалися. І так мені одному довелося і могилу копати, і ховати — це тривало щодня. Близько 50 осіб за три місяці довелося мені одному поховати. Найстрашніша смерть тіла — від голоду. Це було дуже моторошно. Одна сім'я з нашого села, 6 осіб, померла від голоду, я їх поховав. З одного будинку виніс 8 осіб, не знаю, хто вони. Викопав велику яму і поховав у ній всіх».

Якщо в Узбекистані смертність у 1946 році стала трохи знижуватися, то, наприклад, у Таджикистані становище залишалося вкрай важким. Так, у повідомленні наркома охорони здоров'я СРСР Г. Мітерьова секретареві ЦК ВКП (б) Г. Маленкову від 24 січня 1946 року говорилося, що серед спецпереселенців, розміщених в Курган-Тюбінській області Таджикистану, «спостерігається значна смертність», причина чого — «систематичне голодування»:

«Спецпереселенці розміщені в малопотужних колгоспах, які не можуть забезпечити їх харчовими продуктами, і основний засіб існування їх в цей час — державна допомога, що виражається у видачі на одну людину в день 200 грамів пшениці або ячменю.

Для спецпереселенців не створені елементарні санітарно-гігієнічні умови. Приміщення не мають підлоги, стелі, спецпереселенці через брак мила в лазнях не миються, білизну не міняють.

Доводячи до Вашого відома про надзвичайно неблагополучні санітарно-гігієнічні умови життя спецпереселенців, що може призвести до вимирання цього контингенту, Народний Комісаріат Охоро-

ни здоров'я СРСР просить Вас про надання допомоги в харчуванні шляхом виділення з державних фондів основних харчових продуктів, як-от: борошна, жирів, овочів, а також і мила для санітарної обробки їх».

Питання про чисельність кримських татар — жертв депортації, померлих на шляху проходження і в місцях спецпоселень, і сьогодні залишається дискусійним. За відомостями «народного перепису», який провели активісти кримськотатарського руху в першій половині 1960-х рр. шляхом родинного опитування, в місцях заслання загинуло 46,2 % кримських татар. Деякі дослідники піддають цю цифру сумніву, вважаючи надійнішою офіційну статистику, зафіксовану переважно в довідках про господарсько-трудове влаштування спецпереселенців та інших документах НКВД СРСР — тут цифра померлих не перевищує 20–25 %.

Встановити істину в цьому питанні вельми складно через брак вірогідних статистичних даних про чисельність кримських татар напередодні війни (перепис населення 1939 року не враховував окремо кримських татар — за одиницю обліку був прийнятий етнонім «татари»), про мобілізованих до Червоної армії і загиблих під час війни кримських татар.

Можливо, пролити світло на розкриття цієї таємниці зможуть, як і раніше, недоступні дослідникам документи — картки спецпереселенців, що зберігалися в спецкомендатурах і служили джерелом для підсумкових документів НКВД. Цілком очевидно, що сьогодні ці матеріали повинні стати надбанням громадськості і стати одним з головних джерел для створення «Книги пам'яті кримськотатарських спецпереселенців».

Ще одним джерелом для встановлення чисельності жертв депортації можуть стати вихідні матеріали до «народного перепису», проведеного активістами кримськотатарського руху в середині 1960-х рр.

Один з таких документів зберігся в моєму домашньому архіві. Він складений моїм дідом, Абдураманом Барієвим, і являє собою родинний список жителів села Аджіменді (де Барієв жив до депортації) з відомостями про кількість померлих односельців за період з 18 травня 1944-го по 18 травня 1947-го року, тобто в перші три роки з моменту депортації. Згідно з цим документом, з 242 виселених жителів села (з них — 111 людей дорослих і 131 дитина і підліток) в перші три роки після депортації померли 90 чоловік, що становить 37,2 %.

Зрозуміло, відомостей щодо одного села недосить, щоб говорити про втрати всього народу. Але, безсумнівно, що аналіз досить репрезентативної вибірки таких матеріалів може дати досить точні результати. Особливо коли врахувати, що абсолютно вірогідною не може вважатися і статистика НКВД (зокрема, ті підсумкові документи, які направляли місцеві відділи спецпоселенців НКВД у вищі інстанції) — радянська статистика (у тому числі і статистика радянських каральних органів) ніколи не була синонімом точності і вельми часто виконувала сервільні щодо режиму функції.

Однак, хоч би які були цифри смертності перших післядепортаційних років — 46,2 % за самопереписом народу чи 20–25 % за офіційними даними — навіть якщо мова «тільки» про чверть загиблого етносу, можна говорити про цілеспрямоване знищення етносу і впевнено кваліфікувати дії влади як геноцид.

Термін «геноцид» дістав закріплення в міжнародній Конвенції «Про запобігання злочину геноциду і покарання за нього», яку 9 грудня 1948 року на 179-му пленарному засіданні Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй затвердила і запропонувала для підписання, ратифікації або приєднання. (СРСР підписав Конвенцію через рік, 16 грудня 1949 року. Вона набрала чинності 12 січня 1951 року. Ратифікована Президією Верховної Ради СРСР 18 березня 1954 року із застереженнями; набрала чинності для СРСР — 1 серпня 1954 року).

Відповідно до цього документа, під геноцидом розуміється: групе вбивство; заповідання серйозних тілесних або психічних ушкоджень членам якоїсь групи; свідоме погіршення життєвих умов групи, які тягнуть за собою її повне або часткове фактичне знищення; запобігання дітородінню серед членів групи; насильницьке передання дітей з однієї групи в іншу.

До злочинів геноциду світова юридична практика відносить будь-які дії, спрямовані не проти окремих людей, які порушили закон, а проти будь-якої їхньої спільноти в тому разі, коли ці дії завдають серйозної шкоди людям цієї групи щодо здоров'я, життя і продовження роду. І — що дуже важливо в цьому випадку — конвенція свідчить, що ці дії влади однаково злочинні як стосовно до мирного, так і до воєнного часу.

У нашому випадку саме влада вчинила цілеспрямовані дії щодо цілої нації, що призвели до загибелі значної її частини. Такі дії радянського режиму, безумовно, повинні кваліфікуватися як зло-

чин геноциду. Власне, це розуміли навіть представники влади. У документації НКВД не раз трапляються резолюції енкаведистського начальства на зразок тієї, що збереглася поряд з цифрою смертності кримськотатарських спецпереселенців за рік — з липня 1944 по липень 1945 року — 22 355 чоловік, тобто 15 % населення — «про високу смертність вказано НКВД Узбецької РСР у висновку за № 52/6540 від 19.09.45».

Що ж стосується трактувань цих сюжетів у вдумливих людей, що раніше за інших розібралися в природі сталінізму, то вже у 1950 році з'явилися одна з перших на Заході статей про депортацію кримських татар - публіциста-емігранта, колишнього радянського лікаря Георгія Александрова — і була названа «Винищення кримських татар».

У ній автор дав цілком недвозначну оцінку політиці радянського режиму щодо цього народу: «Комуно-фашисти в СРСР, здійснюючи будівництво своєї жахливої карикатури на соціалізм, не зупиняються для досягнення своїх цілей перед фізичним знищенням не лише окремих «класово-чуждых» груп населення, але і цілих народів.

Один з найяскравіших прикладів цієї політики, що в міжнародному праві після війни дістала назву «геноцид» (винищення народності), і за яку вождів нацистів судили і засудили на страту в Нюрнберзі, — систематичне і планомірне винищення кримських татар, вчинене радянською владою».

*Крымские татары. 1941–1991
(Опыт политической истории). —
Симферополь, 2008. – Т. 1. — Гл. 2.*

Кримські татари — ціна війни, ціна миру

Проміжок від 8 до 18 травня — чи не «найсприятливіший» час для спекуляцій навколо історії кримськотатарського народу. Безумовно, не лише кримські татари є жертвою теперішніх історичних фальсифікацій, але з огляду на поточну політичну ситуацію, саме кримцям сьогодні доводиться найтяжче. В цьому нарисі я спробую, спираючись на документальну базу, розвінчати найбільш поширені міфи навколо «кримськотатарських питань» і визначити «ціну війни та ціну миру» для цього народу. Зрозуміло, мої підрахунки аж ніяк не істина в останній інстанції, але сподіваюся, що цей текст допоможе фаховій дискусії щодо непростих сторінок минулого.

Напередодні війни

Перше питання, з яким мало хто з дослідників дає собі раду — це кількість кримськотатарського населення півострова на початку війни. Найчастіше можна побачити цифру 218 879 осіб — відповідно до перепису 1939 року. Це число хоч і не геть неправильне, але вживати його для наукових досліджень некоректно. Проблема полягає в тому, що між часом перепису та початком бойових дій кількість кримських татар зросла, але на це майже ніколи не звертають увагу. Згідно з обчисленнями 1937 року, кримців нараховувалося понад 206,1 тис., тобто за 2 роки їхня кількість виросла більш ніж на 12,8 тис. осіб. Немає жодних причин вважати, ніби темпи приросту за 1939–1941 рр. знизилися, отже, на момент німецького вторгнення в СРСР на півострові проживало **приблизно 232 тис. кримських татар**. Ще від 600 осіб мешкали поза Кримом, але ми не беремо їх до уваги при розрахунках. З другого боку, частка кримськотатарського населення Криму протягом десятиліття невпинно зменшувалася: 1934 р. — 23,8 %; 1937 р. — 20,7 %; 1939 р. — 19,4 %, тому можна припустити, що у 1941 році цей показник становив приблизно 18 %. Як же склалася доля всіх цих людей протягом війни?

Міф та реальність колабораціонізму

Звинувачення у нібито «масовій співпраці» з ворогом застосується щодо кримських татар найчастіше. Воно було офіційним приводом для депортації, а нинішні неосталіністи вважають вигнання цілого народу «благодіянням» радянської влади щодо кримців. Як же все було насправді? Невже всі кримські татари як один «зрадили» свою «радянську батьківщину» та переметнулися до німців?

Згідно з найбільш аргументованою та виваженою оцінкою Олега Романька, через всі види кримськотатарських «добровольчих з'єднань» протягом війни пройшли 15–20 тис. осіб, але не одночасно. Також часто забувають, що у «татарських» батальйонах, окрім власне кримських татар, служили також представники інших національностей, навіть українці. Якщо ж спробувати виокремити самих лише кримців, то вийде **15–16 тис. осіб**, тобто 6,5–7 % всього кримськотатарського населення. Це і справді більше, ніж середній відсоток по окупованій частині СРСР, та все одно явно недостатньо, щоб серйозно наголошувати на «тотальному колабораціонізмі». Крім того, критики зазвичай не враховують специфіку «малих народів», що повністю потрапили під окупацію без сподівань визволитися власними силами, не звертають уваги на відверте загравання нацистів з корінними мусульманськими народами Радянського Союзу (180 тис. т. зв. «туркестанців» служили у вермахті попри те, що війна не докотилася до Центральної Азії) та забувають, що в лавах Червоної/Радянської армії кримських татар все одно воювало більше (див. нижче). Але найголовніший аргумент проти взаємозв'язку «колабораціонізм — депортація» — це подальша доля самих «добровольців». Якщо сказати коротко — всі вони або загинули в боях, або прийняли індивідуальну кару.

Тепер трохи детальніше. Максимальна кількість власне кримських татар в «татарських» допоміжних загонах усіх родів військ на кінець 1943 року становила 15–16 тис. Найбільш боєздатна частина — 5–6 тис. «гіві» [«добровільних помічників» вермахту] — відійшла з Криму разом з 11-ю армією і воювала поза півостровом. З трьох тисяч особового складу охоронних батальйонів «Шума» третина була роззброєна німцями та поміщена в концтабори (найімовірніше, ця тисяча чоловік потім все одно потрапила до ГУЛАГу); частина «самооборони» перейшла на бік партизан, зокрема ціла рота А. Раїмова у повному складі.

Ще приблизно 3,5 тис. чоловіків з «добровольчих формувань» були евакуйовані на захід при відступі вермахту. Власне, інформатори Берії вважали, що «активних посібників» вивезли до 5 тис., але решту, найімовірніше, становили жінки та діти — всі вони з 14 по 26 квітня 1944 року були морем відправлені до портів Румунії та Болгарії. Розподілили чоловіків так: 2,5 тис. були (після року переформувань та передислокацій) зараховані до Бойової групи «Крим» Східно-тюркського з'єднання, понад 800 осіб як «гіві» направили до 35-ї гренадерської дивізії, решту зарахували до Волзько-татарського легіону у Франції та допоміжних підрозділів протиповітряної оборони. Отже, сукупно поза Кримом опинилося 8,5–9,5 тис. чоловіків-колабораціоністів.

До моменту капітуляції Німеччини з них дожили загалом 3,5 тис. «добровольців», решта загинула або зникла безвісти. Кількість жінок-емігрантів, дітей та тих колабораціоністів, кого врятував турецький уряд, я оцінюю у півтори тисячі осіб. Всіх інших вцілілих видали союзники СРСР і, зрозуміло, вони опинилися в таборах.

Таким чином, в самому Криму залишилося приблизно 5,5 тис. кримців-колабораціоністів, з яких в боях загинуло до тисячі осіб. Це найменш точна цифра в моєму підрахунку, вона ґрунтується не на документах, а на приблизній оцінці учасників радянської кампанії в квітні 1944 року — згідно з ними, найбільші бої за участю допоміжних батальйонів точилися за Іслам-Терек (нині — Кіровське) та Бахчисарай. В першому брали участь з підрозділи кримських татар, в другому — один, лише полонених після першого зіткнення було взято понад 800 осіб.

Робота з виявлення вцілілих була розпочата 13 квітня 1944 року і продовжувалася до самого закінчення депортації. Відповідно до телеграми Кобулова та Серова Берії від 20 травня загалом було заарештовано 5989 кримських татар з т. зв. «антирадянського елементу» (колабораціоністів, шпигунів, учасників самоврядування). Зрозуміло, що частину схоплених становили невинні, але зовсім вже необґрунтованою таку цифру назвати важко — під час спецоперації було вилучено півсотні мінометів, понад 600 кулеметів, 10 тис. автоматів і гвинтівок та 5 млн патронів. Частину цієї зброї залишили при відступі німці, а частину принесли з собою колишні колабораціоністи, що дезертували зі своїх підрозділів.

Складемо отримані цифри. Загинуло та зникло в боях на боці Німеччини — 6–7 тис. (5–6 тис. в Європі і до тисячі — в Криму).

Полонені червоноармійці на збірному пункті під Севастополем. 1941.
Джерело: Waralbum.ru

Опинилося в таборах за співрацю: 6 тис. з радянської території + 3,5 тис. з європейської = 9,5 тис. Врятувалося завдяки еміграції — 1,5 тис. осіб. Важливо зазначити, що в пізніших довідках НКВС щодо депортованих кримських татар заарештовані колабораціоністи не фігурували.

«Вивезені всі»

Як це не парадоксально, справа звітність НКВС дозволяє більш-менш точно простежити долю повоєнного кримськотатарського населення. Отже, під час першої хвилі депортації 18–20 травня виселено 191 044 особи (180 тис. — «загальні» спецпоселенці, 6 тис. — новобранці в табори Головного управління формування резервів в Казахстані та Сибіру, 5 тис. — спецконтингент на роботу в Московському вугільному тресті), не рахуючи заарештованих колабораціоністів, про що йшлося вище. В червні, під час виселення вірмен та греків, додатково виселено 3141 кримського татарина, кому пощастило врятуватися раніше (їх пізніше переоблікували разом із «загальними» спецпоселенцями — і вийшло 183 155 осіб).

Отже, сукупна кількість вигнанців (без арештантів) з числа кримськотатарського народу становить **194 185 осіб**. Пізніше (на 1948 р.) від півтисячі до тисячі жінок-поселенок, чії чоловіки-росіяни залишилися в Криму, були звільнені.

До речі, відповідно до обліку, проведеного НКВС в листопаді 1944 року, всіх спецпоселенців нараховувалося 193 865 осіб, що повністю підтверджує наші попередні викладки. «Недораховані» 320 осіб — це жертви внаслідок надсмертності при проведенні депортації.

Окремо також слід згадати 589 кримських татар, які взагалі уникали депортації, і на 1949 рік вільно проживали в СРСР. Це були ті кримці, що за збігом обставин мешкали поза Кримом ще до війни, найбільше їх було в Україні, на Кубані та Північному Кавказі, а ось

на півострові проживав лише 1 (один!) представник корінного народу (неможливо стверджувати, але найімовірніше це був хтось з родини партизана С. Усеїнова або самого Амет-Хана Султана, яким право на повернення було даровано владою ще у 1945 році). Втім, як було зазначено вище, при обрахунках ми не брали їх до уваги.

Живі герої

Окрім ув'язнених, в списки спецпоселенців не потрапили червоноармійці — кримські татари. Їхня демобілізація розпочалася відразу після перемоги над Німеччиною і тривала до наступного року. Воякам-переможцям так само не дозволили залишитися в Криму, по кількох роках трудових таборів Уралу вони возз'єдналися із родинами на засланні. Всього вцілілих після війни бійців нараховувалося **8995 осіб**, зокрема 524 офіцери і 1392 сержанти.

На всіх фронтах

Питання, скільки саме кримських татар воювало на боці Червоної/Радянської армії та скільки поклали свою голову в боротьбі проти нацизму, належить до найскладніших. Через безглуздий режим секретності в Центральному архіві Міноборони РФ в Подольську ми не маємо документальних свідчень, а тому змушені для розв'язання проблеми йти іншими шляхами. Втім, як показала історія з українцями-визволителями Аушвіцу в січні 2015 року, наші опосередковані підрахунки можуть бути доволі точні.

Розпочнемо із найголовнішого — загальної кількості призовників та мобілізованих з Криму у 1941 році. Згідно із підрахунками Володимира Брошевана, після оголошення 22 червня загальної мобілізації чоловіків від 23 до 36 років, з Криму до лав Червоної армії направилось 74,2 тис. осіб. Призовники з 19 років і так відбували строкову службу, їхня кількість трохи перевищувала 21,2 тис. чоловік, відповідно, до середини серпня 1941 року всього в діючій армії перебували 95,5 тис. кримчан. Схожу цифру — 90 тис. — зазначили в своїй сумнозвісній доповідній Кобулов і Серов 22 квітня 1944 року, в якій також йшлося про начебто 20 тисяч кримськотатарських дезертирів.

Позаяк кримські татари вважалися лояльними до радянської влади і не потрапляли під призовні обмеження (як німці чи поляки), нема причин вважати, що у військах їхня частка була менша, ніж серед кримчан загалом. Таким чином, на початку війни в Червоній армії

служили **понад 17 тис. кримців**. Але всупереч поширеній думці, вони не воювали на території Кримського півострова (див. нижче). А що нам відоме число вцілілих бійців, то неважко порахувати, що за перемогу над нацизмом заплатили життям: 17 тис. — 9 тис. = 8 тис. кримських татар, і це лише поза межами Криму! Кількість облікованих дезертирів з числа кримчан сміховинна — менше ніж півтисячі, так що хоч скільки б було серед них кримських татар — на наші підрахунки це не надто вплине. Щоправда, Володимир Поляков по «Книзі пам'яті Криму» нарахував 3271 загиблого та зниклого кримця поза Кримом, але не будемо тішити себе ілюзіями щодо повноти записів в цьому виданні.

Міф про 20 тисяч дезертирів

Власне, зруйнувати міф про 20 тисяч дезертирів-кримців неважко, було б бажання. 17 тис. кримських татар, призваних до та мобілізованих після початку війни, воювали з нацизмом поза Кримом, натомість справа оборони півострова була покладена на 51-у Окрему армію, в яку кримчани до 1895 р.н. мобілізувалися **додатково** з 14 серпня відповідно до директиви Ставки ВГК № 00931. Решта кримчан-призовників вже воювали на «великій землі».

Новостворену армію, що нараховувала 68,5 тис. вояків, можна було умовно розділити на дві частини. Першу складали «старі» кадрові стрілецькі дивізії: 106-а та 156-а; «нові» дивізії: 271-а та 276-а, а також три кавалерійські дивізії: 40-а, 42-а та 48-а, — разом 39,5 тис. бійців, серед яких кримчан не було. Другу частину складали 1-а, 2-а, 3-я та 4-а «кримські дивізії народного ополчення» (пізніше отримали загальну нумерацію), до яких набирали місцевих мешканців, мобілізованих згідно вище директивою. Друга кримська дивізія нараховувала лише 4 тис. солдат, проте створена вона була на базі прикордонних військ НКВС. До трьох «звичайних» кримських дивізій, таким чином, набрали по 8,3 тис. осіб в кожную. Якщо попередні пропорції правильні, то загалом в 51-у армію було мобілізовано **приблизно 5,2 тис. кримських татар**, і «20 тисячам дезертирів» з'явитися було просто нізвідки. Після ж розгрому, який вчинила 11-а армія Манштейна радянським частинам, з них розбігалися призовники всіх національностей, а не лише кримці.

В боях за Крим

Скільки ж кримських татар загинули, захищаючи свою батьківщину в лавах 51-ї армії, в партизанських загонах, та скільки їх не дожили до перемоги через тягар окупації? Це ще одне питання, на яке немає документальної відповіді, а лише «арифметична», тож сподіваймося, що наші попередні розрахунки були правильні.

Отже, з 232 тис. кримських татар живими залишилися: 194 тис. спецпоселенців + 9,5 тис. ув'язнених ГУЛАГу + 9 тис. військових + 1,5 тис. емігрантів = 214 тис. осіб. Таким чином, всього загинуло, померло та зникло безвісти з різних причин 18 тис. кримських татар. Вище ми вже зазначили, що кількість загиблих комбатантів на боці Німеччини — 6–7 тис., на боці Радянського Союзу — 8 тис., а разом — 14–15 тис. Виявлена різниця — **3–4 тис. осіб** — це і є кримськотатарські жертви бойових дій в Криму у 1941 році, жертви серед партизан та цивільного населення протягом всього періоду окупації. В. Поляков лише загиблих та зниклих в боях за Перекоп кримців нарахував 1290 осіб. Слід також зауважити, що кількість цих людей може збільшуватися: якщо в довоєнному Криму мешкало більше кримських татар, ніж ми порахували, то всі вони врешті-решт потрапляють в цю категорію, позаяк статистика після 1944 року вже не зміниться.

Війна забрала життя понад 7,7 % кримських татар і зламала долю решті — про це не можна забувати.

Замість епілогу

Зберемо всі отримані нами цифри разом.

ВСЬОГО кримських татар в Криму на початок бойових дій: 232 тис.

Всього загинуло, померло, зникло без вісти: 18 тис.

З них:

на боці СРСР: 11–12 тис. (8 тис. в боях поза Кримом; 3–4 тис. в боях в Криму, в загонах партизан та внаслідок окупаційного терору);

на боці Німеччини: 6–7 тис. (5–6 тис. в боях поза Кримом; 1–тис. в Криму);

Всього ув'язнено за колабораціонізм: 9,5 тис. (6 тис. в Криму; 3,5 тис. в Європі).

Всього депортовано з Криму: 194 тис. (183 тис. спецпоселенців; 6 тис. мобілізованих до резервних таборів; 5 тис. на роботи до «Московугля»).

Всього демобілізовано та долучено до спецпоселенців військових: 9 тис.

Всього емігрувало: 1,5 тис.

Цей невеличкий екскурс в демографічну історію кримських татар каменя на камені не залишає від традиційних міфів щодо них. По-перше, хоча колабораціонізм серед кримців був і то помітний (зрештою, **жоден** народ під нацистською окупацією не уник цього гріха, навіть євреї), все ж ні про яку «тотальну співпрацю з ворогом» не може бути і мови. Крім того, в лавах Червоної армії та партизанських загонах все одно служило більше кримських татар, ніж у вермахті. По-друге, ніяких 20 тисяч дезертирів не було, і суто арифметично не могло бути, ні в Червоній армії загалом, ні в нещасливій 51-й зокрема. По-третє, абсолютна більшість колабораціоністів-кримців або загинула в боях, або прийняла індивідуальну кару (і понад тисяча осіб — безневинно), тому змушувати розплачуватись за їхні вчинки цілий народ — це не «справедлива відплата», а очевидний злочин проти людяності, на які радянська влада була щедрою. І, нарешті, по-четверте, понад 30 тис. загиблих протягом року на нових місцях кримських татар однозначно спростовують неосталіністські вигадки про те, що депортація була «благодіянням» чи навіть «спасінням» для кримців.

Україна має обов'язок визволити історію кримських татар з полону міфів, навіть якщо поки що не в змозі врятувати з окупації сам народ.

Крим. Реалії. — 2015. — 19 травня

Про малі народи замовте слово

18 травня в Україні заведено відзначати роковини депортації кримських татар. Представники цього народу проявляють єдність, яка заслуговує на повагу: так, 2013 року на традиційний жалобний мітинг у Сімферополі вийшов приблизно кожен сьомий татарин Криму. Звичні в цей день і диспути, і провокації: цього разу в медіа набула розголосу історія з неполіткоректним висловлюванням російського консула про фільм «Хайтарма», що описує події виселення через призму біографії двічі Героя СРСР льотчика Амет-Хана Султана. Консул зрештою втратив посаду, але скандал не ущух. Він, по суті, не вщухає з часу повернення кримських татар на півострів. З одного його боку — етнічні росіяни Криму, особливо ті, які переселилися на півострів уже після депортації. Вони доводять, що кримці самі заслужили таку долю співробітництвом з окупантами. Їхні супротивники, своєю чергою, повторюють, що колабораціонізм не був такий всеосяжний, щоб через нього можна було виселяти цілий народ з місць його споконвічного проживання.

Цю суперечку неможливо припинити. Але можна довести, що вона не має сенсу. Для цього треба лише на якийсь час відкласти тему кримських татар і депортації 18 травня і звернутися до іншої дати — 27 червня того ж 1944 року, коли були виселені вірмени, болгари і греки. Якщо у випадку кримців обвинувачення й виправдання депортації підкріплені документально, і суперечка ведеться у площині «чи достатньо таких проявів колабораціонізму для подальшої загальнонаціональної депортації?», то з іншими народами все значно складніше. Деколи непросто навіть зрозуміти, за що їх, власне, виселили.

З трьох націй, які зазнали депортації 27 червня, особливу увагу варто звернути на субетнос кримських греків. Чому саме їх? Безумовно, можна було б проілюструвати долею і кримських вірменів, і кримських болгар, але ситуація греків більш показова.

По-перше, це автохтони, «достеменно корінні» жителі Криму. Вони живуть на території півострова 2700 років — період, величез-

ний навіть за загальноєвропейськими мірками. Це значно більше, ніж болгари, кримці, вірмени, кримчаки, караїми, та й будь-який інший народ Криму.

По-друге, до греків, по суті, навіть причепитися не було за що: якщо на вірменів або болгар можна було «повісити» сумнівні, але хоч якісь обвинувачення, хоч чимось обґрунтувати їх виселення, то у випадку з греками Криму слона треба було робити не з мухи, а з порожнього місця. Подробиці — нижче.

По-третє, історія грецьких депортацій 30–40-х рр. не обмежується ні Кримом, ні післявоєнним періодом і добре ілюструє ставлення радянської влади до малих народів Причорномор'я загалом.

Для початку — передісторія. Як відомо, греки в СРСР компактно проживали в Криму, Причорномор'ї, Приазов'ї та Абхазії. Одна їх частина — кримські і приазовські греки — жила на цих територіях століттями, інша — це біженці, що постраждали від турецьких етнічних чисток початку ХХ ст. Їхні відносини з радянською владою не завжди були рівними: приміром, під час громадянської війни греки Приазов'я брали активну участь у махновському русі, а пізніше багато хто потрапив під розкуркулювання. Однак у наступні роки, при взятті керівництвом СРСР курсу на коренізацію, становище стабілізувалося. Нове загострення почалося після 1935 року, коли в Греції формально була відновлена монархія, а реально — утвердилася напівфашистська диктатура прем'єра Йоанніса Метаксаса. Ще раніше керівництво СРСР «розвернуло вектор» національної політики, перейшовши від коренізації до придушення етнічних спільнот. Під особливою увагою були «потенційно неблагонадійні» етноси, тобто ті, основна національна держава яких мала кордон з СРСР. У результаті в другій половині 1930-х було репресовано багатьох представників румунської, фінської, латиської та інших нацменшин. Але навіть відсутність у Греції спільних кордонів із Союзом не врятувала еллінів. Директива № 50215 від 11 грудня 1937 року за підписом наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова заявила про роботу грецької розвідки «в інтересах англійської, німецької і японської розвідок», а також про залучення до цієї роботи греків СРСР. Заарештовували всіх греків, «підозрюваних у шпигунській, диверсійній, повстанській і націоналістичній антирадянській роботі». У ході так званої грецької операції НКВС 30–40-х рр. було заарештовано понад 20 тис. греків (для порівняння: загальна кількість усіх греків СРСР за переписом 1939 року — 286444).

Але тут сталася подія, яка мала б розвіяти всі підозри радянського керівництва. У 1940 році Греція вступила у Другу світову війну, але зовсім не на боці Осі. Навпаки, королівство саме ледь не стало жертвою італійських фашистів. Лише ціною неймовірних зусиль еллінам вдалося відбити вторгнення значно більших італо-албанських сил і навіть перейти в успішну контратаку. Вона, на жаль, була перервана вторгненням нацистів. «Напівфашистська» Греція впала в нерівній боротьбі з фашизмом, а в партизанській війні, що розгорнулася на її території, першу скрипку грало комуністичне угруповання ЕЛАС.

Здавалося б, чи можуть після цього бути в керівництва СРСР претензії до «своїх» греків? Однак після визволення Криму в 1944-му з'являється ініціатива про їх депортацію. Походить вона від Берії й укладається в одну коротку записку Сталіну від 29 травня 1944 року — у ту саму, де йдеться також про вірменів і болгар. Процитуюмо уривки (повний текст можна знайти в Мережі):

«Після виселення кримських татар у Криму триває робота з виявлення та вилучення органами НКВС СРСР антирадянського елементу... На території Криму враховано проживаючих на цей час болгар — 12075, греків — 14300, вірменів — 9919 чол.

У період німецької окупації значна частина болгарського населення брала активну участь у заходах, які проводили німці, щодо заготівлі хліба і харчових продуктів для німецької армії, сприяла німецькій військовій владі у виявленні й затриманні військовослужбовців Червоної армії та радянських партизанів, отримувала «охоронні свідоцтва» від німецького командування. Німцями організовувалися поліційні загони з болгар, а також серед болгарського населення проводилося вербування для відправлення на роботу в Німеччину.

Грецьке населення проживає в більшості районів Криму. Значна частина греків, особливо у приморських містах, з приходом окупантів зайнялася торгівлею і дрібною промисловістю. Німецька влада сприяла грекам у торгівлі, транспортуванні товарів тощо».

«Вірменське населення проживає в більшості районів Криму. Великих населених пунктів з вірменським населенням немає. Організований німцями Вірменський комітет активно співпрацював з німцями і проводив велику антирадянську роботу. У Сімферополі існувала німецька розвідувальна організація «Дромедар», очолювана колишнім дашнацьким генералом Дро, який керував розвідувальною роботою проти Червоної армії і з цією метою створив кілька

*Кримські татари після депортації.
Станція Усть-Лабінськ,
Краснодарський край.
Джерело: Науково-методичний
часопис з історичної та громадянської
освіти «ДОБА», №1/2011.*

вірменських комітетів для шпигунської та підривної роботи в тилу Червоної армії і для сприяння організації добровольчих вірменських легіонів...

НКВС вважає за доцільне провести виселення з території Криму всіх болгар, греків, вірменів».

Про що свідчить ця записка? Про те, що серед греків не було зафіксовано не тільки жодного випадку активного колабораціонізму, а й жодного приводу для подібних підозр (інакше їх обов'язково згадали б, як вірменів і болгар). Тобто греки співпрацювали з нацистами

менше, ніж, наприклад, росіяни Криму, серед яких були поліцаї. Забігаючи наперед, скажемо: згодом стало відомо, що греки становили значну частку кримських партизанів. І навіть серед обвинувачень на адресу колабораціоністів з числа кримських татар нерідко називають їхню допомогу німецьким карателям при спаленні грецького села Лакі, жителів якого звинувачували в підтримці партизанського руху. Виходить, що в Криму греки протистояли нацизму більше, ніж будь-який інший народ. Однак при депортації на це заплющили очі, звинувативши найдавніший етнос в «торгівлі та дрібній промисловості». За версією Берії, кримські греки «заробили» собі депортацію за рахунок пошиття одягу та продажу риби на базарі!

Як з'ясується з тієї ж записки, звинувачення на адресу болгар і вірменів також досить сумнівні — аналогічні можна було б висунути будь-якому етносу, що проживає на окупованих територіях. Чи мало було колишніх білих генералів, поліцаїв і паперових «легіонів»? Однак і цього вистачило для зачистки Криму від народів, які століттями проживали на його території.

Відомі й інші «унікальні» випадки. За компанію з кримськими татарами в депортацію вирушили представники ромської (циганської) національності. Під час окупації вони, рятуючись від нацистів, видавали себе за татар (розмовляли татарською мовою) і тим самим

підписали собі вирок. Найменше пощастило одному з найдавніших малих етносів Криму — кримчакам (тюркський народ юдейського віросповідання): нацисти їх розстрілювали як євреїв, а НКВС депортував як кримських татар. А ось їхнім найближчим родичам караїмам (тюркський народ, що сповідує свою, неklasичну, версію юдаїзму) «пощастило»: ще до війни їхні представники з'їздили до Берліна і довели нацистським ідеологам свою належність до «тюркської раси», а в 1944 році більшості з них вдалося довести свою відмінність від кримських татар. Втім невелика їх частина, особливо представники змішаних сімей, все одно потрапила під коток...

Справедливості заради зауважимо, що деякі кримські депортації справді вписувалися у тогочасну воєнну традицію. У такий самий спосіб американці інтернували власних громадян японського походження, а в Криму виселяли тамтешніх німців, нечисленних угорців, румунів та італійців.

*Ты виноват уж тем,
что хочется мне кушать.*

Яку науку можна засвоїти з цієї інформації, та так, щоб він і в наші дні стала у пригоді? Очевидну: всі розповіді про те, що ту чи іншу кримську націю депортували за особливо активну допомогу нацистам, — спекуляції. Спробуймо розглянути ситуацію з позиції тих, хто на адресу тих-таки кримських татар повторює: мовляв, самі винні. На секунду змусимо себе повірити у твердження, що принцип колективної відповідальності цілих націй за злочини окремих її представників доречний і в ХХ столітті. Приймемо версію, що колабораціонізм серед тих-таки кримських татар справді був безпрецедентний (що, м'яко кажучи, суперечливо). Все одно не сходиться: адже якщо висилали саме «за погану поведінку», то, виходить, тих, хто «поводився добре», не чіпали б. Але це не так, що стає очевидним на прикладі інших народів Криму. Висилали і тих, хто був відносно нейтральний до окупантів (болгари), і тих, хто їм протистояв (греки), і тих, хто від них постраждав (кримчаки). Могили в степах Середньої Азії зрівняли і партизанів, і колабораціоністів, і простих селян, єдина провина яких полягала в поєднанні національності і місця проживання.

Очевидно, що Крим зачищався. Проводилася планомірна й послідовна чистка Кримської АРСР від малих народів, після завер-

шення якої не стало і самої автономії. Через рік після депортацій і через два місяці після падіння Берліна, 30 червня 1945 року, її було перетворено на Кримську область РРФСР. Ще раніше почалося її інтенсивне заселення, що повністю змінило етнічну, культурну, та й економічну картину півострова. Навіть хрущовське добро на повернення депортованих у Крим (за винятком кримських татар) вже не надто виправило ситуацію: повернутися змогли не всі, та й у старих будинках жили нові люди.

Не будемо спекулювати: навряд чи сьогодні можна з певністю заявити про кінцеву мету зачистки. Чи хотів Сталін просто позбутися «неблагонадійних» елементів, чи бачив Крим як звичайну область РРФСР, чи ж тримав у голові якийсь інший план — на кшталт «кримської Каліфорнії»? Цю таємницю він забрав із собою в могилу. Але те, що за депортаціями не стояло ні бажання когось покарати, як про це прийнято було говорити в СРСР, ні бажання когось «захистити від гніву більшості кримчан», як про це іноді говорять сьогодні, — очевидно. Варто лише відвести погляд від вічної суперечки татар, які повернулися, з постсталінськими «колоністами» з російської глибинки і поглянути на долі інших народів Криму.

Дзеркало тижня. — 2013. — 26 червня

Вітчим народів. Навіщо Сталін виселив давні етноси Криму

До практики масових переселень людей радянська влада вдавалась іще в часи громадянської війни — першими вимушеними мігрантами стали терські козаки. Пізніше, в часи тотальної колективізації, не з власної волі домівки мусили залишити «куркулі» й інші «ворожі елементи», представники деяких етнічних меншин з прикордонних земель (так польські предки моєї дружини з Поділля опинилися в Казахстані). Але ці ранні депортації мали переважно соціальний характер і накривали територію СРСР, так би мовити, широким неводом. Усього за 1929–1933 рр. було насильно переміщено понад 2,5 млн людей, 950 тис. з яких загинули, а власне з України — 1,7 млн і 200 тис. відповідно. Невдовзі радянський уряд перейшов до справжнісінької нацистської практики — точкового переселення окремих етнічних груп і цілих народів. Першими під удар у 1937 році потрапили корейці на Далекому Сході, на Кавказі «розміни населенням» тривали аж до 1950-го. А найбільшого розмаху процес депортації набрав під час Другої світової війни, коли за кілька років більш як десяток народів вимушено змінив місце свого проживання. То навіщо Сталіну взагалі знадобилося депортувати цілі етноси, і за якими критеріями відбувався відбір? Спробуємо розібратися.

Шовіністи-патріоти проти шовіністів-лібералів

Найогиднішим з пояснень причин депортації давніх кримських народів (а ми зосередимо увагу саме на них і побіжно згадаємо про кілька кавказьких етносів) є просте повторення офіційної радянської версії. Сумнозвісна цілком таємна постанова Державного комітету оборони № 5859сс виправдовує депортацію кримських татар так:

«В период Отечественной войны многие крымские татары изменили Родине, дезертировали из частей Красной Армии, обороняющих Крым, и переходили на сторону противника, вступали в сформированные немцами добровольческие татарские воин-

*Відкриття пам'ятнику Черчілю,
Рузвельту і Сталіну в Ліваді.
5 лютого 2015.
Джерело: Російська служба BBC.*

ские части, боровшиеся против Красной Армии; в период оккупации Крыма немецко-фашистскими войсками, участвуя в немецких карательных отрядах, крымские татары особенно отличались своими зверскими расправами по отношению к советским партизанам, а также помогали немецким оккупантам в деле организации насильственного угона советских граждан в германское рабство и массового истребления советских людей.

Крымские татары активно сотрудничали с немецкими оккупационными властями, участвуя в организованных немецкой разведкой так называемых «татарских национальных комитетах», и широко использовались немцами для цели заброски в тыл Красной Армии шпионов и диверсантов. «Татарские национальные комитеты», в которых главную роль играли белогвардейско-татарские эмигранты, при поддержке крымских татар направляли свою деятельность на преследование и притеснение нетатарского населения Крыма и вели работу по подготовке насильственного отторжения Крыма от Советского Союза при помощи германских вооруженных сил».

Перепрошую за довгу цитату, але вона необхідна. В офіційному документі за підписом Сталіна немає жодної цифри, що могла б дати уявлення про реальний масштаб кримськотатарського колабораціонізму, натомість за загальними фразами маскується накладання на цілий народ колективної провини за вчинки його окремих представників. Колективне покарання у будь-якій формі є злочином проти людяності само по собі, а у випадку з депортацією кримських народів – злочином у квадраті. Тим більше що за 70 років, які минули з того часу, так і не з'явилося жодних архівних підтверджень буцімто масового колабораціонізму кримських татар — лише численні спекулятивні праці, ґрунтовані на особистих здогадах авторів.

Указами Президії Верховної Ради СРСР № 493 і № 494 від 9 вересня 1967 року з кримських татар було знято всі огульні звинувачення в масовому колабораціонізмі, хоча права повернутися додо-

му вони так і не дістали. 14 листопада 1989 року ВР у своїй декларації засудила, а 7 березня 1991-го своїм законом скасувала звинувачення, а отже і покарання всіх депортованих народів.

І тим більш провокаційними є намагання багатьох російських публіцистів-графоманів (Ігоря Пихалова зокрема) виправдати цей злочин аргументами 70-річної давності. Мовляв, татари — зрадники Росії з дідів-прадідів: і в Кримську війну росіянам у спину стріляли, і в громадянську, а що вже казати про «отечественную». Тому, мовляв, за «масове дезертирство» на початку війни і за «масову співпрацю» з ворогом у подальшому кримські татари прийняли «заслужену» кару.

Ліберали-шовіністи на чолі із Сергієм Кара-Мурзою також не заперечують фактів кримськотатарського колабораціонізму, але вважають депортацію не покаранням, а порятунком виселених людей. Прихильники цієї точки зору стверджують, що після війни сталінський режим — «по-справедливості» — мусив би розстріляти всіх дорослих чоловіків-татар за службу Третьюму Рейху, бо інакше «просто радянські солдати» самі перебили б і «розвішали б зрадників на стовпах вздовж доріг». Аби не застосовувати індивідуальних покарань, що призвело б до фактичного знищення народу, і не дати звершитися самосуду, «добрий» Сталін просто виселив кримських татар від гріха подальше.

Як бачимо, відмінність у поглядах невелика. І патріоти, і ліберали вважають кримські народи беззастережно винними, а депортацію — виправданою. Лише для перших вона є «справедливим покаранням», а для других — оптимальним виходом із непростой ситуації. Наскільки ж справедливі ці звинувачення?

«Масове дезертирство» і «масовий колабораціонізм»

Надзвичайно поширений серед шовіністів аргумент, що з 20 тис. мобілізованих до 51-ї армії кримських татар стільки ж їх дезертувало при її відступі з Криму восени 1941-го (доповідна Б. Кобулова та І. Серова на ім'я Берії від 22 квітня 1944 року), не витримує жодної критики. По-перше, всього до лав Червоної армії було мобілізовано за весь час війни близько 17 тисяч кримських татар, при цьому 9 тисяч з них дожили до перемоги. Отже, взятися 20 тисячам дезертирів було просто нізвідки.

По-друге, 51-ша армія з Криму не так відступила, як була фактично знищена вермахтом (62 % втрат убитими й полоненими). Не див-

но, що більшість нашвидкуруч мобілізованих кримськотатарських юнаків розбіглися після розгрому по рідних селах. Так вчиняли протягом першого року війни сотні тисяч людей по всьому СРСР, тому говорити про винятково кримськотатарське дезертирство не доводиться.

Питання військової співпраці кримських татар з нацистами значно складніше. Загалом на німецькому обліку було до 16–18 тис. осіб, тобто половина всього придатного для бойових дій населення, і цією цифрою вміло оперують шовіністи. Мовляв, мало який інший народ так масово йшов на співпрацю із завойовниками — середня чисельність колабораціоністів на окупованих територіях Радянського Союзу не перевищувала 2 %, а серед кримських татар — 6–7 %.

Це й справді значний відсоток, але і тут є певні нюанси. Річ навіть не в тому, що доброї волі серед більшості «добровольців» на німецькій службі було небагато, а на співпрацю люди йшли або з побутових міркувань, або взагалі під примусом. Головне — це невідповідність покарання всього народу за колабораціонізм навіть стількох людей, тим більше зважаючи на їхню подальшу долю.

Від 6 до 7 тисяч кримських татар, що служили під німецькими прапорами, загинули або зникли безвісти, ще 9,5 тисяч були заарештовані та заслані до ГУЛАГу, і лише півтори тисячі осіб, переважно жінки і діти, змогли врятуватися еміграцією до Туреччини. Не буде перебільшенням сказати, що майже всі кримські татари, які співпрацювали з нацистським режимом, прийняли своє покарання. Чи була потреба після того репресувати решту населення? Зрозуміло, що ні. Депортація відбулася з інших причин, а «масовий колабораціонізм» — то лише офіційний привід.

Міфи навколо «Кримської Каліфорнії»

Ще однією екзотичною версією причини кримських депортацій є нібито реалізація проекту «Кримська Каліфорнія». Як і в будь-якому іншому конспірологічному поясненні, тут тісно переплелися дешиця правди, численні здогади і, зрозуміло, «змова мовчання» влади. Для розвінчання цього міфу потрібна окрема стаття, а наразі обмежимося короткими заувагами.

Проект створення єврейської автономії в Північному Криму справді існував. Він з'явився на початку 20-х рр. ХХ ст. Кошти на це давала міжнародна організація «Агро-Джойнт». На півночі півострова у двох єврейських національних районах, Лариндорфському і

Фрайдорфському, було створено кілька єврейських сільськогосподарських комун, але в середині 1930-х рр. під час Великого терору більшість представників «Джойнту» заарештували, співпраця перервалася, а в 1941-му кримські євреї або евакуювалися з півострова, або були знищені німцями. На цьому реальність закінчується і починаються здогади, зрозуміло, не підкріплені архівними джерелами.

Жодним документом не підтверджується версія, за якою нібито Франклін Делано Рузвельт погрожував Йосипу Сталіну припинити постачання за ленд-лізом, якщо в Криму не буде відроджена єврейська автономія. Умовна назва цього проекту в 1943–1944 рр. — «Кримська Каліфорнія».

Так само просто словами залишається твердження, що Мілован Джилас, майбутній віце-президент Югославії, а згодом дисидент, нібито запитав Сталіна на таємній зустрічі про причини виселення татар і отримав відповідь, що це було зроблено за наполяганням Рузвельта, аби розчистити дорогу єврейським переселенцям.

Ну, і повною нісенітницею є думка, що «Джойнт» нібито позичив Радянській Росії мільйони доларів під заставу кримської землі, а коли 1954 року настав час віддавати гроші, Крим швиденько передали Україні, аби уникнути боргових зобов'язань.

Більш вірогідною видається версія, згідно з якою Сталін, аби отримати додаткові кредити від Заходу, 1943 року сам повернувся до ідеї «Каліфорнії» і для цього відрядив голову єврейського антифашистського комітету (ЄАК) Соломона Міхоелса до США. «Добро» на перемовини Міхоелса з американськими сіоністами дав В'ячеслав Молотов. Павло Судоплатов згадував, що метою поїздки було прозондувати ґрунт на предмет створення єврейської республіки в Криму, але жодного документа Державного комітету оборони — найвищого органу влади в СРСР під час війни — на підтвердження цього досі не знайдено. У згаданій вище постанові про виселення йшлося лише про «масове співробітництво з ворогом», а вважати, що Рузвельт міг таємно зажадати депортації кримських татар, — безглуздо.

В лютому 1944 року спочатку на канцелярію Сталіна, а потім — особисто на ім'я Молотова за підписом Міхоелса було передано «Записку про Крим», в якій обґрунтовувалася потреба створення на півострові Єврейської радянської соціалістичної республіки. Як і слід було очікувати, про необхідність виселити з Криму його корінних жителів у документі — ані слова.

«Кримська Каліфорнія» так і не відбулася. 1945 року Крим позбавили статусу автономії. 1948-го з'явився Ізраїль, тож питання про єврейську державу розв'язалося само собою, а керівництво ЄАК радянська влада цього ж року винищила. Ну і, нарешті, в жовтні 1952 року на пленумі ЦК КПРС Сталін піддав нищівній критиці саму ідею єврейського державного будівництва, виставивши Молотова її натхненником. Отже, жодних прямих чи навіть опосередкованих доказів того, що кримських татар виселили через реалізацію проекту «Кримська Каліфорнія», на сьогодні немає.

Битва за протоки, що не відбулася

Але якщо ані «масовий колабораціонізм», ані «Кримська Каліфорнія» не стали справжніми причинами депортацій кавказьких і кримських народів, то що ж тоді спонукало «батька народів» вдатися до переселення? Більш-менш вірогідну відповідь можна отримати, якщо поглянути на південний напрямок радянської зовнішньої політики.

Ключовою проблемою морської безпеки Росії/СРСР на півдні був контроль над Босфором і Дарданеллами. Завоювання Константинополя/Стамбула й оволодіння чорноморськими протоками було рожевою мрією не одного покоління правителів з Петербурга й Москви — як імператорів, так і комуністичних лідерів. Навіть на межі загибелі, в липні 1917-го, Російська імперія розробляла плани висадки морського десанту біля османської столиці. Щойно утворений Радянський Союз, намагаючись заручитися підтримкою молодій Турецькій Республіці, відмовився від усіх територіальних претензій до неї (і навіть віддав гору Арарат і прилеглі території Західної Вірменії), але за сталінських часів ситуація змінилася. Щонайменше двічі, у 1939–1940 і 1945–1948 рр., Радянський Союз готувався до війни з Туреччиною, і цьому завданню були підпорядковані не тільки зовнішні механізми, а й внутрішня політика держави.

Восени 1939 року Москва висунула Анкарі вимогу віддати Карс і дозволити збудувати базу на Босфорі. Туреччина відмовилася, і в повітрі запахло війною. Але тут сталася халепа — СРСР застряг на фінській лінії Маннергейма, і початок бойових дій відклали на рік. Турки ж тим часом, аби підірвати нафтову могутність СРСР — тодішнього союзника Гітлера, збиралися взяти участь в англо-французькому наступі на Закавказзя. Зрештою, Третій Рейх переміг Францію, і в нових умовах головні гравці зосередили свої сили в Європі, залишивши розв'язання турецьких проблем на потім.

Але навіть катастрофа літа 1941-го не змусила Москву відмовитися від своїх планів. У серпні того року СРСР окупував Північний Іран, зосередивши на кордоні з Туреччиною — попри важку ситуацію на німецькому фронті — 17 дивізій. Навесні 1942 року було проведено штабну гру — моделювання наступу на турецьку територію. В травні — створено окремий Закавказький фронт, і лише прорив вермахту під Сталінград завадив радянським військам атакувати володіння Анкари.

У чомусь зусилля СРСР були виправдані. Туреччина вважалася надійним союзником Німеччини в мусульманському світі й важливим торговельним партнером. Нацисти підживлювали мрії про Великий Туран, а московська контррозвідка фіксувала агентурну діяльність турків у Криму, на Кавказі, в Поволжі й Центральній Азії.

Війна, фактично, була невідворотною. Восени 1944 року 300-тисячна радянська армія вторглася в Болгарію. Навесні 1945-го понад мільйон радянських бійців було зосереджено на Закавказзі, договір з Туреччиною — денонсовано, а на Потсдамській конференції заявлено про територіальні претензії до Анкари на Кавказі і в районі проток. Лише поява у США атомної зброї і внесення Туреччини в доктрину Трумена змусили СРСР відступити. Офіційно про відмову від територіальних претензій до неї було оголошено вже після смерті Сталіна.

Зачистка тилу

А тепер — про справжню причину масових депортацій кавказьких і кримських народів: це була зачистка тилу майбутнього театру воєнних дій. Якщо вигнання кримських німців 1941 року та італійців 1942-го легко пояснити тим, що з державами цих націй СРСР вів війну, то з іншими жертвами все складніше.

Зверніть увагу на походження та/або конфесію депортованих народів. З Карачаєво-Черкесії в жовтні 1943 року депортували 70 тис. карачаївців (тюрків), а черкесів (адигів) залишили. З Кабардино-Балкарії у березні 1944 року виселили 38 тис. балкарців (тюрків), а кабардинців (адигів) не зачіпали, хоча іслам переважав серед вірних усіх чотирьох народів. У проміжку між ними депортували 95 тис. калмиків, майже півмільйона чеченців та інгушів і 90 тис. турків-месхетинців, при цьому три останні народи — також мусульманські. Постраждали заодно й курди, ногайці та представники ще кількох етносів, зокрема азербайджанці, яких масово виганяли з Вірменської РСР.

У Криму під удар потрапили кримські татари — тюрки-мусульмани, але також і греки (їх виселяли з 1942 року з усіх прикордонних районів), болгары (Болгарія була союзницею Німеччини, але не брала участі в радянсько-німецькій війні) й вірмени — разом 230 тис. людей. Щодо останніх трьох радянська пропаганда навіть не перемалася з обґрунтуванням необхідності виселення — постановою про їх депортацію просто «додавалася» до постанови про кримських татар.

У результаті операцій з виселення в 1943–1944 рр. обидва плацдарми майбутньої радянсько-турецької війни — Крим і Кавказ — були «звільнені» від «небажаного, сумнівного й антирадянського елементу». Але заздалегідь підготовлений конфлікт так і не відбувся. Італійський флот було поділено між переможцями лише 1948 року, а не трьома роками раніше, як наполягав Сталін, тож атакувати протоки СРСР фактично не мав чим. На Потсдамській конференції претензій Москви до Анкари інші країни не підтримали, а позаяк Туреччина встигла оголосити війну Рейху, вона формально належала до клубу переможців. І, нарешті, потужний дипломатичний тиск змусив радянський уряд 1946 року вивести свої війська з Ірану, внаслідок чого було втрачено зручний плацдарм для наступу на Туреччину зі сходу. Після приєднання 1952 року Анкари до НАТО радянсько-турецьку війну вже остаточно знято з порядку денного, але негативні наслідки гіпотетичного конфлікту — від погіршення британсько-радянських відносин до виселення «небажаних» у прифронтовій зоні народів — відчувалися ще півстоліття.

Депортація кількох десятків народів Криму і Кавказу — це не акт помсти державної машини, не намагання розрубати гордіїв вузол складних міжетнічних відносин і не бажання збудувати на західні гроші рай на одному окремо взятому клаптику землі. Ні «масове дезертирство», ні «масовий колабораціонізм», ні жодні інші, нібито справедливі, причини не виправдовують і не можуть виправдати вигнання людей з їхньої батьківщини. Масові виселення — це ще один злочин тоталітарного режиму проти своїх громадян, чие життя і майбутнє диктатор приніс у жертву зовнішньополітичним амбіціям радянської імперії.

Дзеркало тижня. — 2014. — 19 грудня; розширена версія

Якщо не буде Чорного моря, не буде Криму, чи не буде Ай-Петрі, для чого мені тоді жити?

«Якщо не буде Чорного моря, не буде Криму, чи не буде Ай-Петрі, для чого мені тоді жити?», — ці слова належать людині, чие життя трагічно обірвалося 1 лютого 1971 року, але й сьогодні пам'ятають про нього жива...

Ще за життя йому був споруджений бюст на батьківщині, про нього писали захоплені статті та книжки, він був нагороджений найвищими нагородами Батьківщини. Амет-Хан Султан — військовий льотчик, гвардії майор. Заслужений льотчик-випробувач СРСР. Двічі Герой Радянського Союзу. Нагороджений трьома орденами Леніна, чотирма орденами Червоного Прапора, орденом Олександра Невського, орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, орденом Червоної Зірки, орденом «Знак Пошани» і шістьма медалями. Лауреат Державної та Сталінської премій.

Амет-Хан Султан народився в найкрасивішому куточку Криму — Алупці — у жовтні 1920 року. Батько — лакець за походженням, родом з аулу Цовкра в Дагестані — рано оселився в Криму, тут познайомився та одружився на кримській татарці Насібе. Після закінчення семи класів Султан вступив до залізничного училища в Сімферополі. Потім працював слюсарем у залізничному депо й одночасно навчався в аероклубі, який успішно закінчив у 1938 році.

Після завершення навчання в 1-й Качинській Червонопрапорній військовій авіаційній школі у званні молодшого лейтенанта направлений в 4-й винищувальний авіаційний полк Одеського військового округу, дислокованого під Кишиневом. Тут 22 червня 1941 року молодший льотчик 4-го винищувального авіаполку Амет-Хан Султан зустрів війну — виконавши кілька бойових вильотів на винищувачі І-153. Потім — небо Ростова-на-Дону, а з березня 1942 4-й винищувальний авіаційний полк перебуває у складі ППО Ярославля. У небі Ярославля він здобуває свою першу повітряну перемогу.

31 травня 1942 року, витративши в атаках весь боєзапас, Амет-Хан протаранив ворожий бомбардувальник «Юнкерс-88». При уда-

*Герої Радянського Союзу капітан М. Борисов та Майор Амет-Хан Султан біля літака Ла-7. 1944.
Джерело: ScaleModels.ru*

рі його «Харрікейн» застряг у «Юнкерсі», який спалахнув, але за допомогою парашута йому вдається вибратися з кабіни свого літака. За цей подвиг Султан був нагороджений іменним годинником.

Літо 1942... У війні намітився перелом на користь радянських військ. У складі 9-го винищувального авіаційного полку, куди увійшли найкращі льотчики, на Як-7Б Султан бере участь у Сталінградській битві. Тут він знову збитий і... знову врятувався за допомогою парашута.

У жовтні 1942 року Амет-Хан стає командиром 3-ї авіаескадрильї 9-го гвардійського винищувального авіаційного полку, у складі якого він воював до кінця війни.

Війна тривала — а з нею зростала і слава Султана. У фронтовій пресі про нього пишуть захоплені статті, до екватора війни він — легендарний льотчик, визнаний ас.

24 серпня 1943 року командирові ескадрильї 9-го Одеського Червонопрапорного гвардійського винищувального авіаційного полку, капітанові Амет-Хану Султану було присвоєне звання Героя Радянського Союзу з врученням ордена Леніна і медалі «Золота Зірка».

Усього за час війни він зробив 603 бойових вильоти, провів 150 повітряних боїв. Офіційна статистика свідчить, що за роки війни Амет-Хан Султан збив півсотні фашистських літаків. Насправді їх було набагато більше. Він їх просто... дарував друзям, мотивуючи тим, що ось у нього, мовляв, вже є «зірка», а в інших немає.

Другою «Золотою Зіркою» Героя Радянського Союзу гвардії майор Амет-Хан Султан був нагороджений 26 липня 1945 року.

Після закінчення війни льотчики-аси, за розпорядженням Верховного головнокомандувача, були направлені на навчання в академії. З серпня 1945 року Амет-Хан Султан став слухачем Військово-повітряної академії в Моніно, проте навчання давалося йому важко — позначався брак освіти. І на початку 1946 року льотчик подає рапорт, в якому просить відрахувати його з академії. Його рапорт був

задоволений, і в квітні того ж року підполковник Амет-Хан Султан був звільнений у запас. Однак жити без неба він не зміг...

Повернутися до улюбленої професії льотчика було непросто. Виною тому була національність — кримський татарин. Лише завдяки активній допомозі бойових друзів у лютому 1947 року Амет-Хан Султан стає льотчиком-випробувачем Льотно-дослідницького інституту.

Льотчик від Бога, за дуже короткий час він потрапив у число найкращих радянських випробувачів, успішно виконуючи найскладніші випробування.

У 1951–1953 роках Султан спільно з Сергієм Анохіним, Федором Бурцевим і Василем Павловичем провів повні випробування пілотованого аналога літака-снаряда КС. Вже у вільному падінні автоматика вмикала двигун, і літак-снаряд летів на ціль. В ході випробувань Амет-Хан виконав перший політ літака з землі, перший старт з літака-носія і велику кількість польотів з від'єднанням від літака-носія. Після одного від'єднання двигун літака-снаряда відразу не запустився і лише завдяки витримці Амет-Хана, який не покинув машину, а продовжував спроби запуску двигуна (які увінчалися успіхом лише біля самої землі), дослідна машина була врятована. За ці випробування Амет-Хан Султан був представлений до третьої Зірки Героя Радянського Союзу.

Лаврентій Берія був у кабінеті у Сталіна, коли генералісімус переглядав список представлених до нагород. Побачивши, що Амет-Хану належить третя зірка Героя Радянського Союзу, Сталін розсердився і прошипів: «Як це татарина допустили до надсекретних випробувань?». Берія пояснив, що льотчик не просто відчував ракету, але дивом, ризикуючи життям, врятував її. Третю Зірку Героя Амет-Хану, звичайно ж, не дали — це було б вже занадто. Це означало визнати, що сам факт депортації кримських татар, звинувачених у зраді батьківщині, був його, Сталіна, особистою помилкою — а вождь був непогрішний і не міг помилятися. Амет-Хан отримав Сталінську премію і орден.

Під час роботи над космічною програмою саме Амет-Хану Султану довелося випробувувати спусковий апарат, призначений для повернення космонавтів на землю. У 1958–1960 роках загін перших космонавтів під керівництвом Султана вперше випробував невагомість. Космонавти, зокрема Юрій Гагарін, буквально обожнювали Амет-Хана і жартівливо, але шанобливо називали «Пахан».

23 вересня 1961 року Амет-Хану Султану було присвоєне високе звання «Заслужений льотчик-випробувач СРСР». За час льотної

роботи він освоїв близько ста типів літальних апаратів, його наліт склав 4237 годин.

Бувши лакцем по батькові і кримським татариним по матері, Амет-Хан у всіх анкетах писав і завжди підкреслював, що він — кримський татарин. Багато разів у своєму житті в найвищих кабінетах він чув — «Відмовся від своєї національності — і...» — далі йшов той набір благ і преференцій, які були б у нього, якби він не був кримський татарин. Там же, в цих кабінетах, на його прохання повернути кримських татар на батьківщину йому говорили: «Мовчати, це не твоя справа».

«Простіше злітати на Місяць, ніж спілкуватися з ними», — говорив Султан, маючи на увазі чекістів і чекистів, яким він розповідав про трагічну долю свого народу.

За словами заслуженого льотчика-випробувача Олександра Щербакова, Амет-Хану не дозволили поїхати до Франції на ювілей полку «Нормандія-Неман». Формальним приводом для відмови стали випробування секретного винищувача Су-9, які Султан тоді проводив. Але всі знали справжню причину того, що сталося. Амет-Хану неодноразово нагадували: якщо він стане дагестанцем, всі його проблеми відпадуть. Треба віддати йому належне — Султан ніколи не зраджував свій народ, під першими зверненнями до влади стоять і його підписи, а співвітчизники — кримські татари — завжди були дорогими гостями в його будинку в Жуковському.

У документальній книзі «Дайте курс» є нарис про Амет-Хана Султана. І в ній — історія з його дитинства: «Дуже давно маленький Амет-Хан мав написати шкільний твір на тему: «За що я люблю свою Батьківщину». Не мудруючи лукаво, він вивів на зошитовому листі: «За Чорне море, за Ай-Петрі». Більше він нічого не вигадав тоді. Йому поставили двійку. І він ніяк не міг зрозуміти чому. Адже написала людина правду, чисту правду. Дорослий Амет-Хан, двічі Герой країни, лауреат, заслужений льотчик-випробувач, багаторазовий кавалер найвищих орденів Батьківщини, коментуючи цю пам'ятну подію, зауважує побіжно: — Ти розумієш, що вийшло: я тоді ще загальних слів не знав. — А тепер? — Тепер, звичайно, знаю, але все одно не люблю. Чорне море — це моя батьківщина. І Крим — це моя батьківщина. І Ай-Петрі — це моя батьківщина. Якщо не буде Чорного моря, не буде Криму, чи не буде Ай-Петрі, ну для чого мені тоді жити?».

1 лютого 1971 року Амет-Хан вилетів на «летючій лабораторії», щоб випробувати новий авіаційний двигун, який перебував усе-

редині салону і випускався назовні за допомогою спеціального пристрою. Коли літак увійшов в зону випробувань і бортінженер почав опускати двигун, радист повідомив на землю про початок виконання польотного завдання. Це було останнє повідомлення, яке отримали на КП від лабораторії. Літак впав у болото. До останньої миті екіпаж намагався врятувати машину — але безуспішно. Що відбулося в той трагічний день, досі незрозуміло. Багато хто, серед них і професіонали, донині не вірять у те, що Султан загинув випадково...

Прославлений льотчик Амет-Хан Султан похований у Москві на Новодівичому кладовищі... Його могила в Москві — місце паломництва кримських татар з усіх регіонів проживання. Його ім'ям названі вулиці в Алупці, Волгограді, Жуковському, проспект в Махачкалі, площа і аероклуб в Сімферополі, гірський пік в Дагестані; лицей-школа № 8 міста Каспійська Республіки Дагестан.

Ім'ям Амет-Хана Султана названий аеропорт на батьківщині його батька — в Дагестані. Попри всі зусилля кримськотатарської громадськості, так і не був названий його ім'ям аеропорт на його улюбленій батьківщині — в Криму... Але, звичайно, не випадково, що історія славного сина кримськотатарського народу покладена в основу першого в історії кримськотатарського народу повнометражного художнього фільму «Хайтарма».

Крим. Реалії. — 2015. — 2 лютого

Цікаві книжки. Российская Федерация против Мустафы Джемилева. Омский процесс...

Що читаємо? У дні, коли російські окупанти в Криму та місцеві колабораціоністи проводили юридично нікчемний «референдум» про приєднання українського регіону до РФ, потрапила на очі книжка «Российская Федерация против Мустафы Джемилева. Омский процесс. Апрель 1976 г.» (Сімферополь, «Оджакъ», 2003).

Унікальна доля національного лідера кримли («кримців» — самоназва кримських татар), який був сім разів засуджений комуністичною владою в цій книжці представлена сухими рядками офіційних документів слідства і суду. І саме в цій кондовій бюрократичній мові якнайкраще відчувається провалля між людиною і системою. До того ж наш сьогоднішній герой цю антилюдську систему переміг.

Що цікавого? Видання є збірником документів і матеріалів політичного процесу в сибірському місті Омську. Джемілев, на той момент — вже авторитетний дисидент, уродженець Судакського району Кримської обл., «особливо небезпечний державний злочинець». Увага до суду з боку світу була безпрецедентна. Хоч і не могли бути присутніми, але писали про слідство і суд видання США, Туреччини, Франції та інших країн. На захист політв'язня виступили такі авторитети, як академік Андрій Сахаров, генерал Петро Григоренко, лауреат Нобелівської премії з літератури Генріх Бьолль, літератори Лев Копелєв, Лідія Чуковська, поет і бард Олександр Галич, історик Олександр Некрич, член редколегії українського журналу «Сучасність» Богдан Кордюк.

Безпрецедентною відмінністю процесу від інших було те, що він, протестуючи проти свавілля, оголосив голодування і тримав її... 303 дні. Подумайте тільки, триста три! Історія того, як це проходило, заслуговує окремої публікації. Отже, Джемілев тримав голодування з моменту висунення йому звинувачення у «наклепах на радянську дійсність» і до кінця слідства.

Кілька місяців рідні не отримували від Джемілева жодної інформації, матері не давали побачення, листи не доходили, тож деякі газети на Заході навіть встигли вийти з некрологами.

На запити іноземних газет і організацій відповіді давалися агресивно неконкретні, аж до того, що *«такого человека в СССР не было и нет, как нет и так называемого «крымскотатарского вопроса», выдуманного антикоммунистической западной пропагандой»*.

На щастя, Мустафа-бей вижив. Суд призначили на 6 квітня 1976 р., на нього приїхав з Москви знаменитий академік Сахаров, родичі і друзі активіста. Влада не придумала нічого кращого, ніж перенести процес на тиждень, щоб родина не змогла з Середньої Азії доїхати вдруге. Але марно. Вони, а також і Андрій Дмитрович Сахаров з дружиною Оленою Боннер, знову прибули до Омська. Втім до зали суду пустили лише мати, двох братів і сестру заарештованого. Але і їх згодом вивели з суду *«за порушення порядку»*.

Отже, 14–15 квітня 1976 р. Мустафу Джемілева судили за статтю 190 ч. 1 КК РРФСР — *«Распространение заведомо ложных измышлений, порочащих общественный строй СССР и его политическую систему»*. Що ж зробив такого підслідний?

Двома роками раніше Джемілев був засуджений в Узбекистані до однорічного ув'язнення за ухилення від виконання військового обов'язку, але насправді — за правозахисну діяльність, спрямовану на повернення свого депортованого народу на історичну батьківщину.

У колонії познайомився з ув'язненим, засудженим за убивство, наполовину кримським татариним Володимиром Дворянським, який і став згодом головним свідком обвинувачення. Саме в розмовах з ним Мустафа-ага *«систематически излагал заведомо неправдивые...»*.

Цитати зі справи. Кожна і всі разом є перлами:

«... обвиняемый говорил о существующей якобы «проблеме» крымских татар. Возводя клевету на национальную политику советского государства, Джемилев пытался убедить Дворянского в том, что существуют какие-то ограничения в праве свободного выбора места жительства для крымских татар.

...В «Проекте» так называемой «Декларации принципов НДКН» (Национального движения крымскотатарского народа) обвиняемый... ставит целью национальное возрождение народа, хотя заведомо знает о равноправном положении этой нации в нашей стране с другими народами.

...Клеветнический документ содержит заведомо ложные измышления о наличии каких-то «незаконных репрессий» по отно-

*Депортовані кримські татари – жителі сіл Отузи та Шелен. Красновишерськ, Молотовська область, 1948.
Джерело: збори Українського інституту національної пам'яті.*

шенню к кримскотатарской нации и её отдельным представителям.

... обвиняемый представляет национальную политику нашего государства по отношению к кримскотатарскому народу «человеконенавистнической, расистской».

... В записке [«Пояснения о национальном движении крымских татар»] идёт речь о «восстановлении прав» кримскотатарского народа, хотя обвиняемому доподлинно известно, что эта нация имеет равные права со всеми народами нашей страны.

... он в другом своём документе, так называемой «Декларации принципов национального движения крымских татар» призывает к «национальному возрождению» этого народа, возводит клевету на реальные права каждого советского народа выбирать место жительства по своему усмотрению...».

Всі аргументи — злочинні й безсоромні. Адже в цей час кримські татари ж лишались одним з небагатьох депортованих народів Радянського Союзу, які були визнані «зрадниками» у роки Другої світової війни, і з яких цей ярлик не було знято.

Тих небагатьох, хто правдами і неправдами намагався проникнути на землю батьків, вивозили на Кубань, у Херсонську та Запорізьку області, деяких — судили. Звісно, про це в матеріалах справи нічого не писали.

На початку судового засідання Джемилев не робить відводу суддям, «но это не означает, что он доверяет суду. Он полагает, что приговор уже предreshён в другом месте и поэтому ему безразлично, кто будет участником этой формальной процедуры».

У подальшому логіка досвідченого «сидента» була підтверджена ходом процесу. Характерний епізод у переказі свідка:

«Джемилев: Давать показания — это право, а не обязанность подсудимого.

Судья (раздражённо): *Мы можем вообще обойтись без ваших показаний.*

Джемилев: В этом я ничуть не сомневаюсь...».

Свідок Дворянський на судовому засіданні відмовився від всіх своїх свідчень, бо заявив, що їх вибили погрозами і шантажем. Обіцяли дострокове звільнення і навіть влаштувати на навчання до юридичного інституту. А якщо не погодиться, демонстрували фотографії дочки і батьків — мовляв, ніколи їх не побачиш.

Рівень офіцерів КГБ, які вели «розробку» Дворянського можна продемонструвати фразою з протоколу: нібито Джемилев розповідав знайомому, що Солженіцин, Сахаров і Григоренко були... білогвардійськими офіцерами! Або нібито казав — *«Гаспринский воевал против России за создание единого мусульманского государства».*

І це при тому, що видатний кримськотатарський просвітник, редактор, громадський діяч Ісмаїл Гаспринський був цивільною людиною, зброї не носив. Та й воював би, припустімо. У цьому немає ніякого криміналу з точки зору радянського права. Хоч би тому, що помер за три роки до більшовицької революції...

Слідство, спіймавши облизня, викликає іншого свідка — Соколова, засудженого за убивство і втечу з колонії. «Соціально близький» говорить саме те, що прокурор і суддя хочуть чути. Приміром, що Джемилев погано впливав на Дворянського і що останній після розмов з Мустафою писав *«всякую антисоветскую чепуху».*

Цитата з очної ставки:

«– Да ладно! Ты же влиял на него, ты обрабатывал его! Раньше он никогда таких слов про советскую власть не говорил. А тут выкручиваешься! Я так не люблю: сделал — отвечай! А нечего разводит всякую философию».

«Дякуючи» сексотам адміністрації, які постійно стежили за Джемилевим, було вилучено рукописи, які він переховував. Всі вони були написані, як сказано в матеріалах справи, *«на иностранном языке».*

Мустафа-ага дійсно писав арабською графікою, щоб стукачі та кагебісти нічого не зрозуміли. Перекладачка Рауфова, поволзька татарка, не знала турецької та кримськотатарської мов, якими писав свої тексти Джемилев, але суддя не бачив у цьому проблеми. До того ж підслідний під час написання скорочував слова трьома мовами — російською (латинкою), турецькою та рідною. Тож, експерт не змогла їх коректно перекласти. І вона домислювала, що вважала за доцільне.

Як гірко казав на суді Джемільєв, «судить за эти тексты — это всё равно, что судить за даже невысказанные мысли и взгляды».

Використав трибуну суду для того, щоб розповісти присутнім у залі про трагедію депортації 1944-го, яку сам пережив, і лукавість комуністичних правителів 1956-го, які зняли з його народу гласний нагляд, але не дали права повертатись на рідну землю. У 1967-му радянська держава визнала огульність і безпідставність звинувачень усього народу в колабораціонізмі, але і тоді дозволу повертатись у Крим не було.

«Джемилев систематически в устной форме излагал заведомо ложные измышления, порочащие советский государственный и общественный строй, а также изготавлял и распространял документы такого содержания... Виновным себя не признал, давать показания и от подписей следственных документов отказался, объясняя своё поведение тем, что настоящее уголовное дело, по его мнению, «сфабриковано»... Преступления им совершались при следующих обстоятельствах...».

Джемільєва звинуватили, що він зробив наклеп, стверджуючи — кримські татари не мали рівних прав, що і решта громадян СРСР, зокрема не могли вибирати місце проживання на власний розсуд. Після виходу указу 1967 року, який нібито остаточно знімав тавро «зрадників», тисячі киримли вирушили додому. Але їх зустріли міліційні кордони. Змогли прописатись і влаштуватись на роботу буквально лічені родини.

Політзек зачитав їхні імена на судовому засіданні, пропонував, щоб їх викликали свідками. Ясна річ, суд клопотання відкинув. Радянська влада тоді використовувала облудну «відмазку» — нібито кримські татари самі не хочуть повертатись з Узбекистану в Крим, бо «укоренились на новой родине».

Обвинувачення фіксувало як «наклепницькі» навіть такі очевидні речі, як неможливість молодому поколінню вивчати рідну мову. За тридцять повоєнних років у місцях поселення не було створено жодної кримськотатарської школи, русифікація і узбекизація робили свою справу. Це факт. Але слідчий наполягав, що це «голословные утверждения... проникнуты злобной клеветой на национальную политику нашего государства».

Депортацію 18 травня 1944 р., про яку Джемільєв писав у своїх текстах, було названо «пасквілем» — «ложно преподносит судьбу татарского народа, ранее проживавшего в Крыму, жестокой траге-

дией». Дисидент навів на суді офіційну статистику МВС Узбекистану щодо смерті 38 % депортованих у перші два роки після виселення (національний рух проводив власне розслідування і вийшов на 45 %, тобто практично кожен другий).

Його останнє слово переривав суддя кільканадцять разів. Присуд — два з половиною роки в колонії суворого режиму. І це був не останній вирок національному героєві кримськотатарського народу. Вийшов на волю під час перебудови у 1986 році, а додому в Крим зміг повернутись лише 1989-го.

Фраза. «Я не сомневаюсь, что крымскотатарский вопрос будет всё же разрешён, как бы этому не противились наши враги. Но, очевидно, для этого ещё многим придётся пройти через подобного рода процессы, где против них будут выдвигаться лицемерные обвинения в клевете на мудрую ленинскую политику КПСС и правительства, обвинения в том, что они поднимают несуществующий национальный вопрос...».

tsn.ua. — 2014. — 17 березня

Розділ 6 За київським часом 1954–1991 рр.

В складі радянської України Крим пробув хоч і не набагато довше, ніж радянської Росії (37 проти 33 років), але «почувався» значно краще. Всупереч заявам російських політиків, Крим був переданий Україні цілком легітимно, а здобутки його «українського» періоду історії лише підтвердили правильність цього рішення. В українському Криму були збудовані Північнокримський канал та найдовша в світі гірська тролейбусна траса Сімферополь — Ялта, відродилося сільське господарство й розквітла рекреаційна галузь.

Водночас протягом усіх цих десятиліть депортованим із батьківщини кримським татарам не дозволяли повернутися додому. Попри боротьбу дисидентів, зокрема генерала Петра Григоренка, та акції протесту на кшталт самоспалення Муси Мамута.

1991-го Крим «відзначився» тричі. По-перше, в січні цього року відбувся перший в СРСР визнаний референдум — щодо статусу півострова, в результаті якого була відновлена його автономія. Щоправда, відновлена вона була всупереч очікуванням кримських татар, що тоді почали масово повертатися додому, і ставала «радянським заповідником», який законсервував стан півострова на десятиліття.

Утім на тлі Карабаху чи Придністров'я такий вимушений компроміс був не найгіршим сценарієм розвитку. Лише зле, що незалежна Україна не переглянула суті цієї автономії на користь її корінних народів. По-друге, саме в Криму був заблокований Михайло Горбачов, доки путчисти в Москві намагалися реанімувати Союз. І по-третє, 54 % кримчан (серед яких етнічну більшість становили росіяни) проголосували за підтримку незалежності України у грудні 1991 року.

Чи став би Крим орденом на грудях планети, якби не українські мозолі?

Жодного «подарунка Хрущова» не було. У 1954 році на прохання Кремля Україна взялася рятувати зруйнований війною і украй занедбаний Російською РФСР Крим — із розваленою економікою і депортованим населенням.

Ось що писала «Крымская правда» у січні 1954 року:

«Нерушимая дружба, коммунистическое отношение колхозников к труду в артели им. Калинина видны везде и всюду. Ранним утром по улице прошумели колхозные автомашины: шоферы, а среди них — половина переселенцев с Украины, отправилась в Симферополь за удобрениями.

Спешит на работу в семенной склад бригадир по техническим и масличным культурам Григорий Александрович Шевченко. Он из Канева, с родины великого kobzarya Украины — Тараса Шевченко. В прошлом году его бригада собрала по 34 центнера шалфея с гектара, намного перевыполнив плановое задание.

Сейчас бригада готовит к весне семена. С утра до вечера стучат сортировки и триера. Члены бригады переселенки с Черниговщины — Вера Доля и Софья Сумко показывают пример высокопроизводительного труда всем колхозникам: ежедневно они выполняют почти по полторы нормы.

Колхоз полностью обеспечил себя семенами всех культур для весеннего сева, завершилих очистку, проверил на всхожесть. Семена хранятся в сухом и чистом помещении.

Несмотря на это, агроном МТС в колхозе т. Редько, прибывший в Крым с Киевщины, напоминает заведующему складом переселенцу с Черниговщины т. Гапоненко:

— Посматривай хорошенько, Евгений Михайлович, не сыреют ли, не греются ли семена.

В прошлом году овощеводческая бригада, которой руководит украинец с Умани Павел Криничный, собрала с каждого гектара по 465 центнеров поздней капусты, бригада Савелия

Шлюз на Північно-кримському каналі.
1960-і.

Джерело: *Історична правда*,
3 березня 2014.

Логвинова немного меньше — по 445 центнеров. Это задело самолюбие коренного жителя Краснокрымки, и он решил в этом году во чтобы то ни стало обогнать своего товарища.

В этом социалистическом соревновании крепнет дружба бригад, состоящих наполовину из переселенцев с Украины...» (И. Поляков, Колхоз им. Калинина Зуйского района. «Крымская правда», № 12(9417) за 17.01.1954 г.).

19 лютого 1954 року Президія Верховної Ради СРСР [найвищий колегіальний орган державної влади в Радянському Союзі у перервах між з'їздами ВР. — ІП] видала указ, яким Кримська область країни була передана із складу Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки до Української РСР. Відповідні зміни про статус Криму і Севастополя пізніше були внесені в конституції СРСР і обох республік.

Здавалося б, політичні діячі, які не мають ніяких стосунків зі спеціалістами з психіатрії, не повинні серйозно перейматися проблемами, на яких історія і саме життя вже давно поставили крапку.

У таких випадках люди зважають на нову історичну ситуацію. З врахуванням її вони і намагаються опікуватися реальними земними справами, перш за все дбати про добробут у своїх оселі, селі, місті і загалом у державі. Незважаючи на юридичну бездоганність оформлення передачі в 1954 році Кримської області Україні та цілу низку міждержавних і міжнародних угод та експертиз, питання про легітимність цього акту продовжує хвилювати російських політиків.

Викликає подив, що деякі проросійськи налаштовані депутати кримського парламенту (а вони, до речі, є теж громадянами України і мали б опікуватися інтересами держави, у якій вони живуть і яка їх годує), аби підняти свій підупалий політичний рейтинг у суспільстві, продовжують експлуатувати акт приєднання Криму до України у 1954 році.

Намагаючись посіяти розбрат та неспокій у суспільстві, збурити кримське населення, яке тільки почало оговтуватися від політич-

них і етнічних протистоянь, вони знову нав'язують своїм виборцям думку про неправомочність рішень найвищих законодавчих органів СРСР, РРФСР та УРСР стосовно приєднання Кримської області, називають це «подарком Хрущєва», якого виставляють не те що симпатиком, а затятим українським націоналістом.

Аби внести певну ясність у це питання і покласти край політичним провокаціям, інсинуаціям, спекуляціям і пліткам ще раз повернемося до визначної події, яка відбулася у лютому 1954 року, — ухвалення рішення про введення Кримської області до складу Української РСР.

Ми свідомо не використовуємо авторитетні джерела, вирішивши поглянути на проблему зсередини, тобто із самого Криму. Для цього нам довелося вдатися до вивчення регіональних статистичних матеріалів та проглянути кримську пресу, що видавалася напередодні передачі області, тобто упродовж всього 1953 року і з початку наступного 1954-го до самого травня.

Опрацювавши ці джерела, дійшли висновку, що витоки рішення про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу Української РСР потрібно шукати в трагічному для півострова 1944 році.

Для Криму Велика Вітчизняна війна скінчилася весною 1944-го. Безперечно, упродовж 1941–1944 років народне господарство країни зазнало величезних збитків, бо півостровом двічі прокочувалися руйнівні хвилі війни.

Руйнівні наслідки війни як в Криму, так і в інших регіонах України, Білорусії та в окупованих областях Росії істотно не відрізнялися. Всім їм протягом тривалого часу не вдавалося досягти довоєнного рівня виробництва. Але в Криму економічна та соціальна ситуація у повоєнну добу виявилася надзвичайно складною, навіть катастрофічною.

Значною мірою кризу економіки, особливо сільськогосподарського виробництва, тут спричинила масова депортація кримсько-татарського народу, греків, вірменів, чехів та болгар. А в перші дні війни з Криму було вивезено ще й понад 50 тисяч німців, які мешкали тут ще з часів Катерини II.

Отже, загальна кількість вивезеного з Криму люду сягала близько 300 тисяч. Якщо ж урахувати, що доросле чоловіче населення воювало на фронтах і зазнало значних втрат, після депортації кримських татар та інших національних меншин півострів практично обезлюднів.

Офіційна статистика свідчить, що за час війни населення в Криму зменшилося вдвічі і до травня 1944 року становило 780 тисяч осіб, а після депортації кримських татар тут лишилося близько 500 тисяч.

Якщо говорити образно, то всіх післявоєнних мешканців Криму можна було зібрати на територіях сучасного Сімферополя та Феодосії.

Уже в перші дні і місяці після визволення Криму від фашистських окупантів сільське господарство, занедбане війною, зазнало величезних збитків. Сталінсько-беріївські опричники, ніби навмисне, віднесли виселення кримських татар до розпалу весняних робіт, коли повинні були закладатися основи майбутнього урожаю.

У більшості кримських сіл уже влітку не було кому зібрати й мізерні дарунки землі. По моторошно безлюдних, понищених та пограбованих татарських селищах та садибах бродили лише зголоднілі коти та собаки.

Перша хвиля переселенців до Криму з глибинних областей Росії не принесла бажаних наслідків. Люд із лісної Росії важко приживався в степу і не міг адаптуватися до гірської місцевості.

Ще важче переселенцям давалася вельми складна й специфічна землеробська культура. Сади, виноград, ефіроноси, тютюн, технічні культури, навіть кукурудзу російські переселенці побачили в Криму вперше у своєму житті.

Якщо в 1940 році площа посівів у Криму становила 987,4 тисячі гектарів, то у 1950-му вона зменшилась майже на 100 тисяч (881,9 тис. га).

До війни степовий Крим спеціалізувався на вирощуванні високоякісних сортів цінних пшениць. Площа озимої пшениці в Криму в 1940 році становила 447,5 тис. га, а в 1950-му зменшилась майже вдвічі (257,5 тис. га). Значно скоротилися площі і технічних культур (72,9 тис. га в 1940 році і 53,6 тис. га в 1950 році).

У вельми занедбаному стані опинилися і такі провідні галузі кримської економіки, як садівництво, виноградарство та виноробство.

Проти 1940 року в усіх категоріях господарств площа садів зменшилась на 6 тисяч гектарів і становила в 1950 році 20 тис. га. На присадибних ділянках фруктові дерева вирубали через непомірні податки, які запровадив батько Сталін, а в колгоспах і радгоспах їх використали на дрова.

Ще невтішніша картина стану сільськогосподарського виробництва Криму у післявоєнні роки вимальовується при знайомстві

з офіційними статистичними матеріалами щодо врожайності провідних культур.

Навіть досить побіжне ознайомлення зі статистикою для кожної неупередженої людини переконливо покаже справжню причину «щедрого дарунку Хрущова».

Отже, наберімося терпіння, аби осмислити ці унікальні статистичні дані:

В 1913 році середній урожай зернових культур на кримській землі становив 11,2 ц/га, в 1940-му — 10,7, а в 1950 році — 3,9 ц/га. Відповідно, врожайність провідної зернової культури — озимої пшениці становила 13,1 ц/га в 1913 році, 11,5 ц/га в 1940-му і 4,4 ц/га в 1950 році.

Ще до революції кримські селяни в середньому по регіону в посушливому степу одержували по 5 ц/га соняшнику. В 1940 році, за колгоспно-радгоспної системи господарювання, спромоглися підвищити цей показник лише на 0,8 ц/га. А в 1950 році врожайність соняшнику в Криму становила 1,7 ц/га.

Проти довоєнного періоду вдвічі зменшилась урожайність тютюнових плантацій (з 7 ц/га до 3,3 ц/га), картоплі (з 68 ц/га до 35 ц/га), овочів (з 120 ц/га до 61 ц/га) і в 2,5 раза — винограду (з 26,1 ц/га до 11,5 ц/га).

Істотно знизилась і врожайність садів. У сприятливому для садівництва 1950 році середня врожайність кримського саду становила 42,7 ц/га, а в 1940-му цей показник становив 53,6 ц/га. В наступні роки урожай фруктів у кримських садах зменшився майже вдвічі і варіював у межах 20–22 ц/га. В дореволюційні часи майже такий урожай у приватних садах збирали з одного-двох дерев кримських Синапів.

За кількістю поголів'я великої рогатої худоби у всіх категоріях господарств в Криму на початку 50-х років спостерігалось різке відставання від довоєнних показників. Якщо в 1940 році поголів'я великої рогатої худоби сягало 244,8 тисячі голів, то в 1950 році воно зменшилось до 215,9 тисячі голів.

Майже на 50 тисяч зменшилося поголів'я корів (121,2 тис. в 1940-му і 86,3 тисячі в 1950 році), свиней відповідно з 127 тисяч до 84,3 тисячі, овець та кіз — з 961,4 тисячі до 556,7 тисячі голів. Кримська область у післявоєнну пору з року в рік не виконувала плани державної закупівлі всіх видів сільськогосподарської продукції.

В 1950 році проти 1940 року Крим майже в 5 разів скоротив продаж зерна (з 425,7 тисячі тонн у 1940 році до 92,9 тисячі тонн

у 1950-му), в три рази — тютюну (відповідно з 5,9 до 1,8 тис. тонн), вдвічі — овочів (з 60,3 до 31,1 тисячі тонн), майже в 5,5 рази — картоплі (з 22,7 до 4 тисяч тонн), в 5 разів — ефіроолійних культур (з 9,1 до 1,8 тис. тонн), майже вдвічі — винограду (з 9,8 тисячі тонн до 6,5 тисячі тонн), в 2,5 рази — шерсті.

Значно зменшилась також в області і закупівля худоби у живій вазі — 10,9 тисячі тонн у 1940-му і 8,1 тисячі тонн у 1950 році.

Аби можливі опоненти не звинуватили нас у перебільшенні господарських негараздів Криму, спробуємо на економічний стан регіону у післявоєнні роки подивитися очима самих мешканців області. Для цього погортаємо пожовтілі від часу сторінки «Крымской правды» — органу Кримського обкому КПРС.

У жовтні 1958 року Рада міністрів України вирішила будувати найдовшу у світі тролейбусну лінію Сімферополь — Алушта — Ялта. Перша черга цієї лінії, Сімферополь — Алушта, довжиною 52 км, була побудована та здана в експлуатацію за рекордні терміни — 11 місяців. Її будували фахівці більш ніж 80 підприємств із 10 міст України.

Не будемо аналізувати весь період, а зосередимо увагу лише на 1953 році, що віддзеркалює стан економіки, зокрема сільськогосподарського виробництва, напередодні передачі області до складу України. І зупинимось лише на деяких галузях: виноградарстві, садівництві та овочівництві...

Перший секретар Ялтинського міськкому партії С. Медунов у газеті «Крымская правда» від 1 вересня 1953 року повідомляє:

«Значна більшість виноградників посаджена багато років тому. Так, у радгоспі «Гурзуф» 80 га виноградників закладено 80–100 років тому, а в радгоспі «Гірський» — 60–70 років тому. Ці насадження безсистемні, сильно зріжені.

Урожайність таких виноградників — 12 ц/га. Незважаючи на це, в районі реконструйована лише десята частина площі. Виноградарство ведеться по-старому. Не всі насадження поставлені на шпалери. Виноградні кущі уражені мілдью та оїдіумом».

Про рівень догляду за виноградниками свідчить і професор П. Т. Болгарев: «Після садіння рослини лишаються беззахисними від худоби та сільськогосподарських шкідників. Не приділяли належної уваги і догляду за ними. Тому посажені рослини гинули, державі і колгоспам завдавалося великої шкоди. Темпи посадки попередніх років не можна визнати задовільними» («Крымская правда», 8 жовтня 1953 р.).

Дуже занедбаною виявилася ця важлива галузь не лише в рядових колгоспах та радгоспах області, але й у спеціалізованих господарствах Кримського виноробного тресту.

За повідомленням кореспондентів «Крымской правды» Г. Тетенкова і В. Дюніна, навіть у фірмових магазинах не можна було придбати марочні вина «Сонячна долина», «Судак», «Кагор», «Ташли».

Майже половину продукції заводи Кримського винтресту змушені були виготовляти з привізного виноматеріалу, бо власного винограду в господарствах вирощували дуже мало.

Зазначені автори пишуть:

«Упродовж останніх років радгоспи збирають вельми низькі врожаї і погано забезпечують сировиною заводи. Нові плантації розширюються повільно, а старі скорочуються та зріджуються.

Замість оновлення плантацій трест пропонує радгоспам списувати старі виноградники як економічно збиткові. В радгоспі «Сонячна долина» списано 30 га виноградників, у радгоспі «Феодосійський» заплановано списати 24 га занедбаних плантацій.

Повільно створюються нові плантації. Замість 210 га по тресту їх посаджено лише 31 га.

У радгоспі «Сонячна долина» одержали лише 16,1 ц/га винограду, тоді як до війни вирощували по 60 ц/га сонячних ягід. У господарстві низька культура агротехніки. На 316 га міжряддя плантацій зовсім не оброблені. Старі безсистемні насадження взагалі не обробляються» («Крымская правда», 7 червня 1953 р.).

До війни алуштинські виноградники славилися високими врожаєми і забезпечували виробництво унікальних марочних вин. Проте упродовж десяти післявоєнних років нові господарі так і не спромоглися відродити цю галузь.

Науковий співробітник інституту «Магарач» П. Кібалов у газеті «Крымская правда» за 11 вересня 1953 року писав:

«Незважаючи на сприятливі природні умови і забезпеченість Алуштинської МТС тракторами, машинами і землеобробною технікою, а також потужну енергетичну базу, урожай винограду в останні роки лишається досить низьким. Головна причина — систематичне невиконання або неякісне проведення агротехнічних заходів. У колгоспах майже не впроваджуються нові досягнення науки та передового досвіду».

Про катастрофічний стан садівничої галузі у післявоєнні роки свідчить інформація Т. Григор'єва з Кіровського району:

«Минулої осені, як і раніше, виноградарі та садівники району не порадували Батьківщину й себе достатком винограду і фруктів. Майже всюди урожай був досить низький...

В колгоспі ім. Маленкова сад посаджено давно. Минулої осені мали б зібрати перші плоди, а їх зовсім не було. Та й чи можна сподіватися на виконання плану і тепер, якщо сад перетворено у випас для худоби» («Крымская правда», 16 січня 1954 р.).

Навіть через десять років після війни овочівництво в Криму не досягало довоєнних показників і було неспроможне задовольнити потреби місцевого населення. Газета «Крымская правда» у передовій статті 14 серпня 1953 року, аналізуючи стан галузі, писала:

«На жаль, сучасний стан овочівництва у нашій області не задовольняє потреби населення у свіжих овочах у зимовий та весняний періоди. І в цьому році багато колгоспів незадовільно впоралися з посівом насіння і посадженням розсади, несвоєчасно і на низькому рівні провадять догляд за рослинами.

Городи поросли бур'янами, ґрунт своєчасно не розпушується, несвоєчасно проводять поливи. Ранніх овочів колгоспи і радгоспи здали до смішного мало. Масовий збір і здача овочів розпочалися лише в червні.

Усього в Криму на кінець 1953 року нараховувалося лише шість теплиць. У квітні 1953 року облвиконком ухвалив постанову про будівництво теплиць в Алуштинському, Бахчисарайському, Євпаторійському, Зуйському, Сакському і Старокримському районах. Проте ця постанова так і лишилася не виконаною («Крымская правда», 14 серпня 1953 р.).

Як же оцінювала стан сільського господарства області в перші післявоєнні роки обласна партійна організація і яку роль відіграла вона у відродженні галузі?

Якщо оцінювати діяльність партійних і господарських органів за кінцевими результатами, то слід визнати, що внесок обласної «керівної і напрямної сили» в той час у розбудову сільського господарства був досить низьким, а діяльність її — малоефективною.

Виявилася безперспективною орієнтація обласного керівництва на поновлення трудових ресурсів регіону лише за рахунок переселенців з Росії. Ще тоді, коли Крим був у складі РРФСР, стало зрозумілим, що у цьому вельми складному і примхливому природно-кліматичному регіоні можуть прижитися лише люди з степовою землеробською культурою.

Сьогодні нинішній головний редактор незалежної від совісті та історичної правди газети «Крымская правда» Михайло Бахарев та його «боевая подруга» Тетяна Рябчикова, безнадійно хворі на українофобію, намагаються переконати довірливого читача в тому, що «украинское нашествие на Крым» започаткував 1954 рік.

Про історичні українські корені на цій землі не варто дискутувати з фахівцями такого ґатунку. Але ж теперішній шеф «Крымской правды» мав би читати видання своїх попередників. Їх рідна «Крымская правда» 12 січня 1954 року — ще до передачі Криму Україні — писала:

«Глибокої осені 1952 року в колгосп ім. Калініна Зуйського району прибули переселенці. Їх було 86 сімей, всі з України, з Чернігівщини. Тривалий час у колгоспі не ладилося з тваринництвом. Для худоби не вистачало приміщень, кормів, на фермі дуже низькою була трудова дисципліна. Потрібно було вживати рішучих заходів».

Найрішучішим заходом, виявляється, стало переселення у Крим працьовитих українських селян.

«За два роки, — пише кореспондент цієї газети І. Поляков, — у колгоспі здали в експлуатацію свинарник та телятник, кожний на 100 голів, і корівник на 120 голів». «Тепер корівники колгоспу, — захоплюється кореспондент, — являють собою світлі теплі приміщення. На фермах діють підвісна дорога, автопоїлки, працює кормокухня».

На жаль, така ідилічна картина спостерігалася не на всіх фермах і не в кожне кримське село в 1952 році переселяли сотні сімей українських селян. Цей процес значно поживавішає впродовж весни 1954 року і триватиме в 60–70-ті роки.

Якщо бути об'єктивним, то питання про зміну перепідпорядкування Кримської області ідеологічно та економічно було обґрунтоване на вересневому пленумі ЦК КПРС 1953 року, присвяченому проблемам сільського господарства. На ньому з ґрунтовною доповіддю виступив беззаперечний знавець цієї галузі Микита Хрущов.

Саме тоді його і було обрано першим секретарем ЦК КПРС, головою ж Президії ЦК та головою Ради міністрів поки що залишився Г. М. Маленков. На рішення вересневого пленуму ЦК Кримський обком відреагував лише наприкінці жовтня, тобто майже через 1,5 місяця.

Збори партгоспактиву в Криму провели без серйозного аналізу стану сільськогосподарської галузі, без пошуків і нищівної критики винуватців — так би мовити, по-домашньому.

Головний доповідач — перший секретар П. І. Титов, що і як фактично відповідав за цю галузь, досить лояльно покритикував апарати обкому і райкомів за недостатнє керівництво сільським господарством. Оратори, переважно секретарі райкомів, наголошували головню на похибках обласного управління сільського господарства, керівництва МТС та водогосподарських організацій. Критики на адресу перших осіб області не було.

Першому секретареві ЦК КПРС Микиті Хрущову, який добре знав ситуацію в Криму, така самозаспокоєність кримського керівництва була дуже не до смаку. Бо офіційна звітність та численні скарги переконували у протилежному. Мабуть, саме це й спричинило його таємну появу в Криму глибокої осені 1953 року.

Про Хрущовський візит немає жодної згадки у тогочасній всезнаючій кримській пресі. Лише спогади Олексія Аджубея, зятя Хрущова, який супроводжував першого секретаря в інспекторській поїзді до Криму, свідчать про реальність цього факту.

На початку 90-х років, коли розбурхані Москвою сепаратистські пристрасті досягли апогею, а Крим став яблуком розбрату між Україною і Росією, знаного журналіста Олексія Аджубея певні шовіністичні сили намагалися використати в обґрунтуванні вигадок про «хрущовський дарунок Україні».

На їхнє замовлення в часописі «Новое время» № 6 за 1992 рік він видрукував статтю з тенденційною назвою «Как Хрущёв Крым Украине отдал». Правда, досвідчений журналіст увів ще й другу назву — «Воспоминания на заданную тему».

Олексій Аджубей цією публікацією, на мій погляд, зробив ведмежу послугу замовникам, бо в ній фактично підтверджує економічну вимушеність передачі Криму. Кримська дійсність 1953 року, зображена ним, просто вражає своєю безнадійністю.

За словами Аджубея, найбільше ошелешили, схвилювали і обурили Хрущова галасливі натовпи російських переселенців, які торпедували машину першого секретаря. Люди скаржилися на нестерпні умови життя, погане житло, нестачу харчів, вимагали допомоги.

«Це зараз я пишу: приїхали, — зазначає Аджубей, — а вони кричали: «Нас пригнали». З натовпу лунали і зовсім істеричні крики: «Картопля тут не росте, капуста в'яне». Або раптом вкрай сумне: «Блощиці заїли».

«Чого ж ви їхали у Крим?» — питав Хрущов. — І натовп заволав: «Нас обманули».

За свідченням Олексія Аджубея, Хрущов у той же день терміново виїхав до Києва. По приїзді у Маріїнському палаці він мав тривалу розмову з керівництвом республіки. Головною темою її стало кримське питання та неприємні враження від поїздки.

Користуючись своїм величезним авторитетом серед київського керівництва, Микита Сергійович умовляв українців допомогти відродженню кримської землі. «Там южане нужны, кто любит садочки, кукурузу, а не картошку», — переконував він.

Безперечно, рішення про передачу Кримської області зі складу РРФСР до УРСР було породженням колективної думки найвищого керівництва партії та уряду СРСР. Без участі старої сталінської гвардії — Маленкова, Молотова, Кагановича, Ворошилова, Булганіна — воно б не відбулося.

Позиції Хрущова в партії і державі на той час ще не були такі сильні, щоб самочинно вирішувати долю такого стратегічно важливого регіону, як Крим. А тому намагання деяких російських політиків і місцевих кримських сепаратистів перекласти відповідальність на Микиту Хрущова з наукового погляду не витримують критики і є кон'юнктурно-спекулятивними.

Не існує жодного документа, який би підтверджував вирішальну роль Хрущова у кримському питанні 1954 року, а тим більше намагання зробити якусь послугу Україні. Все це брутальні шовіністичні вигадки.

Як людина, що найбільше зналася на сільському господарстві і відповідала за його стан, він справді міг запропонувати шляхи виходу Криму з економічної кризи. В Кремлі добре знали про тісну інтеграцію Криму з економікою України.

Перебуваючи у складі РРФСР, Кримська область лишалася в економічному просторі України. Паливно-енергетичний комплекс, металургія, машинобудування та легка промисловість, залізничний транспорт України і Криму фактично були єдині.

Україна ще до 1954 року надавала Кримській області велику допомогу у відродженні міст, відбудові заводів та фабрик, у розв'язанні проблем водопостачання, будівництва.

Це сьогодні керована україноненависником Михайлом Бахаревим «Крымская правда» галасує про утиски та жадливе пограбування Криму київськими «дядьками». Але ж були часи, коли ще до передачі області Україні та ж «Крымская правда» постійно вшановувала український народ за його величезну допомогу півострову.

Ось що писала ця газета 17 січня 1954 року:

«Не остаются в долгу и украинцы. Они деятельно помогают крымчанам строить прекрасные города и курорты, развивать промышленное производство. На стройки города-героя Севастополя, курортной Ялты непрерывным потоком идут с Украины мощные отечественные механизмы и оборудование.

Столица Украины — Киев шлет сюда мощные механические погрузчики, автоматические дозаторные устройства для бетонных заводов; Харьков дает башенные и электромостовые краны, тракторы; Николаев — транспортеры для бетонных заводов, бульдозеры; Днепропетровск и Дебальцево — корытные мойки для предприятий, производящих флюсовый известняк; Осипенко (Бердянск) — дорожные машины; Кременчуг — асфальтобетонные смесители; Прилуки — растворonoсы для механизации штукатурных работ; Мелитополь присылает компрессоры последних выпусков».

На підставі вивчення наявних матеріалів доходимо висновку, що рішення про передачу Кримської області Україні у найвищого керівництва СРСР визріло наприкінці 1953 — на початку 1954 року. Впродовж цього періоду велася напружена підготовча робота. Проводилася також інтенсивна ідеологічна робота з підготування кримчан до перемін.

Саме в цей час на сторінках кримської преси замаюріла й українська тематика. Так, тільки в січні 1954 року «Крымская правда» присвячує українській темі такі матеріали, як «Торжество дружбы народов великой Родины», «Нерушимое братство», «Навеки вместе», «Советский Киев» (подається світлина Хрещатика).

А в номерах за 17 та 19 січня газета подає спеціальні добірки під рубрикою «Цвети, Советская Украина». Зазначені публікації в друкованому органі іншої республіки переконливо засвідчують про початок підготування громадської думки.

Січневий пленум Кримського обкому теж був складовою частиною розробленої в Кремлі програми розв'язання кримської проблеми. Ще в 1953 році одна із престижних центральних вулиць міста була перейменована у бульвар Івана Франка.

Про існування відповідної програми у найвищого керівництва країни свідчить і довідка під грифом «Секретно» «О состоянии сельского хозяйства Крымской области» від 4 січня 1954 року, підготовлена для першого секретаря ЦК КПУ О. І. Кириченка. Її віднос-

но недавно знайдено у Центральному державному архіві громадських організацій України (ЦДАГО України. Ф-1-ОПЗО. Спр. 3590. Арк. 109–110).

Вже сама назва, а тим більше зміст цього надзвичайно цінного документа переконливо засвідчують справжню причину перепідпорядкування Криму.

Дата надходження доповідної записки першій особі в республіці є доказом серйозного підходу керівництва СРСР до розв'язання кримської економічної проблеми. Тому про якісь спонтанні рішення однієї, хоч і досить високої посадової особи у державі не може бути й мови.

Шкода, що цей важливий документ до цього часу лишається маловідомим. Запитаймо у нинішніх недолугих кримських політичних крикунів та розповсюджувачів міфу про «подарок Хрущєва»: для чого б це першому секретарю ЦК КПУ забивати голову інформацією про ганебний стан сільського господарства у Кримській області, яка підпорядкована Російській РФСР?

Навіщо Олексію Кириченку опікуватися чужою бідю, коли й у власній хаті проблем було достатньо? У зазначеній довідці у концентрованому вигляді і без ідеологічної тріскотні висвітлено справжній катастрофічний стан сільського господарства та глибоку занедбаність соціальної сфери Криму напередодні передачі області Україні.

Загалом довідка підтверджує всі раніше названі кризові проблеми кримської економіки.

Тож на підставі цього документа маємо можливість з'ясувати, що ж «дарувало», а точніше, нав'язувало кремлівське керівництво Україні та яким, за висловом сучасних політиків, був цей «орден на грудях планети» у 1954 році?

З довідки дізнаємося, що в 1954 році проти 1940-го площа посівів у Криму скоротилася на 70 тисяч гектарів. З 30 наявних колгоспів лише три спромоглися освоїти польову та кормову сівозміни. За врожайністю всіх головних сільськогосподарських культур область у 1953 році не досягла довоєнного рівня.

За станом на 1 січня 1954 року площа садів становила лише 87 відсотків, а виноградників — 79 відсотків рівня 1940 року.

Тваринницькі ферми у більшості колгоспів і радгоспів Криму пішли в зиму 1953/54 року лише на 37 відсотків забезпеченими кормами. План будівництва корівників та телятників у 1953 році область виконала на 35,6 відсотка, а пташників — на 43 відсотки.

В області не вистачало понад 1 100 тракторів. Сільське господарство Криму потерпало від гострої нестачі води. За станом на січень 1954 року в господарствах Криму зрошувалося лише 40,9 тисячі гектарів сільськогосподарських угідь.

У 1953 році область не виконала план збору податків, недодавши в казну 6 млн 60 тисяч карбованців.

Украї зазнана занедбаними були легка та харчова промисловості. У 1953 році план не виконали всі підприємства цих галузей. Область виявилася нездатною освоїти величезні кошти, які виділяла держава на капітальне будівництво. Через це Рада міністрів Російської РФСР лише в Ялті змушена була зменшити в 1953 році капіталовкладення на 5,2 млн крб.

Глибоку кризу переживала і соціальна сфера області.

Сьогодні ніхто не повірить у те, що в Криму ще наприкінці 1953 року було лише 3 хлібних магазини, 18 — м'ясопродуктів, 8 — молочних, 2 — тканин, 9 — взуття, 5 — будівельних матеріалів та 28 — книжкових крамниць.

Повністю припинилася торгівля овочами та картоплею в державному секторі (ЦДАГО: Ф-1-ОП 52. Спр. 490. Ар. 9. Цит. за Василем Чумаком, 1993). Занепокоєння і розпач лунали навіть з трибун партійних конференцій.

«Минуло десять років після закінчення війни, — говорив з трибуни Кримської обласної партконференції (1954 року) секретар Феодосійського міськкому партії Моїсеєв, — трудящі висувають до нас законні вимоги, коли буде відбудоване місто і створені мінімальні побутові умови?

В місті немає води, достатньої кількості електроенергії, лазнепрального комбінату... Під час війни було зруйновано до 40 % житлофонду, а відбудовано силами міськвиконкому тільки один будинок на 8 квартир... Багато з цих питань неодноразово ставилися перед вищими організаціями — Радою міністрів РРСФР і міністерствами. Але...» (ЦДАГОУ: Ф.1. — Оп. 52. — Спр. 4990. Арк. 125).

«Хто відбудовує Кіровський район Керчі — центральну частину міста? — запитував з тієї ж трибуни секретар міськкому Смородін і сам же відповідав: — Ніхто! Нема такого будівельного тресту... Такими темпами ми і за 100 років не відбудуємо міста...».

Відповідні рішення (доповідач наводять конкретні приклади) були ухвалені урядами РРСФР та СРСР ще в 1952–1953 рр., та ось «уже 1954 рік», а будівництво багатьох об'єктів, зокрема «мор-

ського вокзалу, молокозаводу та ін. так і не розпочато» (там же. Арк. 115–116). (Цитата з книги М. Лукінюка, с. 193).

Ознайомившись із цими приголомшливими документами, добре поміркуймо ось над чим: є передача Кримської області до складу УРСР «щедрим дарунком» чи накинутим економічним ярмом?

Досвідчені політичні шулери й інтригани, які пройшли багатолітній вишкіл у «сталінських університетах», добре розуміли, що під передачу Криму необхідно було підвести надійне ідеологічне підґрунтя. Ним став досить вигідний і зрозумілий радянським масам ювілей — 300-ліття Переяславської ради, яку пропагандистська машина як царської, так і більшовицької імперії представляли як возз'єднання України з Росією.

Цю дату вирішили гучно і широко відзначити на державному рівні. Передача Кримської області до складу України напередодні грандіозного свята «вечной дружбы двух братских народов» чудово вписувалася в добре підготовлений кремлівський сценарій.

Подальші події показали, що такого гучного пропагандистського шоу, влаштованого в Криму в другій половині травня 1954 року з нагоди 300-ліття возз'єднання, мабуть, не було в жодній з українських областей, навіть у Переяславі.

16 травня 1954 року, згідно з постановою виконкому Кримської обласної і Сімферопольської міської Рад депутатів трудящих, відбулася об'єднана ювілейна сесія, присвячена 300-літтю возз'єднання України з Росією.

Засідання відбувалося в обласному театрі ім. Горького. 24 травня 1954 року «Крымская правда» писала: «Как большой радостный праздник встречают трудящиеся Крыма знаменательную дату — 300-летие воссоединения Украины с Россией».

В обласному театрі впродовж травня — червня з величезним успіхом йшла п'єса О. Корнійчука «Богдан Хмельницький». 23 травня на центральній площі міста відбувся багатотисячний мітинг.

Після цього грандіозне дійство було перенесене на стадіон «Харчовик». Про його масштаби можна судити з того, що лише чисельність зведеного хору міста Сімферополя та Таврійського військового округу становила 1000 осіб. Ця потужна громада співаків серед інших пісень виконала і «Реве та стогне Дніпр широкий» на слова Тараса Шевченка.

Не менш урочисто відзначали свято і в інших кримських містах та селищах, у тому числі і в Севастополі. Немає сумніву, що такий

розмах і пишноти, влаштовані на півострові, водночас були і святкуванням офіційної передачі Криму Україні.

Як відомо, з юридичної погляду передача Криму зі складу РРФСР до складу УРСР здійснена бездоганно. Сьогодні на підставі наявних матеріалів є можливість простежити процедуру розв'язання цього питання, яке деякі російські політики, позбавлені історичної пам'яті, піддають ще й нині сумніву.

Всіх їх відсилаємо, аби подолали історичну безграмотність, до відповідних документів, а «гаспадина» Бахарєва — до архівних підшивок, зокрема до газети «Крымская правда» від 19 лютого 1954 року. Нехай випускник київської ВПШ надолужує змарнований там час та виправдовує гроші українських платників податків.

Після належного проходження «кримського питання» по всіх інстанціях у РРФСР та в УРСР і ретельного обговорення його на засіданні Верховної Ради СРСР Президія Верховної Ради СРСР 19 лютого 1954 року одногосно ухвалила Указ «О передаче Крымской области из состава РСФСР в состав Украинской ССР».

«Учитывая общность экономики, территориальную близость и тесные хозяйственные и культурные связи между Крымской областью и Украинской ССР, Президиум Верховного Совета Союза Советских Социалистических Республик постановляет: утвердить совместное представление Президиума Верховного Совета РСФСР и Президиума Верховного Совета УССР о передаче Крымской области из состава Российской Советской Федеративной Социалистической Республики в состав Украинской Советской Социалистической Республики».

У пресі, в тому числі і кримській, його було опубліковано 27 лютого. Наступного дня, 28 лютого 1954 року, газета «Крымская правда» вже вийшла як орган Кримського обкому КПУ.

Проте остаточно законодавча ухвала Указу про передачу Криму Україні відбулася лише через два місяці, 26 квітня 1954 року. Згідно з чинним законодавством, рішення про зміну чинних кордонів між республіками за їхньою згодою могла ухвалити лише Верховна Рада СРСР. Закон був ухвалений у такій редакції:

«О передаче Крымской области из состава РСФСР в состав Украинской ССР.

ЗАКОН ВЕРХОВНОГО СОВЕТА СССР

Верховный Совет Союза Советских Социалистических Республик постановляет:

1. Утвердить Указ Президиума Верховного Совета ССР от 19 февраля 1954 года о передаче Крымской области из состава РСФСР в состав Украинской Советской Социалистической Республики.

2. Внести соответствующие изменения в статьи 22 и 23 Конституции СССР».

Наприкінці березня 1954 року в Києві відбувся XVIII з'їзд КПУ. Виступаючи на ньому, перший секретар Кримського обкому Д. С. Полянський зазначив:

«Сегодня на съезде мне хотелось бы кратко доложить вам о самой молодой области Украинской республики — Крыме. Решение Верховного Совета СССР о передаче Крымской области в состав Украинской республики является свидетельством дальнейшего укрепления единства и нерушимой дружбы русского и украинского народов в великой и могучей семье народов Советского Союза.

Крым и Украину роднит, помимо общности экономики, территориальной близости, тесных хозяйственных и культурных связей, еще и общность многовекового исторического развития.

Передача Крыма в состав Украинской республики, безусловно, положительно скажется на всестороннем и более быстром развитии Крымской области и будет содействовать дальнейшему развитию экономики Украины.

Трудящиеся Крымской области с исключительным удовлетворением встретили заявление секретаря Центрального Комитета Коммунистической партии Украины тов. Кириченко о том, что со стороны правительства Украинской республики и Центрального Комитета Коммунистической партии Украины будет уделено должное внимание дальнейшему развитию народного хозяйства Крыма и повышению материального благосостояния трудящихся области. В этом трудящиеся Крымской области убеждены».

Безперечно, Дмитро Полянський не помилився, сподіваючись на економічну підтримку Кримської області Україною. Треба відверто визнати, що вона, за рахунок зменшення фінансування інших областей та капіталовкладень в інші регіони України, була всебічна і величезна.

Якщо говорити образно, у 1954 році на зруйновану війною Україну Кремль накинув, повторюся, ще одне економічне ярмо, змусивши відбудовувати ще й вкрай занедбаний Російською РФСР Крим.

Швидке економічне піднесення всіх галузей виробництва вже в перше десятиліття після передачі Криму Україні — найвагомійший

доказ вирішального внеску українського народу в післявоєнне від-
родження півострова.

Тож орденом «на грудях планети», за висловом Пабло Неруди,
він став уже в складі України.

Кримська світлиця. — 2004. — 13 лютого

Кримський якір: Що стояло за передачею півострова у 1954 році

Анексія Росією Кримського півострова породила велетенську хвилю політичних і навколоісторичних дебатів, аргументація учасників яких здатна заплутати навіть підготовленого дослідника. Чимало американських та європейських видань рясніють статтями з «поясненнями», чий усе-таки Крим і чи варто вважати захоплення території сусіда «поновленням історичної справедливості». Якщо не буде поступового та ґрунтовного розбору всіх «за» і «проти», на розуміння західних суспільств сподіватися марно. Зі сторонами конфлікту начебто все чітко: «Крим український», бо це патріотично й за законом; «Крим російський», бо «город русской славы» плюс стаття КК РФ за заклики до сепаратизму. Але поставмо себе на місце європейського обивателя і спробуймо осмислити *sineiraetstudio*, як і, головне, навіщо 1954 року Крим був переданий Росією Україні.

Хвилинка лікнепу

Упродовж кількох тисячоліть Крим населяли представники сотень народів: від кімерійців до кримчаків; його територію контролювали десятки імперій: від Римської до Османської, а російський орел запанував у кримському небі лише 1783 року. Під час революції 1917–1920-го тут змінилося кілька місцевих та окупаційних урядів, але правом самостійно обирати собі долю півострів тішився недовго.

Крим був остаточно завойований більшовиками в листопаді 1920 року й увійшов до складу Росії як звичайна губернія. 18 жовтня 1921-го в річичі розпочатої тоді політики коренізації (на півострові — «кримськотатаризації»), а також задля пропаганди радянського ладу серед «трудящих мусульманського Сходу» губернію перетворили на Кримську Автономну Соціалістичну Радянську Республіку. 1946 року півострів став звичайною областю в складі РРФСР, а в 1954-му його передали Україні. 20 січня 1991-го там відбувся перший в СРСР референдум, згідно з результатами якого 12 лютого автономію було відновлено.

Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР». 1954.

Історія боротьби Сімферополя з Києвом за статус Криму у 1991–1998 роках надзвичайно цікава, проте лежить за межами нашої головної теми. Тож ми лише зазначимо, що теза про «нелегітимну передачу Криму Україні» відіграла важливу роль як у претензіях сепаратистів на суверенний статус, так і в діях їхніх покровителів із Москви. Описати в одній статті всі proetcontra передачі півострова навряд чи можливо, але розглянути головні проблеми цього процесу цілком реально.

Як: за законом чи за справедливістю

Відомо: де два юристи, там три думки, особливо якщо вони є представниками ворожих країн. Проблеми законності передачі Криму це стосується повною мірою. Умовні «росіяни» наполягають на тому, що змінювати кордони РРФСР президія Верховної Ради республіки своєю постановою від 5 лютого 1954 року не могла, бо цього права не було в переліку її повноважень, визначених 33-ю статтею місцевої Конституції. Так само кордони СРСР за його Основним законом мала право змінювати лише Верховна Рада, а не її президія, що зробила це указом від 19 лютого (ст. 14 і 31). Тому юридичні підвалини передачі Криму є щонайменше сумнівні, а то й незаконні взагалі.

«Українці» відповідають на це, що зміна підпорядкування півострова була закріплена законом СРСР, ухваленим 26 квітня Верхо-

вною Радою, а що він має вищу силу, ніж указ, то й передачу Криму було легітимізовано. І навіть якщо порушення процедури президією ВР СРСР створило юридичний казус (легітимним законом затвердили нелегітимний указ), то подальший конституційний процес зняв усі можливі суперечності.

По-перше, тим-таки законом 26 квітня ВР СРСР внесла зміни до ст. 22 і 23 чинної на той час Конституції 1936 року, в яких ішлося про територіальний склад РРФСР та УРСР. По-друге, ВР РРФСР змінила 2 червня Конституцію останньої, викресливши Кримську область із її складу. І по-третє, в цілком нових Конституціях СРСР 1977-го та РРФСР і УРСР 1978 років Крим беззастережно було визначено як територію України.

Позаяк Конституція має найвищу юридичну силу, жодні казуси в ній неможливі: решту документів має бути увідповіднено їй. Таким чином, стає безглуздо говорити про нелегітимність процедури передачі Криму. Що закріплене Конституцією, те є абсолютно законним.

Що ж до Севастополя, то ситуація з ним схожа на проблему півострова у мініатюрі. У 1948 році місто було виведене зі складу Кримської області й дістало пряме республіканське підпорядкування. Зазначимо, що його не було згадано в документах стосовно передачі Криму Україні. Отож-бо, як стверджують «росіяни», Севастополь залишився за РРФСР і мусить належати сучасній Росії.

Але відповідь на цей закид буде така сама: хоч і справді не існує жодного окремого нормативного акта про перепідпорядкування Севастополя Києву, згідно із Конституціями РРФСР та УРСР 1978 року місто входить до складу України, а в переліку російських адміністративних одиниць відсутнє. У конституціях записано — справу закрито.

Навіщо: багатошарове питання-цибуля

Величезна кількість міфів та здогадів навколо причини передачі Криму робить проблему... цибулиною: багато шарів, а поки знімеш — розридаєшся. Треба обережно відділяти їх один від одного.

Згори лежить формулювання офіційних документів — постанови президії ВР РРФСР від 5 лютого 1954 року, указу президії ВР СРСР від 19 лютого та закону СРСР від 26 квітня: «...враховуючи спільність економіки, територіальну близькість і тісні господарські та культурні зв'язки...». Але таке розпливчате твердження не влаштувало більшості пострадянських дослідників та політи-

ків, відтак розпочався активний пошук справжніх причин, які «влада приховала».

Міф № 1. Це був «царський подарунок» Хрущова, зроблений ним «улюбленій» Україні до 300-річчя Переяславської ради та «возз'єднання». Тут вигадка на вигадці. По-перше, від смерті Сталіна (1953) до розвінчання культу особи (1956) Микита Сергійович не був і не міг бути одноосібним правителем СРСР. Так, він обіймав посаду першого секретаря ЦК Компартії, але формальним провідником Союзу був голова президії Верховної Ради Ворошилов, тоді як виконавчу владу очолював голова Ради міністрів Маленков; обоє належали до старої сталінської гвардії. Зрозуміло, що рішення з'явилося як колегіальне, тож про одноосібний подарунок і мови бути не могло, тим більше версію про «підгін» події під круглу дату не підтверджує жодне архівне джерело. Ну і не варто забувати, що святкування «возз'єднання» відбулося в січні, а процес передачі відбувся в лютому — квітні.

Міф № 2. За путінською версією від 18 травня 2014 року Хрущов намагався заручитися підтримкою української номенклатури в боротьбі за владу чи загладити провину після своєї участі в масових репресіях. Щодо змагання за найвище крісло — тут усе зрозуміло. Рішення було колективне, тож сподіватися на якусь прихильність товаришів із КП(б)У особисто до себе він не міг. Те саме стосується й репресій: навіть якщо Микиту Сергійовича і тривожила совість, до ХХ з'їзду Країна Рад репресій офіційно не визнавала, тож і вибачитися не було за що.

Міф № 3, господарський. За іронією долі, він надзвичайно подобається українським патріотам. Суть у тому, що Москва таким чином просто скинула на Київ усі клопоти стосовно відбудови Криму, який постраждав під час війни. Але це лише наполовину міф, бо син Хрущова Сергій підтверджував: батько й справді намагався упорядкувати оперативне керівництво господарством нижнього Подніпров'я та півострова у межах однієї республіки. Хоча ще за 10 років до початку прокладання Північно-Кримського каналу він був визначений як загальносоюзний «велика будова комунізму», тобто спорудження його вели «всім миром». Очевидно й те, що руїни на півострові уже не було: за 10 повоєнних років більшість об'єктів відбудували або звели з нуля, як-от залізничний вокзал у Сімферополі. І наостанок. «Окремий» тягар на плечі УРСР не лягав, бо вона не мала власного незалежного бюджету, а у випадку додатко-

вих витрат Київ отримував субвенції із загальносоюзної скарбниці. У 1950-му дотації із центру становили тільки 0,6 % доходів республіки, а у 1955-му (відразу після передачі Криму) — вже 13,4%, у 22 рази більше! Тож гіперболізувати кримський «тягар» не варто.

Міф № 4, фінансово-конспірологічний. Через інтернет поширено легенду, мовляв, у лютому 1929-го радянська Росія уклала з міжнародною фірмою «Agro-Joint» контракт на отримання багатомільйонного кредиту під заставу землі в Криму, а 1954-го начебто добігав кінця термін повернення коштів, тож регіон передали Україні, щоб земельні претензії в разі чого висловлювали до неї, а Росія залишалась осторонь. Ані архівних матеріалів, ані свідчень очевидців на підтвердження цієї версії її прихильники не наводять. Натомість густо змішують реальні угоди 1920-х років, єврейські автономні поселення на півострові, плани «Кримської Каліфорнії» і подають це під соусом з імен Рокфеллерів та Рузвельтів. Одначе ця схема дужче пасує до контрактів бандитських 1990-х, ніж до міждержавних угод. Насправді домовленість 15 січня 1929 року була підписана «Agro-Joint» із земельним комітетом при ЦВК СРСР, а затверджена 15 лютого загальносоюзною Радою Народних Комісарів, тож передача Криму Україні не врятувала б Союз від розплати. Втім, хоч як це смішно, в договорі дата «1954» узагалі не фігурує.

Але якщо ні волюнтаризм, ні апаратні інтриги, ні господарство не стали головною причиною передачі Криму Україні, то навіщо взагалі було здійснено цей акт? Відповідь на запитання неможливо знайти лише на вітчизняному матеріалі, потрібно охопити поглядом увесь Союз.

Доктрина анклавів

Чи задумувалися ви, як так вийшло, що у складі Молдавської РСР з'явилося Придністров'я — історично український і цілком «слов'яномовний» регіон? З якою метою Осетію було поділено між РРФСР і Грузинською РСР, навіщо останній передали Абхазію? Чому населений вірменами Нагірний Карабах опинився під управлінням Азербайджану, а етнічно узбецька Ферганська долина — Киргизії? За якими лекалами краяли кордони північнокавказьких та поволзьких республік? Чим пояснити непропорційно велику кількість росіян на півночі Казахстану й у країнах Балтії? За СРСР водилося безліч гріхів, але там нічого не робилося просто так, особливо якщо багаторазово повторювали одне й те саме. І якщо всі національ-

ні окраїни насамкінець виявилися поцятковані численними анклавами, що утруднювали стабілізацію політичних кордонів і постійно підігрівали міжетнічну ворожнечу, значить це було комусь потрібно, а кому — відповісти нескладно: наркомові у справах національностей РРФСР, а потім і генсеку ЦК ВКП(б) тов. Сталіну, а відтак його послідовникам.

Почалося все з відомої суперечки між ним та Леніним восени 1922 року про формат майбутнього Радянського Союзу. Джугашвілі пропонував не панькатись, а ввести всі соціалістичні республіки до складу Росії на правах автономій: «Справжнє об'єднання [...] в одне господарське ціле з формальним поширенням влади РНК (Ради народних комісарів. — Тут і далі авт.), РПО (Ради праці та оборони) й ВЦВК (Всеросійського центрального виконавчого комітету) РРФСР на РНК, ЦВК та економради незалежних республік, тобто заміна фіктивної незалежності справжньою внутрішньою автономією республік у розумінні мови та культури, юстиції, внутрішніх справ, землеробства тощо», бо «молоде покоління комуністів на окраїнах гру в незалежність відмовляється розуміти як гру, вперто приймаючи слова про незалежність за щирю правду» (доповідна записка на ім'я Леніна).

Іліч заперечив. Цитуємо його лист до Каменєва. «У § 1 замість «вступу» до РРФСР сказати: «Формальне об'єднання разом із РРФСР у Союз Рад. Республік Європи і Азії»... ми визнаємо себе рівноправними і з Укр. РСР, і з ін. І разом і нарівні з ними входимо в новий союз, нову федерацію, Союз Рад. Республік Європи і Азії».

У тій суперечці перемогла ленінська концепція формальної рівноправності (її закріпили в Договорі про створення СРСР 30 грудня 1922 року), але останнім сміявся Сталін. Почавши з небаченої централізації влади та цілковитої підміни державного апарату партійним, «батько народів» закінчив нарізкою кордонів союзних республік (Крим змінив «місце проживання» пізніше, але в контексті тієї самої логіки; також див. нижче про Калінінград) і переселенням цілих народів. Хоча офіційно таких подій не пояснювали й не називали, сьогодні лише сліпий не побачить, що Сталін послідовно виконував давно задуману ним програму, яку доречно назвати доктриною анклавів.

У чому ж суть цієї доктрини? Звернемося до аргументації Сталіна під час дебатів про форму СРСР. Основною загрозою єдності нового Союзу майбутній тиран вважав самостійну зовнішню політику

радянських республік, помножену на можливість виходу з більшовицької імперії. Пропонована ним автономізація України, Білорусі та Закавказзя знімала цю проблему з порядку денного, але в умовах формально рівноправної конфедерації довелося іти іншим шляхом. Якщо не можна перешкодити проголошенню республіками незалежності, то потрібно зробити абсолютно неприйнятними збитки від наслідків цього процесу. Як перший запобіжник передбачено було застосовувати загальносоюзний каральний апарат і армію (зрештою, Москва намагалася скористатися ним у Тбілісі 1989 року й Вільнюсі 1991-го), а як другий — зорієнтовані на центр етнічні меншини (на цьому питанні нарком у справах національностей Сталін знався). Саме тому впродовж усього існування СРСР Кремль послідовно вводив до складу союзних республік території з «чужим» населенням, а заодно й заохочував активну міграцію росіян на периферії.

Результатом стала ситуація, яку спостерігаємо нині. Проросійські анклавні відіграють роль якорів, що утримують нові держави в орбіті впливу РФ: Нарва в Естонії, Придністров'я в Молдові, Крим і Південний Донбас в Україні (Донецьк та Луганськ в УНР були прикордонними містами), а також значні діаспори в Білорусі й Казахстані. Литовській РСР тричі (!!!) пропонували приєднати переважно російськомовну Калінінградську область (1945, 1963 і навіть 1987), але Вільнюс розсудливо відмовлявся, чим порятувався нині від сильного головного болю. «Чужорідні» анклавні й з умислом прокреслені кордони на Кавказі та в Середній Азії були покликані породжувати конфлікти, для врегулювання яких місцева влада зверталася б до «старшого брата»: Ферганська долина, Карабах, Абхазія, Осетія. Не явні, але тривалі конфлікти тліють через спірні території між Осетією та Інгушетією і всередині Дагестану, попереду неминучі протистояння в Кабардино-Балкарії та Карачаєво-Черкесії. Не відповідають етнічним ареалам і адміністративні кордони Татарстану та Башкирії. Вміле маніпулювання сторонами цих «керованих конфліктів» посилює Росію як імперію, а факт, що при цьому страждають і власне росіяни, Москву традиційно не турбує.

Сьогодення

У кінцевому підсумку передача Криму Україні була мотивована не якоюсь особливою любов'ю, не боротьбою за владу й не господарськими розрахунками, а давньою стратегією прив'язування со-

юзних республік до Росії «регіонами-якорями». І хоча це жодним чином не скасовує значення давніх історичних зв'язків Криму з Україною, а також єдиної інфраструктури, слід визнати, що Кремль досяг мети. На початку 1990-х півострів регулярно дестабілізував ситуацію в Україні сепаратистськими витівками (то декларацію незалежності проголосить, то час із Москвою синхронізує), потім він постійно підтримував регіоналів та комуністів, а тепер «утік» до чужої держави.

І думати, нібито доктрина анклавів залишилася в минулому разом зі спочилим СРСР, було б наївно. Сьогоднішня РФ із точністю дотримується заповітів тов. Сталіна, підігриваючи сепаратизм усередині сусідніх країн і створюючи сірий пояс нестабільності з невизнаних республік уздовж своїх кордонів, не так зміцнюючи себе, як ослаблюючи сусідів. І намагатися здолати доктрину анклавів атакою в лоб — непростенна трата часу й сил. Єдиною адекватною відповіддю стало б її використання у власних інтересах, наприклад підтримка антиросійськи настроєних кримчан і донбасівців, а потім (як знати?), можливо, й антиімперського підпілля в самій Росії.

Український тиждень. — 2014. — 4 грудня; розширена версія

Петро Григоренко

У його житті чітко простежуються два періоди — діаметрально протилежні... У результаті напружених роздумів і спостережень за реаліями радянської дійсності він подолав шлях від благополучного радянського генерала, який пройшов війну і свято вірив у ідеали партії, до запеклого опозиціонера радянського режиму.

Петро Григоренко народився 16 жовтня 1907 року в українському селі Борисівка Приморського району Запорізької області в селянській родині. З 1922 року — член бюро комсомольського осередку в рідному селі, потім працював у залізничному депо в Юзівці, був помічником машиніста. Недовго Петро був політруком у трудовій школі і в дитмістечку для неповнолітніх правопорушників.

Потім — комсомольська робота, а в 1929–1931 роках — навчання в Харківському технологічному інституті. Незабаром юнак переводиться у Військово-технічну академію в Ленінграді, а потім у Військово-інженерну академію в Москві, яку закінчує 1934 року.

Його армійська кар'єра складається успішно: в 1934–1936 роках Григоренко — начальник штабу окремого саперного батальйону в Західному особливому військовому окрузі. Втім бездумно виконувати накази — явно не для нього. За наказом начальства цього часу Григоренко керував руйнуванням трьох православних храмів, але незабаром відмовився від такої діяльності, згодом шкодуючи про скоєне.

У 1936–1937 роках Петро Григоренко — командир 52-го окремого інженерного батальйону Мінського укріпрайону. На його очах відбуваються репресії товаришів на службі, на роботі, він сам їх дивом уникнув, оскільки був направлений до Москви на навчання в Академію Генерального штабу, яку закінчив 1939 року.

А 1938-го в його житті стався епізод, який міг кардинально змінити його подальшу долю. Від брата Івана, заарештованого за політичними мотивами, але потім звільненого Петро отримує інформацію про зловживання чекістів у Запоріжжі і домагається прийняття

Радянські дисиденти: Наум Мейман, Софія Каллістратова, Петро Григоренко, його дружина Зінаїда, матір Тетяни Великанової, о. Сергій Желудков, Андрій Сахаров; внизу - Генріх Алтунян і Олександр Подрабінєк. 16 жовтня 1977. Джерело: Подрабінєк А. Диссидентты. М., 2014.

у генерального прокурора Андрія Вишинського — одного з режисерів показових процесів у країні 1937–1938 років, ідеологів політичного терору в країні. Це була одна з найзловісніших постатей сталінського періоду...

Чи треба говорити про те, чим загрожувало подібне правдошукування Григоренку... Сам він зрозумів про це набагато пізніше: «Я не розумів також того, що сам ходив цього часу по лезу ножа».

Потім була служба на Далекому Сході, в боях на Халхін-Голі він був поранений під час мінометного обстрілу. Напередодні війни Григоренко — офіцер у штабі 1-ї Окремої Червонопрапорної Далекосхідної

армії, з 1940-го року — Далекосхідного фронту.

Війну він зустрів там же — на Далекому Сході — як командир 18-ї окремої стрілецької бригади. З грудня 1943 року він уже на радянсько-німецькому фронті, був заступником начальника штабу 10-ї гвардійської армії (2-й Прибалтійський фронт).

У лютому 1944-го року Петро важко поранений і відправлений на лікування. З серпня 1944 року — начальник штабу 8-ї стрілецької дивізії Четвертого Українського фронту, брав участь у боях в Карпатах. З лютого 1945 року — полковник.

Пізніше враження про війну будуть відображені Петром Григоренком у книжці спогадів «У підпіллі можна зустріти тільки щурів» і в статті «Приховування історичної правди — злочин перед народом». Трактатування історії війни тут так різьче відрізнялися від офіційної версії радянської історіографії, що це стало одним з пунктів дисидентської біографії Григоренка. Втім сталось це набагато пізніше, а поки Петро Григоренко — більш ніж успішна радянська людина...

Після війни він працює у Військовій академії імені Фрунзе: спочатку старшим викладачем кафедри загальної тактики; з 1949-го — за-

ступником начальника науково-дослідного відділу. Того ж 1949-го року Григоренко стає кандидатом військових наук. І ось уже він начальник науково-дослідного відділу; а 1959 року дістає посаду начальника новоствореної кафедри військової кібернетики та звання генерал-майор. Григоренко керує авторським колективом основної теоретичної праці академії «Загальновійськовий бій», пише військово-наукові роботи — їх у нього близько 60.

Він пише докторську дисертацію... але її захист так і не відбується. 1961 році, коли робота була вже готова, — генерал-майор Петро Григорович Григоренко звільнений із Військової академії імені Фрунзе за політичними мотивами. Починається новий — кардинально інакший — період його життя...

Григоренко все більше утверджується в думці про необхідність суттєвих змін в політичному устрої СРСР.

1961 року він виступив на партконференції Ленінського району Москви з критикою Микити Хрущова, за що був переведений на Далекий Схід.

Влітку 1963-го року, проробивши «ідейно-теоретичну роботу» і зміцнившись «у думці, що з керівництвом КПРС треба вступати в боротьбу, а не намагатись умилювати його вірнопідданськими проханнями», створив «Союз боротьби за відродження ленінізму».

2 лютого 1964 року Петро Григоренко був затриманий у Хабаровську і на літаку доставлений до Москви. Через десять днів йому висунули звинувачення в тому, що він «виготовив рукописний текст листівки антирадянського змісту». На допиті як підозрюваний Григоренко повідомив, що вважає листівки не антирадянськими, а антиурядовими: «Антирадянські й антиурядові поняття не ідентичні».

У заяві на ім'я головного військового прокурора від 4 березня 1964 року він вказав, що слідство має довести антирадянський характер його діяльності, і клопотав про призначення у його справі «соціально-політичної експертизи». Однак 10 березня в клопотанні йому відмовлено, зате цього ж дня стосовно нього була призначена судово-психіатрична експертиза.

У квітня 1964 року психіатрична комісія під головуванням академіка Снежневського визнала його неосудним — після чого генерала близько року утримували в Ленінградській психіатричній лікарні. Рік потому за визначенням Військової колегії його зняли з примусового лікування, але позбавили звання і пенсії.

Знайомство із проблемою «покараних народів» — народів, депортованих із місць споконвічного проживання в період війни, зокрема і з проблемою одного з них — кримських татар, — сам Григоренко пов'язував із впливом письменника Олексія Евграфовича Костеріна, з яким він познайомився навесні 1966 року. Скоро Петро Григорович став не просто спостерігачем, а активним учасником руху за повернення кримських татар...

5 вересня 1967 року був ухвалений Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про громадян татарської національності, що мешкали в Криму», який Григоренко назвав «найбрехливішим і найлицемірнішим указом з усіх виданих щодо кримських татар». У нього були вагомі підстави так визначити значення цього документа найвищого органу радянської влади.

Перші репатріанти-кримські татари, які прибули до Криму, на собі відчули всі принади цієї «реабілітації» — практично ніхто з них не зумів прописатись на батьківщині (за офіційними повідомленнями, 1967 року були прописані 23 кримських татарина, і це при тому, що після Указу до Криму прибули кілька десятків тисяч кримських татар). Деякі з них залишились жити в Криму без прописки, а більшість селились на найближчих підступах до Криму, в українських областях і в Краснодарському краї, продовжуючи осаджувати урядові та партійні органи.

Не менш обурливим було й те, що цей по букві реабілітаційний документ позбавив націю імені. З цього приводу Петро Григоренко у зверненні до лідерів країн — учасників Будапештського наради компартій — написав: «Триває, щоправда, в менших масштабах, ніж за Сталіна, але не менш обурливий геноцид ... В Указі від 5 вересня 1967 року і в наступних документах їх називають: «громадяни татарської національності, що раніше мешкали у Криму». Очевидно, що з таким самим успіхом про угорців, наприклад, можна сказати, що вони «громадяни татарської національності, які проживають, поки що, в Угорщині».

Згадане звернення датоване 13 лютого 1968 року, а навесні того ж року в історії кримськотатарського та правозахисного рухів відбулась подія, яку дослідники вважають початком їхньої тісної взаємодії.

Точкою відліку реального співробітництва двох громадських рухів прийнято вважати свято, влаштоване 17 березня 1968 року активістами кримськотатарського руху в ресторані «Алтай» на

честь 72-річчя письменника Олексія Костеріна, чия стаття «Про малих і забутих», присвячена проблемам виселених народів, дістала широке поширення в самвидаві й серед кримських татар.

Для Петра Григоренка починається зовсім інакше життя — повне нужди, боротьби і страждань, яких вистачило б не на одне життя...

«Кримських татар хотіли винищити як націю, частково — фізично, потім — шляхом асиміляції. Саме для останнього кримських татар позбавили споконвічної Батьківщини... Ліквідували: кримськотатарську національну автономію, кримськотатарську мову, кримськотатарську літературу, духовне життя народу, його вірування, традиції, свята»...

Подібні думки, використовуючи слова Джорджа Оруелла, — «уявні злочини» в СРСР зразка 1968 року коштували генералу Петру Григоренку дуже дорого — свободи, батьківщини, статусу...

«Не вважайте свою справу тільки внутрішньодержавною. Звертайтеся по допомогу до світової прогресивної громадськості й до міжнародних організацій. Те, що з вами зробили в 1944 році, має цілком певну назву. Це чистісінької води геноцид — один із найтяжчих видів злочину проти людства...».

Таким був основний тезис промови Петра Григоренка, виголошеної ним під час святкування дня народження письменника Олексія Костеріна, сприйнятої слухачами-кримськими татарами захоплено. За словами правозахисника Олександра Гінзбурга, ця промова стала «подією Самвидаву».

До чергової річниці депортації активісти національного руху вирішили провести 17 травня 1968 року масову демонстрацію кримських татар у Москві, остаточно прояснивши позицію влади щодо кримськотатарської проблеми. Про підготовлювану акцію повідомили і Петра Григоренка, хоча активісти кримськотатарського руху пильно просили його в ній не брати участі («Ви... потрібніше на волі, ніж у в'язниці»).

Але, як пише сам Григоренко, «не збираючись брати участь, ми хотіли все бачити, і тому прийшли раніше». Разом із кількома однодумцями правозахисник спостерігав за розвитком подій у сквері неподалік від Старої площі: «Ось зібралася група людей, серед яких я бачу кілька знайомих облич кримських татар. До них відразу ж кинулися міліціонери і цивільні з усіх боків. Завели в сквер, недалеко від нас. Перевірили документи і попередили, що вони затримані. Ті почали заперечувати, вимагати повідомити причину затримання. Від-

повідь: «У міліції пояснять. Зараз прийдуть автобуси і поїдете в міліцію». З'явилася ще одна група кримських татар. Потім ще і ще. Всі сваряться: чому затримують!».

У цій ситуації Григоренко, зрозуміло, не міг більше залишатися стороннім спостерігачем, надавши паспорт і зажадавши від міліціонерів пояснити, що відбувається. Міліціонери попросили його піти («Вас не затримують, і Ви не втручайтеся»), на що він їм відповів: «Люди нічого негожого не зробили, документи у них в порядку, чому ж затримують?».

А ось які картини постали перед поглядом Петра Григоренка, який приїхав до Криму влітку 1968 року, щоб подивитися, як кримські татари намагаються повернутися на свою батьківщину: «Весь день ходив я серед кримських татар. Розмовляв з ними, переходячи з місця на місце. Серце кров'ю обливалося при вигляді цих людей. Розповісти це неможливо. Треба було бачити цю безліч брудних діточок, які лежали й спали на цементній підлозі вокзалу та аеропорту.

Але ці ще щасливі. А як тим, що сплять на голій землі в скверах?! Ночами в Північному Криму, особливо на світанку, холодно. Замерзлі дітлахи плачуть. А як ти їх обігрієш? Та населення, навіть без втручання уряду, не виявило б турботи про нещасних. Сімферопольці пальцем не поворухнули, щоб допомогти. Та й як поворухнеш. Влада попереджає: «Татарам не допомагати!»... Жорстока, бездушна влада. У будь-якій демократичній країні уряд, який створив подібну ситуацію, не протримався б і трьох днів. Він, щоб врятувати себе, використовував би всі можливості для розміщення цих людей... Поки я живий, не забуду ці картини».

На початку 1969 року над Григоренком зібралися хмари. В інформації голови КДБ СРСР Юрія Андропова в ЦК КПРС від 7 квітня 1969 року пропонувалося притягнути Григоренка до кримінальної відповідальності — за численні прояви антирадянської діяльності. Серед таких називали «активну участь у підготованні та розповсюдженні підбурливих матеріалів щодо так званого кримськотатарського питання».

На початку травня 1969 року в Ташкенті готувався судовий процес над десятьма активістами кримськотатарського руху; понад 2 тисяч кримських татар звернулися до Григоренка з проханням виступити громадським захисником на цьому процесі. 2 травня він вилетів в Ташкент, однак з'ясувалося, що процес відкладався.

Вже перед вильотом до Москви, 7 травня, Григоренко був заарештований.

15 травня 1969 року Петру Григоренку було висунуте звинувачення, передбачене статтею 190–1 КК РРФСР: «...упродовж тривалого часу, починаючи з 1965 року, бере активну участь у виготовленні, розмноженні й поширенні документів, в яких містяться свідомо неправдиві вигадки, що паплюжать радянський державний і суспільний лад».

Відповіддю правозахисників на арешт Григоренка було утворення через декілька днів, 20 травня 1969 року, першої правозахисної асоціації в СРСР «Ініціативної групи із захисту прав людини в СРСР».

За постановою слідчого від 5 серпня 1969 року йому була призначена судово-психіатрична експертиза, яка відбулася в Ташкенті 18 серпня. Члени комісії дійшли одностайного висновку: «Григоренко П. Г. ознак психічного захворювання не виявляє тепер, як не виявляв їх у період вчинення (2 півріччя 1965 року — до квітня 1969 року) інкримінованих йому злочинів, коли він усвідомлював свої дії і міг керувати ними. У скоєному осудний».

30 грудня 1969 року кримінальна справа стосовно Григоренка Петра Григоровича було надіслана до суду «для застосування заходів медичного характеру». Результати ташкентської експертизи не задовольнили слідчі органи, які 13 жовтня 1969 року призначили нову судово-психіатричну експертизу, на цей раз в ЦНДІ судової психіатрії імені Сербського. Комісія московських експертів не погодилася з висновками ташкентських колег, і 30 грудня 1969 року кримінальна справа стосовно Григоренка Петра Григоровича було надіслана до суду «для застосування заходів медичного характеру».

27 лютого 1970 року суд ухвалив вирок, в якому вказав: «Вважати встановленим вчинення Григоренком П. Г. злочинів, передбачених ч. 1 ст. 70, ст. 190–1 КК РРФСР і ст. 191–4 КК УзБРСР в стані неосудності». На підставі ухвали суду Григоренко 26 травня 1970 року був поміщений в «психіатричну лікарню спеціального типу» в Черняхівську Калінінградської області.

Отже, в травні 1970 року Петро Григоренко знову опинився в спеціальній психіатричній лікарні — цього разу Черняхівській. У цей період тривала кампанія за його звільнення.

У 1971–1972 роках молодий лікар-психіатр Семен Глузман провів заочну психіатричну експертизу Григоренка. Глузман вивчив його статті, коментарі з приводу проведення над ним судово-пси-

хіатричних експертиз, самі висновки, повідомлення друзів і однодумців, на підставі чого дійшов висновку, що Григоренко «психічним захворюванням не страждає». Глузман зажадав скасування примусового лікування Григоренка в спецпсихлікарні Черняхівська і надіслав висновок в Комітет прав людини академікові Андрію Сахарову. У березні 1972 року у Глузмана був проведений обшук, а в травні він був заарештований. Суд, що відбувся в жовтні 1972 року, визнав Семена Глузмана винним за статтю «антирадянська агітація і пропаганда» і засудив до 7 років ув'язнення і 3 років заслання.

У психлікарні час від часу з Григоренком велися бесіди для морального перекоування — з лікарями-карателями в білих халатах. Наприклад, така:

«— Навіщо Вам ці татари здалися? Ви що, татарин? Або у Вас родичі серед них?

— А навіщо Вам чилійці? — Питанням на питання б'ю я. Дуже швидко відповідь, не встиг я закінчити, і вже прозвучало:

— Мені? Ні до чого! — відповів чітко, впевнено, але відразу ж осікся і забурмотів:

— Ну, звичайно, уряд... Ми як патріоти маємо підтримувати уряд...

— А я звик сам за себе думати і вирішувати. І навіть уряду іноді підказувати...

За це в мою історію хвороби влітає запис: «Ставить себе вище від уряду».

У 1974 році Петро Григоренко під тиском широкої кампанії протестів у всьому світі нарешті був звільнений. Комісія лікарів 12 травня 1974 року дійшла висновку, що «продовження примусового лікування Григоренко П. Г. не потребує, може бути виписаний під систематичне спостереження районного психіатра та опіку рідних».

Здоров'я його було сильно підірване, але він був сповнений енергії...

Вже 30 січня 1976 року, за інформацією голови КДБ Андропова, з Григоренком була проведена «попереджувально-профілактична бесіда». За інформацією Андропова, «після звільнення з лікарні Григоренко відновив зв'язки з Сахаровим та іншими ревізійністськими елементами — активними учасниками антигромадської діяльності. Спільно з ними бере участь у провокаційних збіговиськах, підготованні та передаванні за кордон наклепницької інформації про ніби-

то порушення прав людини в Радянському Союзі, зокрема й у так званому «кримськотатарському питанні».

У травні 1976 року Петро Григоренко став членом-засновником Московської Гельсінкської групи, восени того ж року брав участь у створенні Української Гельсінкської групи. У листопаді 1977 року він отримав візу США на шість місяців разом із дружиною — для операції і побачення з сином Андрієм, який емігрував раніше. Проте вже 13 лютого 1978 року Указом Президії Верховної Ради СРСР був позбавлений радянського громадянства і тим самим права повернення в СРСР. Мотивація: «Враховуючи, що Григоренко П. Г. систематично вчиняє дії, не сумісні з належністю до громадянства СРСР, і завдає своєю поведінкою шкоди престижу Союзу РСР».

На Заході він активно долучився до громадського життя, очолив закордонне представництво Української Гельсінкської групи; читав в університетах лекції з прав людини, брав участь у різних міжнародних форумах, зустрівся з головами урядів, зокрема президентами США Джиммі Картером і Рональдом Рейганом, прем'єр-міністром Великої Британії Маргарет Тетчер і багатьма іншими; його статті публікувалися в провідних засобах масової інформації демократичних країн. Але туга за батьківщиною не відпускала його і тут...

Мустафі Джемілеву запам'ятався такий епізод: «У 1978 році, незабаром після звільнення із зони, я спілкувався телефоном з родичами із США. І тут вони передали трубку Петру Григоровичу. Григоренко розповів, що після того як він вийшов з божевільні, йому дозволили виїхати до Америки для проведення операції. Перед виїздом він узяв гарантію у КДБ, що зможе повернутися назад. Але гарантії гебістів добре відомі...

Хоча дозвіл йому був наданий на півроку вже буквально через два місяці вийшов указ про позбавлення його радянського громадянства. Я вперше почув, як ця величезна мужня людина риде. «Мустафо, зроби що-небудь», — говорив він мені. Він рвався в країну, напхану таборами і божевільнями, і швидше за все тут його знову чекала в'язниця, але він все одно любив Батьківщину. Звичайно, ми писали протести, звернення, щоб його повернули, але безрезультатно»...

Петро Григоренко помер 1987 року в США. Йому так і не довелося повернутися на батьківщину... Він похований на чужині.

1999 року в Сімферополі на площі Радянській з ініціативи представницького органу кримських татар — Меджлису кримськотатар-

ського народу та за сприяння Народного Руху України був урочисто відкритий пам'ятник генералу Григоренку...

Посмертна психіатрична експертиза, проведена в 1991 році, визнала Петра Григоренка здоровим. У 1990 році Указом Президента СРСР Михайла Горбачова йому посмертно повернули радянське громадянство; в 1993 році Указом Президента Бориса Єльцина він посмертно відновлений у званні генерал-майора.

На жаль, звання Герой України Петро Григоренко так і не отримав...

Крим. Реалії. — 2015. — 15 жовтня

Живий смолоскип над Кримом

Багатьом сьогодні вже важко уявити, що всього три десятки років тому Крим був наглухо «закритий» для кримських татар. 23 червня 1978 року на знак протесту проти дискримінаційної політики радянської влади піддав себе самоспаленню Муса Мамут. І став одним із символів боротьби свого народу...

Муса Мамут народився 20 лютого 1931 року в селі Узунджи Балаклавського району Кримської АРСР в сім'ї сільського пастуха Яг'ї Мамута. У 1944 році сім'я складалася з дев'яти осіб — батьки, п'ятеро синів і дві дочки. В результаті депортації вони опинилися в радгоспі «Баяут» Мірзачульського району Ташкентської області.

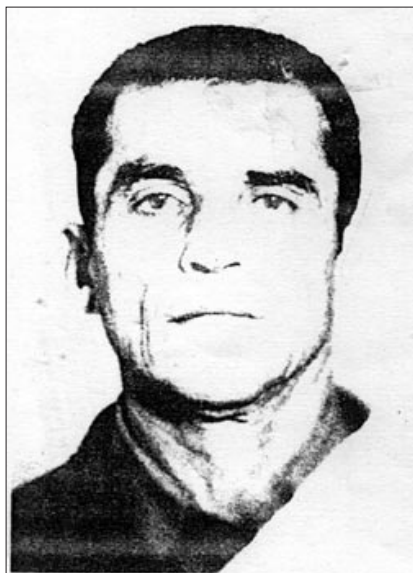
У перші ж місяці вигнання від голоду загинули два молодших брати і обидві сестри Муси.

Уже в 13 років підліток почав працювати вантажником у бавовнопункті. Тут Муса нерідко піддавався побиттю. А одного разу був побитий до втрати свідомості бригадиром за наказом спецкоменданта за те, що запізнився на щомісячну реєстрацію кримських татар у комендатурі.

У січні 1956 року, маючи 4-класну освіту, юнак вступив до училища механізації сільського господарства. Після закінчення курсу училища 12 грудня 1957 року йому була присвоєна кваліфікація тракториста-машиніста високого профілю з правом працювати на всіх сільськогосподарських машинах. Він влаштувався трактористом у радгоспі. А незабаром одружився на Зекіє Абдуллаєвій, переїхав до Янгиюля Ташкентської області, де працював слюсарем до 1973 року.

Однак мрія повернутися на батьківщину не покидала Мусу...

У квітні 1975 року, в розпал гонінь на кримських татар у Криму, Мамут із сім'єю приїхав на півострів — сподіваючись залишитися тут назавжди. Він купив будинок у селі Донському (до депортації — Беш-Терек) Сімферопольського району, але в нотаріальному оформленні купленого будинку і в прописці його сім'ї відмовили. А незабаром проти нього та його дружини Зекіє була порушена кри-

Муса Мамут. 1970-і.
Джерело: газета "Авдет",
18 лютого 2013.

мінальна справа за звинуваченням у порушенні паспортного режиму. Роблячи в 1970-х — початку 1980-х років відчайдушні спроби поселитися на історичній батьківщині, кримські татари не знали, чому і після реабілітації, проголошеної Указом Президії Верховної Ради СРСР від 5 вересня 1967 року, вони не можуть жити в Криму. Всякий раз, коли вони намагалися з'ясувати у кримських чиновників, на підставі яких документів їх не прописують, у відповідь їм говорили щось невиразне, в кращому разі цитували положення Указу 1967 року, суперечливі положення якого залишали поле для різних тлумачень.

А потім кримських татар виганяли з Криму... Лише за те,

що вони хотіли жити на своїй рідній землі...

23 квітня 1976 року Муса був арештований, а 13 травня Сімферопольський районний суд за порушення паспортного режиму засудив Мамута до двох років позбавлення волі в таборі загального режиму. Його дружина була засуджена також до двох років позбавлення волі, але умовно — в неї на утриманні було троє неповнолітніх дітей.

Відбував термін Муса в таборі Кременчука Полтавської області. Через кілька місяців за сумлінне ставлення до праці та зразкову поведінку був звільнений, спрямований на вільне поселення і закріплений для роботи в БМУ «Нафтобуд» Кременчука.

За визначенням народного суду Кременчука від 18 липня 1977 року він був звільнений на 9 місяців раніше від передбаченого вирок Сімферопольського суду терміну і повернувся в Крим, в Донське. Але на цьому страждання сім'ї не закінчилися...

Їм, як і раніше, відмовляли в прописці і вимагали, щоб вони покинули межі Криму. Численні звернення у вищі інстанції не давали позитивних результатів. 20 червня 1978 року проти Муси Мамута

та його дружини була порушена нова кримінальна справа за звинуваченням у порушенні паспортного режиму. Мамут при оголошенні постанови про порушення нової кримінальної справи сказав, що він у руки «правоохоронців» більше живим не дасться.

Через три дні, 23 червня о 10 годині 30 хвилин ранку, коли дільничний міліціонер з'явився до нього в будинок, щоб доставити його до слідчого, сталося непоправне.

Муса Мамут облив себе бензином і підпалив...

Через п'ять днів, 28 червня 1978 року, в Сімферопольській міській лікарні від отриманих опіків він помер...

У день похорону Муси Мамута у нечисленних кримських татар, які проживали на той момент у Криму (багато хто, як і сім'я Муси, — без прописки) і мали особистий транспорт, були відібрані водійські права. Підступи до Донського контролювали співробітники ДАІ, зупинка всіх видів транспорту біля села була заборонена.

І все одно люди добиралися до місця похорону пішки, щоб віддати останню шану співвітчизнику, який пожертвував найдорожчим — життям — заради повернення свого народу в Крим...

Без особливих емоцій поставилося до загибелі Муси Мамута партійне керівництво Української РСР — співучасники злочину центральної влади. В інформації першого секретаря ЦК КПУ Володимира Щербицького в ЦК КПРС 9 липня 1978 року «дерев'яною» мовою партійного циркуляра повідомлялося: «23 червня 1978 року в селі Донському Сімферопольського району Мамут Муса 1931 народження у дворі будинку, придбаного ним в обхід закону, облив одяг бензином і підпалив себе. Від отриманих опіків він помер. Мамут прибув до Криму з дружиною і трьома дітьми в 1975 році і з цього часу проживав без прописки, за що в 1976 році був засуджений. У червні 1978 року після неодноразово вживаних заходів адміністративного впливу, проти нього знову була порушена кримінальна справа за злісне порушення паспортних правил»...

Як впливає з офіційного документа, під час похорону на цвинтарі були розгорнуті транспарант на білому простирадлі і три чорні стрічки з написами: «Він вчинив самогубство самоспаленням на знак протесту проти дискримінації на Батьківщині», «Дорогому Мусі Мамуту — жертві несправедливості від кримськотатарського народу». На похоронах виступили чотири людини, одна з яких сказала: «Муса загинув за справедливу справу. Ми клянемося продовжувати його справу і доб'ємося, щоб Крим — наша батьківщина, став нашим»...

Свій лист про жахливу загибель Муси Мамута комуністичний са-трап закінчував фразою: «Пропозиції щодо зміцнення паспортного режиму в Кримській області з урахуванням її специфіки та стримування неорганізованого масового заїзду татар до Криму внесені нами в ЦК КПРС 18 травня ц.р.».

Згадані Щербицьким «пропозиції», втілилися в життя в Постанові Ради Міністрів СРСР № 700, яка до неможливості ускладнить ситуацію з поверненням кримських татар на батьківщину.

Академік Андрій Сахаров через кілька днів після події в Донському в листі Генеральному секретареві Леоніду Брежнєву написав: «Незалежно від... конкретних обставин, самоспалення Муси Мамута має своєю справжньою причиною національну трагедію народу кримських татар, який став в 1944 році жертвою жахливого злочину Сталіна та його підручних, а в 1967–1978 роках, після реабілітації кримських татар Указом Президії Верховної Ради СРСР — знову став жертвою дискримінації та несправедливості, що тривають. Ця дискримінація виявляється в систематичних відмовах кримським татарам у прописці на їхній історичній батьківщині, у відмовах оформляти куплені будинки, в беззаконних висилках, нальотах, засудженнях, в руйнуванні будинків, що залишають старих і дітей просто неба, в незліченних знущаннях влади».

Відповідь на свій лист академік не отримав.

Письменник і правозахисник Григорій Александров присвятив Мусі Мамуту пронизливу поему «Смолоскип над Кримом», яка широко розійшлася в самвидаві:

*Мамута гибель доказала,
Бороться можна даже одному.
Нельзя сломить и посадить в тюрьму
Мечты, надежды и стремленья...*

Самоспалення Муси Мамута стало апогеєм боротьби кримських татар за повернення до Криму, а він сам — «живим смолоскипом» цієї боротьби.

Наш обов'язок — нині живих — пам'ятати тих, хто в нерівній сутичці з несправедливістю переміг... Нехай навіть найвищою ціною — ціною власного життя.

Крим. Реалії. — 2015. — 20 лютого

Фантомні болі Імперії. Чи могла Україна втратити Крим у 1990-х?

Найбільше загострення стосунків між молодими країнами припадає саме на 1992–1993 роки, коли відбувалися переговори щодо відмови України від ядерного статусу.

У березні 2014 року Російська Федерація здійснила окупацію Криму, апелюючи до тези, що це «исконно русская земля». Таким чином були порушені правові основи європейських кордонів післявоєнного періоду. Дії Росії викликали справедливе засудження з боку світового співтовариства.

Водночас у середовищі українського суспільства ця акція спричинила не тільки глибокий шок, а й незрозуміння, бо значна частина українців звикла традиційно вважати росіян дружнім та навіть братнім народом, з боку якого не припускалася можливість агресії.

При цьому досить легко забулося, що певні спроби «забрати» в Україні Крим були ще в першій половині 1990-х років.

Правове оформлення міждержавних відносин між Україною та Росією розпочалося в процесі розпаду СРСР.

Улітку 1990 року союзні республіки ухвалили Декларації про державний суверенітет. Ці перші державницькі акти заклали підвалини для укладення майбутніх міждержавних угод між Україною та Росією.

Першим таким договором, який врегулював стосунки між республіками в усіх сферах діяльності став «Договір між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою» від 19 листопада 1990 року.

6 стаття Договору зазначала: «Високі Договірні Сторони визнають і поважають територіальну цілісність Української Радянської Соціалістичної Республіки і Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки в нині існуючих у межах СРСР кордонах».

Верховна Рада УРСР своєю Постановою від 22 листопада 1990 року ратифікувала Договір без жодних зауважень. Водночас під час ра-

Мітинг Народного Руху України в Сімферополі. Поч. 1991-х.
Джерело: Історична правда, 17 червня 2014.

тифікації Договору на засіданні Верховної Ради РРФСР 22 листопада 1990 року було зроблено певні застереження.

Так, тодішній міністр закордонних справ Російської Федерації А. Козирєв зазначив, що цей договір розрахований лише на ту ситуацію, коли Україна й Росія існують в рамках СРСР. «Інша справа, — заявив він, — якщо виникне питання про те, що кордон буде не в рамках СРСР». Такі заяви свідчили про те, що для російської сторони питання кордонів залишається відкритим і, що в разі розпаду Радянського Союзу вона буде порушувати питання щодо можливого їх перегляду.

Подальший перебіг подій за-

свідчив, що саме так і відбулося.

Вже 23 січня 1992 року Верховна Рада Російської Федерації ухвалила постанову «Про рішення Президії Ради СРСР від 19 лютого 1954 року і Верховної Ради УРСР від 26 квітня 1954 року про виведення Кримської області зі складу РРФСР».

Ця постанова ще не містила жодних оцінок щодо легітимності ухвалених рішень найвищими державними органами СРСР і УРСР. Верховна Рада РФ тільки доручала комітетам міжнародних справ і зовнішніх економічних зв'язків разом з Міністерством закордонних справ розглянути питання про конституційність цих рішень.

Російські депутати також зверталися до Верховної Ради України з пропозицією «розглянути питання про конституційність рішень про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР, ухвалених 1954 року». Таким чином на державному рівні РФ поставила питання щодо необхідності двохстороннього розгляду проблеми статусу Криму.

Верховна Рада України відреагувала достатньо категорично. Український парламент зазначив у своїй Заяві від 6 лютого 1992 ро-

ку, що розцінює ці дії як такі, що можуть дестабілізувати суспільно-політичну ситуацію в Україні і Росії.

У документі наголошувалося, що Крим став частиною України в рамках тих політико-правових структур, процедур і реалій, які на той час існували в колишньому СРСР.

Загалом Постанова Верховної Ради Російської Федерації характеризувалася як така, що суперечила статті 6 Договору між Українською РСР і РРФСР від 19 листопада 1990 року, статті 5 Комюніке про переговори між делегаціями РРФСР і України за участю делегації Верховної Ради СРСР від 29 серпня 1991 року, статті 5 Угоди про утворення Співдружності Незалежних Держав від 8 грудня 1991 року, хельсінкському Заключному актові.

Заява констатувала, що Крим є «невід’ємною частиною України в статусі повноправної автономної республіки».

Однак позиція Верховної Ради України не була сприйнята російською стороною. Вже 6 лютого 1992 року Верховна Рада РФ вирішила продовжити роботу щодо вивчення правової обґрунтованості рішень 1954 року, для чого з числа депутатів було утворено відповідну комісію.

Результатом роботи депутатської комісії стало ухвалення Верховною Радою Російської Федерації 21 травня 1992 року Постанови «Про правову оцінку рішень найвищих органів державної влади РРФСР стосовно статусу Криму, ухвалених 1954 року».

Документ однозначно визнав, що Постанова Президії Верховної Ради РРФСР «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу Української РСР» від 5 лютого 1954 року є «такою, що не має юридичної сили з моменту ухвалення».

Другий пункт ухваленого документа пропонував з огляду на «конституціювання подальшим законодавством РРФСР цього факту і укладання між Україною та Росією двостороннього договору від 19 лютого 1990 року, в якому сторони відмовляються від територіальних претензій, і закріплення цього принципу у договорах і угодах між державами СНД» врегулювати питання Криму шляхом міждержавних переговорів Росії та України за участю Криму на основі волевиявлення його населення.

Тобто ця Постанова чітко свідчила, що всі ухвалені попередні документи не є для Росії беззаперечно легітимними та такими, що остаточно визначають державно-правовий статус Криму. Росія прагнула подальшої ревізії кримського питання.

На наступний день Верховна Рада РФ виступила із «Заявою Верховної Ради РРФСР Верховній Раді України», в якій надавалися відповідні роз'яснення.

Це доволі цікавий документ, який за риторикою й логікою викладу аргументів дуже схожий на Ультиматум Раднаркому Центральній Раді 4 грудня 1917 року, де в першому пункті визнавалося право націй на самовизначення, а в другому — не визнавалася Центральна Рада.

Так само й у Заяві Верховної Ради РФ, з одного боку, зазначалося, що «виносячи це питання на засідання Верховної Ради Російської Федерації, ми ні в якому разі не переслідуюмо завдання висунення яких-небудь територіальних претензій до України, братському українському народу», а з другого — констатувалося: «Тепер у Росії поширюється та зміцнюється громадська думка про вжиття ефективних засобів щодо захисту державних інтересів Російської Федерації, висуваються вимоги про правову оцінку рішень, пов'язаних із передачею Росією Україні Криму».

Загалом документ чомусь проблему статусу Криму розглядав у контексті проблем СНД і оцінював її як таку, що «розхитує підвалини Співдружності».

У відповідь Верховна Рада України з червня 1992 року ухвалила «Заяву стосовно рішень Верховної Ради Росії з питання про Крим», в якій однозначно стверджувалося, що з юридичного погляду Постанова парламенту Росії не тягне за собою правових наслідків для України і не впливає на її територіальний «статус-кво».

Сама Постанова кваліфікувалася як недружній акт щодо України, а дії парламенту Росії оцінювалися як спроба політичного тиску і акт політичного шантажу стосовно України.

У Заяві констатувалося, що дії Верховної Ради Російської Федерації суперечили семи із десяти принципів хельсінкського Заключного акта, які отримали назву «десять заповідей миру» чи «хартія мирного життя Європи».

Показово, що у цій Заяві Верховна Рада України безпосередньо звертала увагу держав — учасниць Наради з безпеки і співробітництва в Європі (назва Організації з безпеки і співробітництва в Європі до 1995 року), постійних членів Ради Безпеки ООН та міжнародної спільноти на неприпустимість політики відмовчування у явних випадках оголошення територіальних претензій до України з боку Росії.

Заява українського парламенту розцінила таке замовчування як політику перенесення югославського варіанту подій на землі України. Зрозуміло, що обмін подібними документами не розв'язав спірного питання.

Наступний, 1993, рік позначився подальшим зростанням напруженості. Цього разу гостроти набуло питання статусу міста Севастополя.

У Верховній Раді РФ утворено робочу комісію, завданням якої було вивчення історико-правових аспектів статусу міста Севастополя. Крім депутатів, до комісії було залучено науковців і співробітників двадцяти наукових, державних і громадських установ, в тому числі й Інституту держави і права РАН. Створення подібної комісії мало на меті обґрунтувати «наукові підстави» територіальних претензій Росії до України щодо Криму.

Спираючись на висновки комісії 9 липня 1993 року, Верховна Рада РФ ухвалила Постанову «Про статус міста Севастополя».

Постанова однозначно визначала «російський федеральний статус міста Севастополя в адміністративно-територіальних кордонах міського округу станом на грудень 1991 року». Виходячи з цього, державним органам РФ надавалися конкретні завдання.

Зокрема, Рада Міністрів мала за короткий термін розробити державну програму забезпечення статусу міста Севастополя, Центральний банк Росії повинен був передбачити фінансування відповідних статей бюджету міста Севастополя через свої відділення, Комітет Верховної Ради РФ з конституційного законодавства — підготувати проект закону про закріплення в Конституції РФ федерального статусу міста Севастополя. До того ж, «з метою недопущення політичної напруги», Уряду України пропонувалося відкликати з міста підрозділи спецчастин.

Ухваленням такої Постанови Верховна Рада РФ фактично втручалася у внутрішні справи України.

Тому відповідною була й реакція українського парламенту. 14 липня 1993 року Верховна Рада України прийняла Постанову «Про постанову Верховної Ради Російської Федерації «Про статус міста Севастополя».

Постанова Верховної Ради РФ кваліфікувалася українським парламентом як агресивний політичний акт російських парламентарів проти України. Доводилося, що вона «суперечить нормам міжнародного права, зобов'язанням, які Росія взяла на себе як член

ООН, НБСЄ та інших міжнародних організацій, двостороннім договорам між Російською Федерацією та Україною і спрямована на порушення територіальної цілісності і суверенітету України».

Позицію України з цього питання підтримала міжнародна спільнота.

З відповідною Заявою 20 липня 1993 року виступив Голова Ради Безпеки ООН Девід Генней. Крім того, він заявив, що «вітає також позицію, яку зайняло Міністерство закордонних справ РФ від імені Уряду Російської Федерації», яка полягала в тому, що, за словами постійного представника Російської Федерації при ООН, «ухвалена 9 липня 1993 року постанова Верховної Ради Російської Федерації «Про статус міста Севастополя» розходиться з лінією Президента та Уряду Російської Федерації».

Справа полягала в тому, що саме тоді в Росії спостерігалось протистояння між Президентом Борисом Єльциним і російським парламентом, що заважало виробленню спільних позицій. Можна стверджувати, що протистояння між російським президентом і парламентом стало на заваді активізації політичних дій РФ щодо реалізації постанов Верховної Ради РФ щодо статусу Криму й міста Севастополя.

На перебіг російсько-українського конфлікту впливали як зовнішньополітичні, так і внутрішні чинники, головними серед яких варто назвати проблему розподілу Чорноморського Флоту між Росією й Україною та зростання самостійницьких настроїв кримської політичної еліти.

У 1994–1995 рр. міждержавне протистояння продовжилося, ініціатором напруги знову виступила Росія, Державна Дума якої ухвалила кілька відповідних актів. Водночас, якщо порівнювати з подібними документами 1992–1993 рр., тон цих документів став менш категоричним.

23 листопада 1994 року Державна Дума Росії ухвалила Заяву «У зв'язку з Постановою Верховної Ради України від 17 листопада 1994 року «Про виконання Постанови ВР України «Про політико-правову ситуацію в Автономній Республіці Крим».

У Заяві висловлювалося розуміння всієї складності проблем, які дісталися Росії й Україні в результаті дезінтеграції Радянського Союзу, визнавалася «реальність перебування Криму у складі України», але водночас заявлялося про занепокоєність розвитком взаємостосунків між Верховною Радою України та Верховною Радою

Криму. Документ містив заклик до народних депутатів і громадян України поставитися з терпимістю й повагою до надій та проблем Республіки Крим.

Наступним документом російської сторони стала Постанова Державної Думи «У зв'язку з рішенням Верховної Ради України з Криму» від 22 березня 1995 року. Постанова не відзначалася категоричністю тверджень й не містила вимог перегляду легітимності чинного статусу Криму та міста Севастополя.

У документі пропонувалося Уряду РФ повторно представити в Державну Думу весь пакет підписаних протягом лютого — березня 1995 року угод з Україною. Щодо Севастополя зазначалося, що в ході переговорів з Україною слід «виходити з визнання міста Севастополя в адміністративно-територіальних кордонах міського округу за станом на грудень 1991 року головною базою Чорноморського флоту».

Обмін заявами тривав й протягом 1996 року. У цей період напруження посилювалося на тлі нерозв'язання проблем перерозподілу Чорноморського флоту та труднощами, які виникали в процесі підготовки базового Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Росією.

Зокрема, зростання напруги викликало ухвалення 16 жовтня 1996 року Державною Думою Росії у першому читанні проекту закону «Про припинення розподілу Чорноморського флоту».

У відповідь 18 жовтня 1996 року Верховна Рада України ухвалила досить різку заяву, де кваліфікувала російський проект закону як «спробу поширити юрисдикцію Російської Федерації на місто Севастополь». Дії російського парламенту оцінювалися негативно: «Державна Дума Російської Федерації не вперше відіграє дестабілізуючу роль у регіоні, порушує стабільність і безпеку, створює своїми рішеннями конфліктну ситуацію, яка може призвести до непередбачуваних наслідків».

Черговим документом з боку Росії стала Заява Ради Федерації Федеральних зборів Росії «Про статус міста Севастополя» від 5 грудня 1996 року.

Заява починалася твердженням, що питання територіальної цілісності та безпеки є основоположним для будь-якої держави, й підкреслювалося, що в цьому відношенні не може бути виключенням й Росія. Далі зазначалося: «Між тим в останні роки саме з цього боку російська державність підлягає випробуванням на міцність».

Яскраве підтвердження того — проблема статусу міста Севастополя, яка стала предметом розбіжностей між Російською Федерацією та Україною».

Тобто статус міста Севастополя сприймався російськими депутатами як загроза територіальній цілісності Росії, а не України, що було свідомим їхнього переконання щодо його російської належності. Водночас Заява прямо не говорила про російську належність Севастополя, однак висловлювала занепокоєність тим, що «Українська Сторона всупереч об'єктивним реальностям не бажає обговорювати на переговорах питання про російський статус міста Севастополя».

Того ж дня Рада Федерації затвердила й постанову «Про комісію Ради Федерації з підготування питання про правовий статус міста Севастополя», де підкреслила, що питання «має виняткову політичну значущість для розвитку добросусідських відносин між Російською Федерацією та Україною, забезпечення стабільності і безпеки Європи».

Такі заходи російської сторони були негативно сприйняті Україною. У черговій Заяві від 6 грудня 1996 року Верховна Рада України негативно розцінила їх, вказавши, що метою Російської Федерації є проголошення російського статусу українського міста Севастополя.

Завершенням відкритого російсько-українського протистояння щодо проблеми визначення статусу Криму й міста Севастополя стало підписання базового Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Росією.

Це відбулося 31 травня 1997 року під час першого офіційного візиту російського Президента Бориса Єльцина до Києва.

Договір юридично закріпив територіальну цілісність обох держав і непорушність чинних кордонів.

У контексті попередніх спроб поставити під сумнів належність Україні Криму та Севастополя це мало для України принципове значення. Водночас були ухвалені Російсько-Українська Декларація та Спільна заява з питань Севастополя та Чорноморського флоту.

Верховна Рада України ратифікувала Договір 14 січня 1998 року, Державна Дума Федеральних зборів Російської Федерації зробила це майже через рік — 25 грудня 1998 року, а Рада Федерації — 17 лютого 1999 року. 2 березня 1999 року Президент РФ Єльцин підписав цей ратифікований закон. Однак умовою набуття чинності Договору російська сторона висунула необхідність ратифікації Верховною Радою України угод щодо Чорноморського флоту.

28 травня 1997 року в Києві голови урядів України і Росії підписали угоду про статус та умови перебування Чорноморського флоту РФ на території України, про параметри розподілу ЧФ і взаєморозрахунки, пов'язані з поділом ЧФ та перебуванням ЧФ РФ на території України.

Український парламент ратифікував цю Угоду 24 березня 1999 року. 1 квітня 1999 року у Москві відбувся обмін ратифікаційними грамотами між президентами обох держав. Базові угоди щодо Чорноморського флоту набули чинності 6 липня 1999 року.

Після підписання цих Договорів питання про статус Криму та міста Севастополя формально було знято на міждержавному рівні. Але протягом наступних років воно періодично порушувалося різними російськими політиками, які відкрито заявляли або про потребу закріплення російського статусу міста Севастополя, або про повне повернення Криму Російській Федерації. До того ж увесь час РФ прагнула підтримувати «російськомовний статус» Криму й Севастополя, відкриваючи на їхній території власні освітні заклади та надаючи права російського громадянства жителям міста.

Отже, аналіз документів найвищих державних органів влади Російської Федерації 1990-х років свідчить, що з перших днів після розпаду Радянського Союзу, вона не визнавала легітимності рішень постанов СРСР, РРФСР і УРСР 1954 року щодо передачі Кримської області до складу України. Ця обставина стала причиною перманентного протистояння та напруги у взаємостосунках обох держав у зазначений період.

На тлі всіх тогочасних заяв і постанов Верховної Ради та Державної Думи Російської Федерації постає питання — як Україні вдалося зберегти територіальну цілісність й не допустити анексії Криму у 1990-х роках. Серед головних причин можна назвати наступні:

— Насамперед, протистояння різних гілок влади всередині Російської Федерації. Це завадило виробити сконсолідовану єдину позицію щодо розв'язання «кримського питання».

— На заваді відокремлення Криму від України стала й неспроможність тогочасної кримської політичної еліти сконсолідуватися й виступити єдиним фронтом у протистоянні Києву. Офіційному Києву вдалося на тому етапі різними засобами мінімізувати сепаратистські настрої на півострові.

— На перебіг конфлікту між Україною та Росією певним чином впливав і факт наявності в Україні ядерної зброї. Найбільше заго-

стрення стосунків припадає саме на 1992–1993 рр., коли паралельно йшли переговори щодо відмови України від ядерного статусу.

— На послаблення напруги у «кримському питанні» вплинув і початок Чеченської війни у 1995 році, коли Росія змушена була зосередити свою головну увагу саме на розв'язанні цього військового конфлікту та забезпечення власної територіальної цілісності.

— Не останню роль, мабуть, відіграв й суто суб'єктивний чинник — Президентом Російської Федерації на той час був Борис Єльцин, який позиціонував себе як ліберальний політик.

Фантомні болі колишньої Імперії знову загострилися навесні 2014 року.

Історична правда. — 2014. — 17 червня

II Курултай кримськотатарського народу

З 26 до 30 червня 1991 року в історії кримськотатарського народу відбулась етапна подія — II Курултай кримськотатарського народу. Проведений майже через півстоліття після депортації, уже на батьківщині, з'їзд найкращих представників народу став символічним проявом перемоги національного руху і народу, воскреслого наче Фенікс із попелу.

Почався рік із неординарної для півострова події.

20 січня 1991 року провели референдум про перетворення Кримської області на Кримську АРСР — за територіальною ознакою, як «суб'єкта СРСР і Союзного договору». 12 лютого 1991 року сесія Верховної Ради УРСР ухвалила Закон «Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної республіки».

Нову автономію засновували як територіальне утворення, тоді як кримські татари наполягали на національному. Кримські татари бойкотували референдум. Центральна Рада Організації Кримськотатарського Національного руху (ОКНР) виступила з кількома заявами протесту проти нашвидку відтвореної кримської автономії: «Замість відновлення незаконно ліквідованої під час режиму Сталіна державності кримських татар на їхній території створили ще одну російськомовну республіку».

Однак, незважаючи на всі протести, результати референдуму залишились чинними, і це була, мабуть, одна з найболючіших поразок національного руху. Мрія кількох поколінь кримських татар про національну автономію так і залишилася нездійсненою.

В умовах, коли кримські татари виявились чужими на власній батьківщині, ідея консолідації народу залишалась не менш актуальною, ніж раніше. Мабуть, це і було тією ірраціональною передумовою, яка ініціювала проведення національного з'їзду — Курултаю. Його мету позначили як об'єднання всіх інтелектуальних, духовних, економічних сил народу для якнайшвидшого розв'язання проблем, насамперед повернення на свою Батьківщину і відновлення дер-

Президія II Курултаю кримських татар. 26 червня 1991.
Джерело: газета "Авдет",
11 липня 2011.

жавності. Основним завданням Курултаю назвали визначення шляхів розв'язання національних проблем і вибори постійного органу — Меджлису.

Підготування Курултаю 1991 року почалася задовго до його проведення.

8 березня 1990 року на засіданні Центральної Ради ОКНД утворили робочу групу для вивчення можливості проведення Курултаю.

23 вересня відбулись установчі збори Організаційного комітету з підготування Курултаю, до яких увійшли 36 осіб на чолі з

головою Сервером Омеровим. Була визначена структура оргкомітету (Центральна виборча комісія, редакційна комісія та організаційне бюро). Оргкомітет затвердив «Положення про організацію виборів делегатів на з'їзд кримськотатарського народу», форми бланків; рекомендував зразок протоколів.

З жовтня 1990 по травень 1991 року проводили виборчу кампанію.

Члени Оргкомітету провели численні зустрічі зі співвітчизниками в Криму, Херсонській області, Узбекистані, Таджикистані, Москві, Краснодарському краї. Переважна більшість кримських татар підтримали ідею проведення з'їзду, вважаючи, що за допомогою участі у виборах делегатів з'являється можливість безпосередньо впливати на розв'язання життєво важливих для всього народу питань.

Іншої думки була кримська влада. Від самого початку підготування Курултаю вона поставилась до нього насторожено, можна навіть сказати, зайняла ворожу позицію. Які тільки аргументи не придумували, щоб Курултай не відбувся. На підставі опублікованих у пресі проектів документів говорили, що в них передбачається створення паралельних структур влади, незалежного національного парламенту. Влада відмовлялась дати дозвіл на проведення Курултаю...

У відповідь 30 травня 1991 року кількасот кримських татар провели в Сімферополі демонстрацію протесту перед будівлею Ради міністрів Криму. Це змусило владу підписати запрошення для закор-

донних гостей і видати офіційний дозвіл на проведення Курултаю, але із застереженням: якщо там ухвалять рішення про створення «паралельних структур влади», то повну відповідальність за це нести будуть організатори Курултаю.

Радянські посольства і консульства в низці країн отримали розпорядження не видавати в'їзних віз до СРСР особам, запрошеним на Курултай. 19 червня представнику ОКНР в Туреччині Заферу Каратаєву передали умови радянського посольства, за дотримання яких турецьким громадянам дозволять в'їхати до СРСР: якщо вони не братимуть участь у роботі кримськотатарського Курултаю та можливих у Криму мітингах і демонстраціях кримських татар.

Але, попри опір влади, вибори делегатів відбулись успішно. Делегатами Курултаю обрали 255 осіб (у Криму — 129, в Узбекистані — 88, у Казахстані — 1, у Киргизстані — 4, у Таджикистані — 3, у РРФСР — 16, в Україні (крім Криму) — 9, у Литві — 3, у Латвії — 1, у Сухумі — 1). Враховуючи норму «один делегат від 1000 осіб», а також наявність представників практично від усіх регіонів, де мешкали кримські татари, Курултай у такому складі мав право розв'язувати поставлені перед ним завдання і обрати єдиний повноважний представницький орган кримськотатарського народу.

Курултай проходив у Сімферополі з 26 по 30 червня 1991 року й увійшов до історії як Другий Курултай кримськотатарського народу. Перший Курултай відбувся 1917 року в Сімферополі і був розпущений 22 січня 1918 року Кримським обласним військово-революційним комітетом. Тим самим підкреслювалася спадкоємність між цими подіями.

26 червня 1991 року засідання Курултаю відкрив голова Оргкомітету Сервер Омеров. Після виконання гімну кримськотатарського народу «Ант еткенмен» (Я поклявся) і благословення імама зі словами привітання до делегатів звернувся найстарший учасник національного руху — 94-річний Мустафа Халілов.

На Курултаї, крім делегатів, було багато почесних гостей. Серед них — давні друзі кримськотатарського руху, правозахисники Олександр Лавут, Генріх Алтунян, Олександр Подрабінек, Григорій Александров. На з'їзді були акредитовані 74 журналісти, зокрема й 10 іноземних.

Другий Курултай кримськотатарського народу ухвалив кілька основоположних документів — Декларацію про національний суверенітет кримськотатарського народу, Звернення до всіх жителів

Криму, Звернення до кримськотатарського народу, Звернення до ООН, Звернення до Президента СРСР та інші.

Курултай обрав Меджліс кримськотатарського народу. Головою Меджлісу став Мустафа Джемілев, його заступником — Рефат Чубаров.

Уже за кілька днів, 6 липня 1991 року, відбулось перше засідання Меджлісу кримськотатарського народу, на якому затвердили його структуру. Члени Меджлісу ухвалили рішення щодо підготування Положення про місцеві органи національного самоврядування. Ці органи створювали відповідно до доручення Курултаю. Вони були покликані реалізовувати рішення Меджлісу кримськотатарського народу, захищати інтереси народу, у взаємодії з місцевими органами державної влади сприяти відродженню і розвитку культури, мови, релігії, звичаїв і традицій. Протягом 1991–1992 років на території всіх сільських, селищних, міських рад Криму обрали регіональні та місцеві органи національного самоврядування кримських татар (меджліси), серед них — 15 районних і 7 міських.

У ніч з 18 на 19 серпня 1991 року в СРСР зробили спробу державного перевороту. Не підтриманий демократичними верствами народу путч провалився, його організатори були арештовані. Разом із тим ці події зірвали призначене на 20 серпня підписання нового Союзного договору. На порядок денний постало питання про новий державний устрій багатонаціонального утворення. 1 вересня 1991 року керівники 10 союзних республік висловили готовність підписати договір про Союз суверенних держав. Президенти СРСР і РРФСР видали укази про призупинення (23–25 серпня 1991 року) і про припинення (6 листопада 1991 року) діяльності КПРС і Компартії РРФСР і про майно КПРС.

Радянський Союз припинив своє існування...

Що ж стосується системи Курултай-Меджліс, то вона жива й понині, попри численні нападки з боку української влади, а тепер вже й очевидне прагнення нової, російської, влади знищити систему національного самоврядування... Будемо сподіватись, що їм це зробити не вдасться — самотутня і демократична, вирощена в суворих реаліях постійного протистояння антидемократичним режимам і правителям, система самоорганізації та самоврядування кримських татар давно вже довела свою силу і життєздатність.

Крим. Реалії. — 2015. — 30 червня

Замість післямови

Сергій Громенко,
Богдан Короленко,
Максим Майоров

Справді наукова та об'єктивна?

Рецензія на: «История Крыма». — М.: Олма, 2015. — 464 с.

«... епископ Нарушевич... за сочинение, поднесенное Екатерине под заглавием: Описание Тавриды, получил дорогой перстень, крест и 500 червонцев пожизненной пенсии».

Вступ

Крим є регіоном з найдовшою та, безсумнівно, найскладнішою історією в Східній Європі, а про політичні пристрасті навколо теперішніх подій годі й говорити. Березнева анексія Криму Російською Федерацією потребувала, в тому числі, й ідеологічного обґрунтування.

Артикульовані Путіним у зверненні 18 березня уявлення про «исконно русский Крым», де «буквально все пронизано нашей общей историей и гордостью», про давній Херсонес і пов'язаний з ним «духовный подвиг» святого князя Володимира, про могили російських солдатів, «мужеством которых Крым в 1783 г. был взят под Российскую державу», про Севастополь — «город-легенду» тощо, безумовно, мали знайти своє відображення в нових працях з історії Криму.

І ось вже у листопаді перше таке дослідження стало надбанням широкої російської громадськості — «Історія Криму» від видавництва «Олма», перша, як сказано в анотації, «справді наукова та об'єктивна» книжка на цю тему в новій Росії.

До речі, всупереч поширеній думці, це видання з'явилося не внаслідок розмов «молодих кримських вчених» з президентом РФ Володимиром Путіним, його задумав міністр культури Володимир Мединський ще навесні, відразу після анексії. Залишивши за дужками питання політичного та етичного характеру, спробуємо розібратися,

яке місце посяде нове видання в низці своїх попередників, та що нового може дізнатися з нього пересічний читач.

Відразу зауважимо, що нам аж ніяк не йдеться про тотальний пошук дрібних фактичних помилок, двозначних трактувань чи недолугих зворотів, — ми хочемо лише зрозуміти, є ця «Історія Криму» кроком вперед чи назад в сучасній історіографії, розв'яже вона старі складні питання чи, навпаки, породжує нові міфи.

На «Передмову»

У передмові до «первой подлинно научной и объективной» її ідейним натхненником В. Мединським, міністром культури РФ і, за сумісництвом, головою Російського військово-історичного товариства, окреслено головну мету цього тагнул орус: не дати читачеві «оказаться жертвой различных манипуляций, отделить правду от вымысла, подлинную историю от изощренных фальсификаций, выдержанных в провокационном и политизированном ключе с целью обосновать украинские претензии на Крым».

Не менш важливою є й просвітницька функція: донести до громадськості історичну правду, «крайне невыгодную нынешним киевским властям», духовним спадкоємцям та правонаступникам «возникшего в результате революционной смуты квазинезависимого украинского государства», яке ще далекого 1918 року «пыталось осуществлять блокаду Крыма и предъявляло германским оккупационным властям претензии на полуостров».

З тексту передмови складається враження, що Мединський пропонує читачам не історію Криму, а історію російської присутності на півострові. Вже у другому абзаці ним згадані руси і творці слов'янської абетки, князь Володимир Святославович і Тмутараканське князівство (очевидно, це все має вказувати на давні історичні

права Росії). Інші народи і володарі Криму за кільканадцять століть перераховані побіжно, через кому.

Все, що міністр культури РФ вважав за потрібне сказати про Кримське ханство, це те, як воно заважало своїми набігами розвиватися російській державі, і що питання «усунення загрози» назріло. Далі, як він зазначає, Катерина II «прийняла» Крим до складу Росії — мабуть, тодішні кримчани довго просилися? Ніде немає і згадки про великий відтік місцевих мусульман з півострова у XIX столітті, зате розквіт Криму пов'язується із «поверненням російського населення» (цікаве формулювання) після 1783 року. Пропри все це, звинувачення у випинанні і тенденційній подачі одних фактів та замовчуванні інших Мединський адресує своїм опонентам.

Якщо говорити образно, то переднє слово російського міністра культури є нічим іншим, як міксом канонічних імперських міфів про Крим та фахового невігластва. Тут вам і «татаро-монголи», і «розбійницькі набіги» кримців, і «подарунок» Хрущова, і «насильницька українізація» (хоча в 12 розділі констатується якраз провал цієї політики). Не забута духовна купель Херсонесу Таврійського, предтеча путінської «сакральної Корсуні».

Далі — звитягя російської зброї, насамперед «яркая победа русских войск в войне с Османской империей 1768–1774 годов, по итогам которой турки отказались от претензий на Крым», місто-герой Севастополь, Кримська війна 1853–1856 років, яка «стала важной вехой борьбы России за свою независимость» (?) та інші «героїчні» сторінки російської історії Криму другої половини XIX — першої половини XX ст.

Звісно, апофеозом і квінтесенцією всієї міфології російського Криму є «исторические события «Русской весны» 2014 года», які «закономерно повлекли за собой воссоединение Крыма с Россией».

Зло або антигерої імперської кримської міфології також відомі. На першому місці «традиційно» стоять кримські татари, які промишляли «разбойничьими набегами на Русь, Великое княжество Литовское и польские земли».

Компанію їм складають також традиційні «непріятелі» — турки, французи та англійці, а також «німецько-фашистські» загарбники у наступному столітті.

У новітній ж історії Криму антигероїв кілька. Персонально це Микита Хрущов з його «подарунком» Криму УРСР, а інституційно збірним це, безумовно, згадувані «квазинезависимое украинское го-

сударство» початку ХХ століття і його правонаступники «киевские власти»: обоє — прямі наслідки «революционной смуты».

Авторський колектив

Другий за важливістю чинник доброї наукової праці, після ідеї/концепції, — це автори. Весь колектив нової «Історії» можна розбити на три групи за критеріями фаховості в «своїй» темі та обізнаності із історією Криму в цілому. Знову підкреслимо, що мова про етичні оцінки участі в подібному виданні не йде.

В першу групу потрапляють ті, в чиїх наукових якостях немає сумнівів. Це доктор наук Андрій Непомнящий, найкращий знавець кримської історіографії кінця ХVІІІ — початку ХХ ст., і його учні та співавтори, кандидати наук Володимир Калиновський та Олександр Севастьянов. Кожен з них має в доробку монографії із зазначеного періоду, тому сумніватися у високому на загальній рівні їхніх текстів не доводиться. Тут же перебувають кандидати наук Ігор Співак, Вадим Хапаєв та Олена Бойцова, відомі та поважні знавці: перші двоє — кримської античності, остання — кримського ісламу. До них долучається кандидат Ганна Кузьміна — молодий фахівець з економічного життя Севастополя.

До другої групи потрапляють ті науковці, що визнані за свої досягнення, але до цього часу не досліджували власне кримську проблематику. Тут ми бачимо доктора наук Миколу Петрухінцева, знавця історії Росії ХVІІІ ст.; доктора Андрія Ганіна, фахівця з військової історії Російської імперії початку ХХ ст.; кандидата наук Ярослава Вишнякова, балканознавця, та кандидата наук Андрія Смирнова, ще одного дослідника російської військової історії.

До останньої групи ми зараховуємо тих, чия участь лише шкодить проекту. Це один з лідерів російських військових псевдоісториків-сталіністів, кандидат наук та графоман Олексій Ісаєв, чий численні грубі книжки (31 позиція в середньому по 450 стор. за 10 років) викликають шквал негативних відгуків у справжніх фахівців з Другої Світової війни. Глибоке занепокоєння викликає участь абсолютно невідомого історика з Москви Олександра Романова, якому були довірені надскладні теми, зокрема і анексія Криму. Зрозуміло, що на місці історичного дослідження там широко розкинувся антиукраїнський політичний памфлет.

Особливо слід відзначити відсутність серед авторів визнаних на міжнародному рівні фахівців як з Криму (Олександр Айбабін, Олек-

са Гайворонський, Олександр Герцен, В'ячеслав Зарубін, Юрій Могаричев, Олександр Миц, Олег Романько, Елеонора Петрова, Сергій Філімонов, Ігор Храпунов), так і з Росії (Юрій Виноградов, Сергій Саприкін, Ілля Зайцев, Сергій Карпов).

Також немає в складі колективу жодного кримського татарина чи представника інших кримських народів. Зрозуміло, що у невеличкій науково-популярній книжці можна і не знайти місця для всіх цих осіб, але виглядає симптоматичним, що замість зірок першої величини до написання здебільшого залучені менш відомі історики.

Загальна характеристика

Перше, що впадає в око при розгляді «Історії» — це пафосна анотація та її невідповідність до змісту в ключовому питанні. Насправді перед нами не наукова, а науково-популярна «історія», що «хворіє» на всі вади подібного типу видань.

Якщо коротко — велика кількість авторів, що пишуть окремі розділи, без якісного редагування створюють просто збірник статей, цінність яких залежить від конкретного автора, але зв'язку між тими розділами немає, тож немає і цілісної картинки кримського минулого, а є лише чехарда розрізнених епізодів.

Брак редагування — це не лише «рваний стиль», це постійні повтори, перевантаженість тексту фактичним матеріалом та проблеми при переводі юліанських дат в григоріанські. Вважати якісним редактором Мединського не доводиться, навіть якщо не пригадувати всі скандали, пов'язані із його «науковою» діяльністю в цілому та здобуттям ступенів зокрема.

Ще одна проблема — це місцями дивна, як на нашу думку, періодизація кримської історії.

Зрозуміло, що в такій справі канону бути не може, проте здоровий глузд ніхто не скасовував. До хронології більшості розділів претензій немає взагалі, але певні «нововведення» оминати увагою не вдається.

Наприклад, розділ 3 охоплює XIII — XVII ст., але що може бути спільного в початку та закінченні цієї епохи? Тринадцяте століття — це доба геополітичних потрясінь: тимчасовий розпад Візантії і невідомість долі її володінь на півострові, поява монголів та створення окремого улусу, заснування італійських факторій на узбережжі тощо. Це цивілізаційне розмаїття тривало приблизно два століття, аж допоки османське вторгнення 1475 року не знівелоувало його.

Зазвичай саме завоювання турками генуезьких володінь та князівства Феодоро, а також утвердження сюзеренітету над щойно поставшим Кримським ханством і вважається за вододіл, що відмежовує в Криму Пізнє Середньовіччя від Раннього Нового часу.

Ще більш незрозумілим є виокремлення в 4 розділі періоду між 1687 та 1783 рр. Очевидно, що для Росії боротьба за доступ до Чорного моря є важливим етапом розбудови імперії, але така періодизація кримської історії нічим не виправдана. Окрім, звичайно, бажання розбити період існування окремого Кримського ханства між двома розділами так, щоб взагалі не згадувати про кримсько-татарську державу в змісті.

Іншим прикладом абсурдної періодизації є три останніх розділи: в них акценти розставлені таким чином, щоб мінімізувати згадки про українську присутність в Криму. Наприклад, в післявоєнні часи Крим був «Всесоюзна оздоровницею» (розділ 11), а розділ 12, «Крим у складі України», присвячений лише періоду незалежності — після 1991 року. Хоча у складі радянської України (1954–1991 рр.) півострів пробув довше, ніж у межах попередниці Російської Федерації — РРФСР.

Також дуже дивним видається той факт, що книжка з історії Криму взагалі не має не тільки жодної ілюстрації, але й історичної мапи.

Зауваження та критика

Перші три розділи жодним чином не претендують на будь-який прорив в кримознавстві: нових фактів автори не ввели, помилок не уникнули (Махар покінчив життя самогубством, а не був вбитий батьком; Альма-Кермен не має стосунку до Балаклави; Ломелліно не загинув у битві під Карагозом; «поминки» Криму платили до 1700 року; Хмельницький був гетьманом «Русі», а не «Росії»; битва 1655 року була під Охматовим, а не Ахматовою тощо), застарілих інтерпретацій не позбулися («готська навала» на Неаполь 251 року, «героїчна оборона» Солдаї від турок у 1475 році, «постійне зрадництво» татарами козаків під час Хмельниччини та інші відкинуті ніні гіпотези), концептуально нового узагальнення чи стилістично яскравої популяризації не створили. Про дивну періодизацію згадано вище.

Помітною проблемою є почерговий, а не паралельний виклад історичних подій. Наприклад в 1 розділі розкрито основні події історії кімерійців, таврів, скіфів і сарматів, а також Боспору та Херсонесу, і

все це саме в такій послідовності, в результаті чого у невідготовленого читача може скластися враження, що між таврами і Херсонесом існує велетенська часова прірва, насправді ж і таври, і перші елліни були сучасники. І до речі, чомусь повністю нема тисячолітньої передісторії Криму (первісні люди, стоянки, археологічні культури).

В 4 розділі приємно виглядає більш-менш адекватний підрахунок російських втрат у війнах з Туреччиною. Зазвичай цю тему обходили стороною, акцентуючи увагу на справді видатних перемогах і запліщуючи очі на колосальні жертви Росії. В цьому випадку неприємна правда розкривається, хоча місцями автор бере на віру очевидно завищені свідчення про втрати серед турків.

Однак залишається неприємне враження, що статистика російських втрат конвертується автором у таку собі «купчу» за півострів: «Таким чином, Росія тільки в період «борьбы за Крым» в 1680-х — 1770-х роках заплатила за Крим (за найбільш скромними підрахунками) як мінімум 300.000–350 000 життів». Постійне використання щодо українців терміну «малороси» де треба і де не треба викликає подив.

Якщо вже послідовно користуватися лексику того часу, то потрібно писати не «русские», а «великороссы» чи «россияне», якщо ми говоримо про самоназви, або взагалі «московіти». Не менше дивує і те, що жодного разу в тексті не згадується Кримське ханство як держава, а лише Крим як територія.

Не можемо погодитися з авторами в тому, що згідно з Кючук-Кайнарджийським мирним договором 1774 року «Крим перейшов під протекторат Росії», бо, відповідно до 3 артикулу угоди, Кримське ханство проголошувалося незалежною і суверенною державою.

Розділи 5, 7 та 9 виглядають на тлі попередніх, а особливо наступних взірцями наукової ґрунтовності та стильової стриманості, але все одно не ідеальні.

Перший зі згаданих розділів — класичний зразок імперського дискурсу в історіописанні: «Маніфест Катерини II від 8 квітня 1783 року відкрив нову сторінку в історії Криму. Корона Російської імперії прикрасилася ледь не найціннішим діамантом, який ще тільки належало огранити». Не дивно, що автори не запропонували нових концептуальних підходів до висвітлення цього складного періоду в історії кримськотатарського народу, припустилися кількох помилок (наприклад, послалися на вигадану другу Айнали-Ка-

вакську конвенцію), а лише подали в цілому непоганий, але однобічний російськоорієнтований наратив.

Автори використовували багато відомостей із записок мандрівників (майже завжди захоплених російським «прогресорством») і зовсім не залучали широкий пласт архівних документів, що суттєво підважували концепцію історії початкового етапу інкорпорації Криму до російської імперської структури. Це стосується, між іншим, неоднозначної кампанії з приведення кримськотатарського населення до присяги на вірність імператорському дому, бо навіть на кінець літа 1783 року не присягнули цілі татарські поселення.

Також не знайшли гідного відображення справжні причини «недовольства» з боку кримських татар щодо арнаутських команд (прообразу теперішньої «кримської самооборони»), які встановили режим тотального контролю і навіть терору щодо місцевих жителів. Непоодинокими були випадки вбивств, грабувань, відбирання помешкань та майна, насильного утримання татарських жінок з боку арнаутів тощо.

Грецько-татарське протистояння, підвалини якого було закладені у 1820-х рр., спричинилося не тільки до пасивної еміграції корінних кримчан, але й вибухнуло різаниною під час Російської революції ХХ ст. Це ж стосується і утисків на конфесійній основі та занепаду традиційної кримськотатарської культури як такої. Іноді складається таке враження, що з приходом росіян у Крим там встановилася суцільна «тишь да гладь, да божья благодать».

Щодо розділу 7, то особливих зауважень у нас немає, окрім надмірного російськоцентризму. Зокрема, дивно виглядає невисвітлення української колонізації Криму та інші подібні речі. До розділу 9 запитань більше — політика «татаризації» в ньому чомусь подається як дискримінаційна щодо інших жителів півострова (хоча хто зазнав більше збитків від влади «попередників» — очевидно), статистики жертв комуністичного терору також нема. Спишемо ці недоліки на невеликий обсяг видання, що не дав можливості детально розглянути історію інших народів Криму.

Розділ, присвячений Кримській війні, раніше від нас піддав нищівній критиці відомий кримський дослідник Сергій Ченник, закинувши авторові складну мову, переважану військовою термінологією, вживану доречно і недоречно, незнайомство із класичною історіографією з проблеми та інші «гріхи». Рекомендуємо ознайомитися з його рецензією: <http://military.sevstudio.com/istoria-krima/>.

Що ж до інших «мілітарних» розділів — про громадянську та II Світову війну — то відгуки на них ми очікуємо від компетентних військових істориків.

Нарис «Всесоюзна оздоровниця. Крим в 1945–1991 рр.» в цілому виглядає непогано, особливо на фоні наступних двох розділів. Велика його частина присвячена повоєнній відбудові, економічному розвитку, досягненням наукових, промислових і рекреаційних галузей в Криму.

На жаль, за кадром залишилися обставини, пов'язані з холодною війною. Тільки раз авторка згадала про існування «залізної завіси», і то в контексті відкриття Ялти для відвідання іноземними суднами в 1958 році. Крім міжнародної ізоляції, на яку прирік себе в цей час СРСР, варто було приділити увагу і тотальній мілітаризації, що особливо торкнулося Криму, відзначити закритий статус Севастополя, використання Чорноморського флоту для забезпечення військово-морської присутності в акваторії Середземного моря. Хоча Ганна Кузьміна є севастопольським викладачем, чомусь вона не згадала про таку непересічну подію, як загибель лінкора «Новоросійськ» у 1955 році.

Треба підкреслити, що депортації народів Криму у 1944 році названі автором однією з найбільш похмурих сторінок сталінського періоду історії. На цьому варто було б не зупинятися, а розповісти про масштабні перейменування кримськотатарської топоніміки, висвітлити тему боротьби кримських татар за повернення на історичну батьківщину і ролі України в позитивному розв'язанні проблеми репатріації.

На жаль, авторка оминула ці питання, адже вони незручні для теперішньої російської адміністрації. Національне представництво кримськотатарського народу, Меджліс, та його почесний лідер Мустафа Джемілев взагалі жодного разу не згадані у нарисах авторів «Історії Криму»; сучасного кримськотатарського національного питання для них не існує принципово.

Звісно, автор розділу про післявоєнний радянський Крим не могла оминати ключового для російської аргументації питання про легітимність передачі Кримської області зі складу РРФСР до УРСР в 1954 році. І тут науковець не здивувала чимось новим, а просто відтворила тези путінської пропаганди про неочікуване і одноосібне рішення Микити Хрущова, про порушення норм радянського законодавства тощо.

Між тим передача Кримської області до УРСР була консолідованим рішенням радянської верхівки. Це рішення не піддавали сумніву і після усунення Хрущова в 1964 році. Юридичний статус Кримської області визначався республіканською конституцією 1978 року, згадано там і Севастополь.

Висвітлюючи період розвалу Радянського Союзу, Кузьміна оминула такі важливі питання, як заколот ГКЧП і утримання заколотниками в Криму президента СРСР Михайла Горбачова. Основну увагу автор приділила кримському референдуму 20 січня 1991 року, який начебто був покликаний розрядити політичну і соціальну напруженість на півострові.

Постає питання, яке ж це «розрядження напруженості», якщо референдум про республіканський статус Криму проводився в умовах незавершеної репатріації кримських татар і ставив під сумнів територіальну цілісність УРСР, яка вже ухвалила Декларацію про державний суверенітет в липні 1990 року? Знову-таки, Кузьміна представляє результати референдуму так, ніби вони остаточно засвідчили волю кримчан жити в окремій від України республіці.

Ні слова не сказано про кримські результати Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року, згідно з якими 54,19 % жителів Кримської АРСР підтримали Акт проголошення незалежності України. У Севастополі цей показник становив 57,07 %.

Коментувати зміст двох розділів Олександра Романова, присвячених перебуванню Криму в незалежній Україні та в Росії після весни 2014-го, складно, адже вони не є науковими текстами. Замість того, щоб висвітлити історію півострова за останні 23 роки, принаймні на тому рівні, на якому це зробила Кузьміна, автор почав доводити, що «Україна сама винна, що втратила Крим».

Майже весь розділ «Головний біль Києва. Крим у складі України (1991–2014)» заснований на двох джерелах: збірнику «Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях» (об'єкт критики) і статті російського історика Олександра Полунова, присвяченій становищу російського населення Криму в 2005–2010 роках. Пан Романов, переконує читача, що період перебування Криму у складі незалежної України нібито не освітлений масивом джерел, необхідних для повноцінного історичного дослідження. Тому у цих розділах ми не знайдемо нічого про справді визначальні віхи нової доби: прощання Криму з комуністичним режимом, плановою економікою і холодною війною; повернення до широкої міжнародної співпраці — еко-

номічної, наукової, культурної, військово-морської; відродження і проблеми кримськотатарського народу тощо.

Мабуть, це не випадково, адже анексія Росією півострова швидше за все поставить хрест на багатьох процесах і явищах, які були в українському Криму. Невідомість чекає на сезонний курортний бізнес, на іноземні інвестиції, на співпрацю з ЮНЕСКО; навряд чи до Севастополя тепер заходитимуть кораблі Чорноморської військово-морської групи оперативної взаємодії «Блексіфор» і так далі.

Важливою подією в історії Криму був конфлікт щодо острова Тузла у 2003 року, але про нього ми не знайдемо ніяких згадок у книжці, бо ця спроба Москви, на відміну від 2014 року, була невдала. Словом, статті російської Вікіпедії виглядають більш науковим джерелом із сучасної історії Криму, ніж останні розділи книжки.

В розділі «Георгіївські кольори знову над Кримом...» О. Романов вирішив не згадувати яскраві моменти з життя окупованого Росією півострова: захоплення української власності, блокування і штурми українських військових частин та кораблів, переслідування незгодних з окупацією, відтік населення з півострова, економічні проблеми «перехідного періоду» та горе-ініціативи з розв'язання нових логістичних проблем, на зразок проекту Керченського моста.

Власне історичну частину автор звів — за його висловом — до «сухого залишку», а саме до перерахування псевдоюридичних дій в процесі анексії Криму Росією (декларація про незалежність, референдум, договір про входження до складу РФ і тому подібне).

При цьому пан Романов намагався заперечити звинувачення на адресу своєї країни в агресії, окупації, анексії. Як і варто було очікувати, жодної правової аргументації він не навів, лише згадав, що як і у випадку Косова з Сербією, Крим мав у складі України якісь «реальні незручності». Таке порівняння, на нашу думку, не просто не наукове, а цинічне.

Історик з Москви явно небайдужий до ще одного сусіда РФ — Польщі. Обставини втрати Україною Криму в 2014 році він порівнює то з поділами Речі Посполитої наприкінці XVIII століття то з проблемами міжвоєнної Польщі у 1920-ті — 1930-ті рр. В кожному з цих випадків О. Романов покладає відповідальність за територіальні втрати не на агресора, а на жертву.

Аналогія, як і з Косовом, не просто кульгає, а видає професійну некомпетентність автора. Насправді політика міжвоєнної Польщі щодо української меншини була куди більш жорстка, ніж те, що

Романов вважає «реальними незручностями» російської спільноти Криму. Відповідно, й опір українців політиці Варшави набував більш екстремальних форм — із тероризмом зокрема.

Відверто спантеличила версія автора про «хитрий задум» навмисно не навчати кримчан української мови, аби не виховувати потенційних конкурентів для київської влади. Як це поєднується із його ж закидами щодо українізації, «мазепізації» та «бандерізації» Криму — не зрозуміло.

Втім якихось переконливих прикладів насильницької українізації Криму Романов навести не може, тому він вдається до фантазій, на зразок обов'язкових портретів Шухевича в школах, підносить до рівня державної політики діяльність громадської ініціативи «Не будь байдужим!», а також посилається на указ президента Ющенка про нібито подальшу українізацію Криму і Севастополя від 20 листопада 2007 року. Відшукати текст цього указу не важко.

Він називається «Про деякі заходи щодо розвитку гуманітарної сфери в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі», № 1122/2007. Стосувався указ розширення мережі україномовних навчальних заходів та бібліотек, організації проведення в Криму українських виставок і театральних гастролей, підтримки Кримськотатарського академічного музично-драматичного театру, реконструкції інших театрів і бібліотек, зокрема російських. Як на стратегію українізації цього явно замало, та чогось серйознішого московський історик просто не знайшов. Романов не володіє інформацією або ж дезінформує читача, коли стверджує, що в конфлікт кримського керівництва з українською владою в першій половині 1990-их років не був втягнений російський Чорноморський флот. У цей драматичний час керівництво ЧФ, кримські сепаратисти та депутати РФ як одна команда працювали на зміну статусу Севастополя і Криму та на збереження всього флоту під контролем Москви.

Створення ВМС України, приборкання кримського сепаратизму і оформлення Автономної Республіки Крим — це велика історична епопея, якій також не знайшлося місця на сторінках цього видання. Так само пан Романов вводить в оману читача твердженням, що навесні 2014 року Крим перейшов до Росії без жодного пострілу.

Хоча до бойових зіткнень справа і не дійшла, однак погроза застосувати зброю, обстріли військових частин (як у Феодосії) були. Були й поодинокі загиблі з числа українських військовослужбовців, «кримських самооборонців» та цивільних кримських татар.

Від сумнівних оцінок історичних подій автор часом переходить до відвертої пропаганди. Не витримує жодної критики твердження, що всім російськомовним мешканцям Криму було притаманне усвідомлення історичної єдності з Росією.

Чому ж тоді десятки тисяч російськомовних кримчан внаслідок окупації стали вимушеними переселенцями? Умовами, які могли б зберегти територіальну цілісність України, О. Романов називає федералізацію та участь в масштабних інтеграційних проектах на пострадянському просторі.

Це дослівне відтворення риторики російського керівництва, а не зважений історичний аналіз. Далі по тексті ще багато фраз типу «Кетрін Чумаченко-Ющенко», «прожженные политики типа Турчинова и Яценюка», «соборная держава» і тому подібних. Романов із завзяттям критикує збірник «Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях», але не в частині реальних помилок. Помилки цього видання він некритично переносить у «першу в новій Росії дійсно наукову та об'єктивну «Історію Криму», наприклад, хибні дані про кількість і співвідношення національностей в Криму за переписом 2001 року з нарису Ольги Ковалевської. Між іншим, і назва розділу «Головний біль Києва» взята із тексту зазначеної української книжки.

Замість висновку

Якщо сказати коротко — сенсації не відбулося. Нова «Історія Криму» очікувано не стала найбільш ґрунтовним виданням серед собі подібних, не уникнула поширених помилок, не запровадила нових концептуальних підходів та не виявилась шедевром вишуканої словесності.

В книжці немає жодного розділу, до якого не можна було б висунути претензій (зрештою, ідеальних творів взагалі не буває), але якщо певні розділи виглядають пристойно, то деякі не мають до історії жодного стосунку, а є лише пропагандистськими памфлетами.

Головним стрижнем видання є оповідь про «російську» історію Криму, український складник минувшини півострова здебільшого просто проігноровано, а кримськотатарський — зумисно замовчано.

Кримське ханство відсутнє в змісті книги та майже не згадується в тексті деяких розділів; драму кримськотатарського населення наприкінці XVIII — на початку XX ст. подано побіжно; Меджліс та сучасний національний рух викреслено з історії.

Долі українського населення півострова, як, зрештою, іншого неросійського, місця на сторінках не знайшлося. Кримсько-українські стосунки цілковито розглядаються крізь призму радянських та сучасних міфів. Після прочитання «Історії Криму» складається стійке враження, що вона написана з однією метою — розказати про росіян якнайбільше, а про інших мешканців півострова — якнайменше, і тим показати читачеві, чий же Крим «насправді».

Отже, ані концепція, ані авторський колектив (за деяким виключеннями), ані, зрештою, обсяг книги не дозволили зробити її помітним явищем в сучасній історіографії Криму, не вивели на новий науковий рівень, а її вартість як популярного видання стане очевидною за реакцією читачів.

historians.in.ua. — 2015. — 27 лютого

Публіцистичне видання

НАШ КРИМ: неросійські історії українського півострова

Український інститут національної пам'яті
01021, м. Київ, вул. Липська, 16.
www.memory.gov.ua
uinp@memory.gov.ua

Підписано до друку 5.10.2016. Формат 60x84/16.
Умов. друк. арк. 18,37. Папір офсетний. Друк офсетний.

Видавництво «К.І.С.»
04080 Київ–80, а/с 1, тел. (044) 462 5269
<http://kis.kiev.ua>

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК №677 від 19.11.2001 р.

